T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
İslam Mezhepler Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

BÂTINÎ DİNİ YAPILANMALARDA TANRI VE TANRISAL VARLIKLAR

Nesrin GÜL
18949028

Danışman
Prof. Dr. Metin BOZAN

Diyarbakır 2021

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
İslam Mezhepler Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

BÂTINÎ DİNİ YAPILANMALARDA TANRI VE TANRISAL VARLIKLAR

Nesrin GÜL
18949028

Danışman
Prof. Dr. Metin BOZAN

Diyarbakır 2021

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "Bâtınî Dini Yapılanmalarda Tanrı ve Tanrısal Varlıklar" adlı tezin/projenin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü arşivlerinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

01/ 07/ 2021
Nesrin GÜL

ÖNSÖZ

Hz. Peygamberin vefatından sonra hilafet/imamet hususunda ortaya çıkan anlaşmazlıklar sonucu politik bir oluşum olarak başlayıp daha sonra itikadi bir veçheye bürünen bâtınî dini yapılanmaların oluşumunda Müslümanların kendi içinde yaşadıkları siyasi, dini faktörler ve temasta bulundukları kadim din ve kültürler etkili olmuştur. Bâtınî dini yapılanmaların itikadi açıdan içeriklendirilmesinde en belirleyici unsur, kuşkusuz Müslümanların yaşadığı coğrafyada mevcut olan kadim din ve kültürlerdir. Bâtınî dini yapılanmalar, büyük ölçüde kadim din ve kültürlerin tesiriyle şekillenen bâtınî epistemoloji üzerinden kendilerini ve muhaliflerini tanımlamış; ontoloji ve teolojilerini geliştirmişlerdir. Bu bağlamda tanrı, yardımcı tanrılar, yaratılış mitolojileri, eskatolojiye dair inançları ve ritüellerinde onlardan etkilenerek senkretik ve bağdaştırmacı öğretiler geliştirmişlerdir.

Bâtınî dini yapılanmalar dikkatlice tetkik edildiğinde kendi aralarında bazı farklı yaklaşımların olduğu görülecektir. Bu yaklaşım farklılıklarının görüldüğü temel tartışma konularından birisi de tanrı ve tanrısal varlıklar algılarıdır. İşte biz de bu tezimizde hem kadim din ve kültürlerin hem de bâtınî dini yapılanmaların tanrı ve tanrısal varlıklar tasavvurlarını ele alarak aralarındaki benzerlik ya da paralelliklere ışık tutmak istedik.

Tezimi hazırlarken çalışmanın her aşamasında teşvik edici, destekleyici ve her bir görüşmemizde bana değerli görüş ve fikirleriyle yol gösteren danışmanım Prof. Dr. Metin BOZAN'a, görüşlerinden istifade ettiğim Dr. Öğr. Üyesi Halide Rumeysa KÜÇÜKÖNER'e, her yardım talebime yoğun programına rağmen karşılık veren Öğr. Görevlisi İbrahim ÇAPAR'a ve bu alanda benden önce yüksek lisans tezi yazıp bitirmiş, tezlerinde takip ettikleri metot ve usul bakımından bana ışık tutan arkadaşım Berna TEKEV, Zeynep USLU ve Zehra AKGÖNÜL'e, tezimdeki teknik hatalar hususunda yardım eden arkadaşım Muaz AYDAY'a tecrübelerini benden

esirgemeyen tüm dostlarıma ve bu zorlu süreçte beni destekleyen, varlıkları ile her daim yanımda olan sevgili aileme en içten duygularımla teşekkür ederim.

Nesrin GÜL
Diyarbakır 2021

ÖZET

İslam düşünce tarihinde Bâtınîler olarak bilinen ezoterik dini yapılanmaların tanrı ve tanrısal varlıklar anlayışlarını kadim din ve kültürler bağlamında ele aldık. İslam'da bâtıni dini yapılanmlar her ne kadar birbirinden farklı görüşler serd etmiş olsalar da tarihsel arka planları çoğu zaman benzer olduğu için tanrı ve tanrısal varlıklar telakkîlerinde ortak paydalar bulunmaktadır. İşte bu çalışma, bu mezheplerin hangi din ve geleneklerden ne ölçüde etkilenmiş olabileceklerini ana hatlarıyla ortaya koymayı hedeflemektedir. Çalışma, bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında, İslam'da bâtınî öğretinin ortaya çıkışı, Gulât-ı Şîa, bâtınî dini yapılanmalar, onların ulûhiyet ve metafizik varlıklar tasavvurlarını anlamak için kilit nazariyeler adı altında bâtınî epistemoloji, ezille nazariyesi ve hulûl, zuhûr kavramları incelenmiştir. Birinci bölümde kadim din ve kültürlerin kötülük anlayışları dâhil olmak üzere tanrı ve tanrısal varlıklar tasavvurları incelenmiştir. Bu bağlamda söz konusu kadim din ve kültürlerin hepsinde mutlak, yüce bir ilâhın mevcut olduğu ve bu ilâhın âlem ile olan münasebetine göre muhtelif tanrı tasavvurlarının ortaya çıktığı tespit edilmiştir. İkinci bölümde, bâtınî dini yapılanmaların tanrı ve tanrısal varlıklar tasavvurları irdelenmiştir. Bu bağlamda söz konusu yapılanmaların genelinde mutlak tenzihçi tanrı tasavvurlarının, mevcut olduğu görülmüştür. Bu anlayışın uzantısı olarak ikincil derecedeki tanrıların, icracı-faal tanrı hükmünde oldukları, ulûhiyetin, farklı formlarla beşere intikal edildiği tespit edilmiştir.

Anahtar Sözcükler

Bâtınîlik, Algılanamayan Tanrı, Tanrısal varlıklar, Demiurg (Yaratıcı Tanrı), Düalizm, Şeytan

ABSTRACT

In our study, we have discussed the understanding of God and divine beings of the esoteric sects known as the Batinians in the history of Islamic thought in the context of ancient religions and cultures. Although the Batinid sects in Islam have different views from each other, there are common denominators in the perceptions of God and divine beings. since the historical background is often similar. This study aims to outline to what extent these sects may have been affected by which religions and traditions. The study consists of an introduction and two parts. In the introduction part, we examined the emergence of the batini doctrine in Islam, the Gulat Shia, the batinid religious structures, and the concepts of batinid epistemology, the theory of shadows (azilla) and the concepts of incarnation (al- hulul) and emergence under the name of key theories to understand their views of the Godhead and metaphysical beings. In the first part, the conceptions of god and divine beings, including the evil understanding of ancient religions and cultures, were examined. In this context, it has been determined that there is an absolute, supreme deity in all of the ancient religions and cultures in question, and various god conceptions have emerged according to the relationship of this deity with the realm. In the second part, the conceptions of god and divine beings of esoteric (batinid) religious structures were examined. In this context, it has been seen that there are absolute transcendentalist god conceptions in general in the mentioned structures. As an extension of this understanding, it has been determined that secondary gods are in the form of performer-active gods. It has been determined that divinity was transmitted to human beings in different forms.

Keywords

Batıniyya (Esotericism), Undetectable God, Divine Beings, Demiurge (Creator God), Dualism, Satan.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖNSÖZ ..... **I**
ÖZET ..... **III**
ABSTRACT ..... **IV**
İÇİNDEKİLER ..... **V**
KISALTMALAR ..... **VIII**
GİRİŞ **1**
1.1. ARAŞTIRMADA İZLENEN METOT **1**
1.2. ARAŞTIRMADA KULLANILAN KAYNAKLAR **2**
1.3. İSLAM'DA AYRILIKLAR **7**
1.4. BÂTINÎLİĞİN OLUŞTUĞU ZEMİNİ OLARAK ŞÎA/ŞİÎLİK **10**
1.4.1. Bâtınîyye Kavramı ve Terminolojisi 14
1.4.2. Bâtınî Düşüncesine Genel Bir Bakış 15
1.4.3. Gulât-ı Şia / Aşırı Şiilik 16
1.4.4. İsmâiliyye 20
1.4.5. Diğer Bâtınî Dini Yapılanmalar 22
1.4.6. Bâtınîliğin Tanrı ve Tanrısal Varlıklar Anlayışlarını Anlamada Kilit Kavram ve Nazariyeler 27
1.4.6.1. Gnostik Düalizm 28
1.4.6.2.Ezille / Gölgeler Teorisi 28
1.4.6.3. Hulûl/Zuhûr 30
BİRİNCİ BÖLÜM
KADİM DİN VE KÜLTÜRLERİN TANRI VE TANRISAL VARLIKLAR ANLAYIŞLARI **33**
1.1. KRAL TANRILAR: ANTİK MISIR'DA TANRI **34**

1.2. TANRILAR HİYERARŞİSİNİN YERYÜZÜNDEKİ YANSIMALARI: ESKİ MEZOPOTAMYA DİNLERİNDE KRALLAR 38
1.3. TANRISAL AKIL: HERMETİZMDE TANRI TASAVVURU 42
1.4. NÛR, DÜALİZM VE DEMİURGLAR: GNOSTİSİZM'DE TANRI VE TANRISAL VARLIKLAR 46
1.4.1. Sâbiîlikte Ulûhiyet 50
1.4.2. Maniheizm'de Tanrı ve Metafizik Varlıklar 54
1.5. TANRI AHURA MAZDA VE KUTSAL ÖLÜMSÜZLER: MECUSİLİKTE TANRI VE TANRISAL VARLIKLAR 57
1.6. HİNT DİNLERİ 62
1.6.1. Hinduizm'de Brahma -Şiva-Vişnu Trimurtisi 63
1.6.2. Tanrısallaştırılan Budalar: Budizm'de Tanrı ve Tanrısal Varlıklar 66
1.7. ANTROMOPOMORFİK TANRI: YAHUDİLİKTE TANRI VE TANRISAL VARLIKLAR ALGILAYIŞLARI 68
1.8. BABA, OĞUL VE KUTSAL RUH DOKTRİNİ: HIRİSTİYANLIKTA TANRI VE TANRISAL VARLIKLAR 72
1.9. ÂTIL TANRI TASAVVURU: ESKİ ARAP DİNİNDE TANRI VE TANRISAL VARLIKLAR 76
1.10. KADİM DİN VE KÜLTÜRLERİN TANRI VE TANRISAL VARLIKLAR ANLAYIŞLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ 79

İKİNCİ BÖLÜM

TANRI VE TANRISAL VARLIKLAR ANLAYIŞLARININ BÂTINİ DİNİ YAPILANMALARDAKİ İZDÜŞÜMLERİ

2.1. ERKEN DÖNEM GULÂT-ŞÎA'NIN ULÛHİYET VE TANRISAL VARLIKLAR ANLAYIŞLARI 88
2.2. KÛNÎ VE KADER İKİLİSİ: KARMATÎLERDE ULÛHİYET VE TANRISAL VARLIKLAR 94
2.3. ALGILANAMAYAN TANRI "MÜBDİ": FÂTIMÎ İSMÂİLİLERİNDE TANRI VE TANRISAL VARLIKLAR 96
2.4. MANA-İSİM-BAB ÜÇLÜSÜ: NUSAYRÎLİK'TE TANRI VE TANRISAL VARLIKLAR 99

2.5. NÂSÛTÎLİK VE LÂHÛTÎLİK BAĞLAMINDA TANRI TASAVVURU: DÜRZÎLİK'TE TANRI VE TANRISAL VARLIKLAR 104
2.6. FAAL-İCRACI TANRI MELEK TAVUS: YEZÎDÎLİK 111
2.7. TANRI MAZHARLARI: BAHÂÎLİKTE TANRI VE TANRISAL VARLIKLAR 116
2.8. HAK-MUHAMMED-ALİ ANLAYIŞI: ALEVÎLİK 119
2.9. LA TAAYYÜN MERTEBESİNDEKİ TANRI: NAZARİ TASAVVUFTA TANRI VE TANRISAL VARLIKLAR 124
2.10. BÂTINÎ DİNİ YAPILANMALARDA TANRI VE TANRISAL VARLIKLAR ANLAYIŞLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ 133
SONUÇ 144
KAYNAKÇA 150

KISALTMALAR

AÜİFD.	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	İbn
Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
CÜİFD.	Cumhuriyet Üniversitesi ilahiyat Fakültesi Dergisi
Ç.	Çeviren
DABF	Danimarka Alevi Birlikleri Federasyonu
DEÜİF	Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
dip	Dipnot
Ed.	Editör
FÜİFD.	Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
MÜİFD.	Marmara Üniversitesi ilahiyat Fakültesi Dergisi
OMÜİFD.	On dokuz Mayıs Üniversitesi ilahiyat Fakültesi Dergisi
S.	Sayfa
TDV.	Türkiye Diyanet Vakfı
trc.	Tercüme
Yay.	Yayınları

GİRİŞ

1.1. ARAŞTIRMADA İZLENEN METOT

Bâtinî dini yapılanmalar, tarih boyunca birçok araştırmaya konu olmuştur ve bugün de bu sahadaki çalışmalar olağan hızıyla devam etmektedir. Gerek savundukları ontoloji ve epistemoloji gerek inandıkları teoloji açısından Sünni ve Şii Müslümanların da sürekli dikkatini cezp etmişlerdir. Özellikle Bâtınîlerin ulûhiyet ve ilahi/kutsal varlıklar ile ilgili fikirleri sapkın bulunmuş ve toplumdan dışlanmalarına sebebiyet vermiştir.

Çalışmada birinci bölümdeki amacımız, Bâtinîliğin tanrı ve tanrısal varlıklar hakkındaki düşüncelerini billurlaştırmak için öncelikle Antik Mısır Dinleri, Eski Mezopotamya Dinleri, Gnostisizm, Hermetizm, İran Dinleri, Hint dinleri, Yahudilik, Hristiyanlık ve Eski Arap Dinindeki ulûhiyet ve ilahi varlıkları ana hatlarıyla ortaya koymak ve bunların bir değerlendirmesini yapmaktır. İkinci bölümdeki hedefimiz ise kadim din ve kültürlerdeki tanrı ve tanrısal varlıklar anlayışlarının bâtınî dini yapılanmalardaki izdüşümlerini ortaya çıkarmaya çalışmaktır. Çalışma Karmatiler başta olmak üzere Fatımiler, Nusayriler, Dürziler, Yezidiler, Bahailer ve Nazari Tasavvuf ile sınırlıdır. Söz konusu dini yapılanmaların ulûhiyet ile ilgili düşünceleri irdelenip yukarda bahsi geçen din ve kültürlerle olan benzer veya farklı görüşleri değerlendirilecektir.

Çalışmamızı hazırlarken İslam mezhepler tarihi alanına özgü metodunu kullandık. Söz konusu metod, betimleyici(tasvir edici), deskriptif(tanım odaklı), eleştirel tarih anlatımını benimseyen ve analitik davranmaya çalışan uzlaştırmacı bir niteliktedir.[1] Bu bağlamda bâtıni dini yapılanmaların tanrı ve tanrısal varlıklar

[1] Kadir Gömbeyaz - Muhammed Mücahid Dündar, "İslâm Mezhepleri Tarihi'ne Giriş", *İslâm Mezhepleri Tarihi*, ed. Mehmet Saffet Sarıkaya - Mehmet Ümit, 1.Basım (Ankara: Nobel Yayınları, 2020), 3.

tasavvurlarını, olabildiğince objektif ve değer yargılarından uzak bir bir biçimde bu metoda sadık kalarak tetkik etmeye çalıştık

Çalışmamızda kullandığımız temel kavramlardan olan "bâtınî", "bâtınîlik" şeklinde hem epistemoloji hem de bir çatı kavramı karşılamak için kullanıldığı yerlerde büyük harf tercih edilmiştir. Bunun haricindeki kullanımlarında her zaman cümle içindeki yerine göre küçük harf tercih edilmiştir.

1.2. ARAŞTIRMADA KULLANILAN KAYNAKLAR

Araştırmamızı yaparken faydalandığımız kaynakları değerlendirdiğimizde bunları iki açıdan ele almak mümkündür. Bir yandan birinci bölümde kadim din ve kültürlerin tanrı ve tanrsal varlıklar tasavvurlarını tespit etme hususunda dinler tarihi alanında eserler kaleme almış yazarların çalışmalarından istifade ettik. Öte yandan ikinci bölümde bâtınî dini yapılanmaların tanrı ve tanrısal varlıklar tasavvurlarını tespit etme konusunda söz konusu alanda eserler vermiş yazarların çalışmalarından yararlandık.

Araştırmamızın birinci bölümünde kadim din ve kültürleri ele alırken dinler tarihi alanında bütün tez boyunca Şinasi Gündüz'ün *Dünya Dinleri*,[2] *Hıristiyanlık,*[3] *Son Gnostikler Sâbiîler: İnanç Esasları ve İbadetler*,[4] *Yaşayan Dünya Dinleri*,[5] *"Gnostik Mitolojide Düşüş Motifi ve Demiurg Düşüncesi"* [6] "*Şeyh Adi ve Yezidilikte Gnostik Unsurlar"* [7] adlı çalışmalarından, özellikle gnostiszm, gnostik dinler, gnostik dinlerde düşüş ve demiurg anlayışı, Hırsitiyanlık ile ilgili bilgi ve değerlendirmelerden faydalandık. Tezimizde Mehmet Alıcı'nın *Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Düşüncesi*,[8] *Mecusi Geleneğinde Tektanrıcılık ve Düalizm İlişkisi,*[9]

[2] Şinasi Gündüz, *Dünya Dinleri*, 4.baskı (İstanbul: MilelNihal Yayınları, 2020).
[3] Şinasi Gündüz, *Hıristiyanlık*, 7.Baskı (Ankara: TDV İSLAM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ, 2018).
[4] Şinasi Gündüz, *Son Gnostikler Sâbiîler: İnanç Esasları ve İbadetleri* (Ankara: Vadi Yayınları, 1995).
[5] Şinasi Gündüz, ed., *Yaşayan Dünya Dinleri*, 1. baskı (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2007).
[6] Şinasi Gündüz, "Gnostik Mitolojide Düşüş Motifi ve Demiurg Düşüncesi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/9 (01 Ocak 1997): 121-166.
[7] Şinasi Gündüz, "Şeyh Adi ve Yezidilikte Gnostik Unsurlar", 23-28 Ekim 2001Ankara.
[8] Mehmet Alıcı, *Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Düşüncesi*, 1.Baskı (İstanbul: Divan Kitap, 2018).
[9] Mehmet Alıcı, *Mecusi Geleneğinde Tektanrıcılık ve Düalizm İlişkisi* (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011).

Mecusilik,[10] *Maniheizm,*[11] *Mecusilik ,*[12] *Cahiliye Arabı Bir Peygamber Bekliyor muydu? Âtıl Tanrı/Deus Otiosus Bağlamında Cahiliye Dönemi Peygamber Algısı"* [13] eserlerinden Maniheizm'de Işık Kralının Karanlık prensinden üstün olduğunu, Mecusiliğin ilk dönemlerde monoteist olduğu, Cahiliye Araplarının tanrı tasavvurları hususundaki değerlendirmelerden, Cemil Kutlutürk'ün *Hinduizm'de Avatar İnancı,*[14] *Hint Dinleri,*[15] çalışmalarından Hinduzim'de oldukça önemli bir konuma sahip olan avatar(hulûl)inancının mahiyeti ile ilgili bilgilerden, Ali İhsan Yitik'in *Doğu Dinleri,*[16] *Hinduizm ,*[17] *"Hint Dinlerinde Kötülük ve Şeytan"*[18] adlı çalışmalardan Hint dinlerinin genel karakterini belirtmek için kullandığı genel çerçeve, Hinduzim'deki kötülük algıları ile ilgili değerlendirmelerden, Saime Leyla Gürkan'ın *Anahatlarıyla Yahudilik* [19] adlı eserinden Yahudiliğin ulûhiyet anlayışının antropmorfik niteliği hususundaki değerlendirmelerden istifade ettik.

Araştırmamızda bâtınî dini yapılanmaların tanrı ve tanrısal varlıklar tasavvurlarını tetkik ederken öncelikle İslam mezhepler tarihi alanındaki ana kaynaklara müracaat ettik. Bu bağlamda Bağdâdî'nin *"el-Fark beyne'l Fırak"*[20], Şehristânî'nin *"el-Milel ve'n-Nihal"*,[21] Ebü'l-Hasan el-Eş'ari'nin "*Makalatü'l-İslamîyyin"*[22] adlı eserlerden istifade ettik. Kummî'nin "*Kitabu'l- Makalat ve'l-*

[10] Mehmet Alıcı, "Mecusilik", *Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz, 4.Baskı (İstanbul: Milelnihal Yayınları, 2020), 287-304.
[11] Mehmet Alıcı, "Maniheizm", *Dinler Tarihi El Kitabı*, ed. Baki Adam, 2.Baskı (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 268-286.
[12] Mehmet Alıcı, "Mecusilik", ed. Baki Adam, 2.Baskı (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 240-261.
[13] Mehmet Alıcı, "Cahiliye Arabı Bir Peygamber Bekliyor muydu? Âtıl Tanrı/Deus Otiosus Bağlamında Cahiliye Dönemi Peygamber Algısı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 59/1 (01 Nisan 2018): 117-154.
[14] Cemil Kutlutürk, *Hinduizm'de Avatar İnancı*, 1.Baskı, 2017.
[15] Cemil Kutlutürk, "Hint Dinleri", *Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz, 4.Baskı (İstanbul: Milelnihal Yayınları, 2020), 191-240.
[16] Ali İhsan Yitik, *Doğu Dinleri*, 4. Bs (Ankara: TDV İSLAM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ, 2019).
[17] Ali İhsan Yitik, "Hinduizm", *Yaşayan Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz, 5.Baskı (İzmir: DİB Yayınları, 2019), 278-304.
[18] Ali İhsan Yitik, "Hint Dinlerinde Kötülük ve Şeytan", *Milel ve Nihal inanç ,kültür ve mitoloji araştırmaları dergisi* 1./1.Sayı (Aralık 2003): 21-39.
[19] Salime Leyla Gürkan, *Anahatlarıyla Yahudilik*, 4. (Ankara: TDV İSLAM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ, 2018).
[20] Abdulkahir el-Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, trc. Ethem Ruhi Fığlalı, 7.Baskı (Ankara: T.D.V. Yayınları, 2014).
[21] Ebu'l feth Muhammed b.Abdülkerim Şehristani, *Milel ve Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, trc. Mustafa Öz (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2019).
[22] Ebü'l-Hasan el-Eş'ari, *Makâlâtü'l- islâmiyyîn-İlk Dönem İslam Mezhepleri*, trc. Ömer Aydın - Mehmet Dalkılıç, 1.Baskı (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019).

Fırak"ı ve Nevbahtî'nin "Fıraku'Şia" [23] adlı eserlerden erken dönem Gulât-ı Şîa'nın tanrı ve tanrısal varlıklar anlayışları ile ilgili bilgilerden, Farhad Daftary'nin İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri,[24] Şii İslam Tarihi,[25] adlı çalışmalardan ilk dönem İsmaililerin kozmolojik evren öğretileri hususunda, Ali Avcu'nun *İslam'ın İlk Marjinalleri Gulat-ı Şia,*[26] *"Bâtınî Din Anlayışının Epistemik Temelleri*"[27], *İsmâililik,*[28] *Horasan - Maveraünnehir'de İsmailîlik*[29], "*Karmatîler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları",*[30] "*Bâtınî Ekolleri Anlamada Anahtar Bir Kavram: Ezılle/Gölgeler Nazariyesi"*[31] adlı eserlerinden bâtınî dini yapılanmaların çerçevesini çizme, ezille teorisi, Karmatilik ve sonradan yaşadığı değişim hakkındaki bilgi ve değerlendirmelerden, Muzaffer Tan'ın *İsmailiyye'nin Teşekkül Süreci*,[32] "*İsmaili Davet: Sosyo-politik Gelişim Süreci"*[33], "*Erken Dönem İsmaililik ve Temel Görüşleri"*[34], adlı çalışmalarından Erken dönem İsmaililik ile değerlendirmelerden, Mustafa Öztürk'ün *Kurʾan ve Aşırı Yorum: Tefsirde Bâtınîlik ve Bâtınî Teʾvil Geleneği*[35] adlı eserinden Bâtınîliğin sadece İsmaililikle sınırlı olmayıp çatı bir kavram olarak ele alınması hususunda, Hüseyin Türk'ün *Anadolu'nun Gizli İnancı Nusayrîlik: İnanç Sistemleri ve Kültürel Özellikleri*,[36] *Nusayrilik (Arap Aleviliği) ve Nusayriler'de Hızır inancı*,[37] adlı eserlerden Nusayriliğin genel karakteri, Hızır kültü ile ilgili değerlendirmelerden, İnan Keser'in

---

[23] Hasan b. Musa en-Nevbahtî - Sa'd b.Abdillah el-Kummî, *Şii Fırkalar Kitabu'l Makalat ve'l-Fırak-Fıraku'ş-Şia*, trc. Hasan Onat v.dğr., 2.Baskı (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020).

[24] Farhad Daftary, *İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri*, trc. Ahmet Fethi, 2014.

[25] Farhad Daftary, *Şii İslam Tarihi*, trc. Ahmet Fethi Yıldırım, 1.Basım (İstanbul: Alfa, 2016).

[26] Ali Avcu, Ali, *İslam'ın İlk Marjinalleri Gulat-ı Şia*, 1.Baskı (Ankara: Fecr Yayınları, 2020).

[27] Ali Avcu, "Bâtınî Din Anlayışının Epistemik Temelleri", *Kur'an'ın batını ve işari yorumu*, ed. Mustafa Öztürk (İlmi Toplantılar Serisi:9, İstanbul: Kuramer Yayınları, 2018), 19-44.

[28] Ali Avcu, "İsmâililik", *İslam Mezhepleri Tarihi*, ed. Mehmet Ümit - Mehmet Saffet Sarıkaya, 1.Basım (Nobel Yayınları, 2020).

[29] Ali Avcu, *Horasan - Maveraünnehir'de İsmailîlik* . (Istanbul: Marmara Akademi Yayınları, 2018).

[30] Ali Avcu, "Bâtınî Ekolleri Anlamada Anahtar Bir Kavram: Ezılle/Gölgeler Nazariyesi", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 20/2 (15 Aralık 2016): 101-135.

[31] Avcu, "Bâtınî Ekolleri Anlamada Anahtar Bir Kavram".

[32] Muzaffer Tan, *İsmailiyye'nin Teşekkül Süreci* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimler(İslam Mezhepler Tarihi) Anabilim Dalı, 2005).

[33] Muzaffer Tan, "İsmaili Davet :Sosyo-politik Gelişim Süreci", *Dini Araştırmalar* 18/47 (Aralık 2015): 79-95.

[34] Muzaffer Tan, "Erken Dönem İsmaililik ve Temel Görüşleri", *Ekev Akademi Dergisi* 13/39 (Bahar 2009): 73-86.

[35] Mustafa Öztürk, *Kurʾan ve Aşırı Yorum Tefsirde Bâtınîlik ve Bâtınî Teʾvil Geleneği*, 4. basım (Ankara: Ankara Okulku Yayınları, 2016).

[36] Hüseyin Türk, *Anadolu'nun Gizli İnancı Nusayrîlik: İnanç Sistemleri ve Kültürel Özellikleri*, 1. basım (Üsküdar, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2005).

[37] Hüseyin Türk, *Nusayrilik (Arap Aleviliği) ve Nusayriler'de Hızır inancı*, 1. basım (Ankara: Ütopya Yay, 2002).

Nusayri Alevilik: Tarih, İnanç Kimlik,[38] *Nusayriler: Arap Alevîliği ;[gelenek, aile, etnik köken, tarih ve din açısından*],[39] adlı çalışmalardan Nusayrilikte Ali b.Ebi Talib'in tecellileri ile ilgili bilgilerden, Yaron Friedman'ın *The Nuṣayrī-'Alawīs: An İntroduction to the Religion, History, and İdentity of the Leading Minority in Syria,*[40] adlı eserinden Nusayrî üçlemesi ile ilgili verilen bilgilerden, Moosa *Matti'nin Extremist Shiites: the Ghulat Sects,*[41] adlı eserinden ulûhiyet, Nusayriliğin bâtınî niteliği hakkındaki değerlendirmelerden, Sami Nasib Makarim'in *The Druze Faith*,[42] adlı eserinden tanrı tasavvurunu diğer yapılanmalardan farklılaştıran yapısı hakkındaki görüşlerden, Aytekin Şenzeybek'in *Ana Kaynaklarına Göre Dürzilik*[43] *Başlangıçtan Günümüze Dürzilik*,[44] adlı çalışmalardan Dürzîlik'te tecellî anlayışının hulûldan farklılaşan yönleri, tanrısal varlıklar hususunda, Ahmet Bağlıoğlu'nun *İnanç Esasları Açısından Dürzîlik*, [45] "Dürziliğin Felsefesi ve Dini Arka Planı"[46] , isimli çalışmalarından Dürzilik'teki cismani hududlar hususunda, Nejla M.Abu İzeddin'nin *The Druzes: A New Study of Their History, Faith, and Society*,[47] adlı eserinden ruhani hudud ile ilgili verilen bilgilerden, Roger Lescot'un *Yezidiler: Din, Tarih ve Toplumsal Hayat Cebel Sincar ve Suriye Yezidileri Üzerine Alan Araştırması.*[48] adlı eserinden Yezîdîlik'te Melek Tavus hakkındaki bilgi ve görüşlerden, Philip G.Kreyenbroek'un *Ezidilik: Arka Planı, Dinî Adetleri ve Metinsel Geleneği*,[49] eserinden Yezîdîlik'teki kutsal varlıklar hususunda, Garnik S.Asotryan-Victoria Arakelova'dan *The Religion of the Peacock Angel: the Yezidis and Their*

[38] İnan Keser, *Nusayri Alevilik :Tarih , İnanç Kimlik*, 10.Baskı (Karahan Kitabevi, 2016).
[39] İnan Keser, *Nusayriler: Arap alevîliği ; [gelenek, aile, etnik köken, tarih ve din açısından]*, 2. basım (İstanbul: Chiviyazıları, 2003).
[40] Yaron Frıedman, *The Nuṣayrī-'Alawīs: An İntroduction to the Religion, History, and İdentity of the Leading Minority in Syria* (Leiden ; Boston: Brill, 2010).
[41] Matti Moosa, *Extremist Shiites: the Ghulat Sects*, 1st ed (Syracuse, N.Y: Syracuse University Press, 1987).
[42] Sāmı Nasıb Makārem, *The Druze Faıth* (Delmar, N.Y: Caravan Books, 1974).
[43] Aytekin Şenzeybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzilik* (Bursa: Emin Yayınları, 2012).
[44] Aytekin Şenzeybek, "Başlangıçtan Günümüze Dürzilik", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 31 (2011): 175-217.
[45] Ahmet Bağlıoğlu, *İnanç Esasları Açısından Dürzîlik* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004).
[46] Ahmet Bağlıoğlu, "Dürziliğin Felsefesi ve Dini Arka Planı", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8 (Elaz 2003): 215-228.
[47] Nejla M. Abu Izzeddın, *The Druzes: A New Study of Their History, Faith, and Society* (Leiden: E.J. Brill, 1984).
[48] Roger Lescot, *Yezidiler : Din, Tarih ve Toplumsal Hayat Cebel Sincar ve Suriye Yezidileri Üzerine Alan Araştırması.* (İstanbul : Avesta, 2001).
[49] Philip G Kreyenbroek, *Ezidilik: Arka Planı, Dinî Adetleri ve Metinsel Geleneği*, trc. Amed Gökçen - Damla Tanla, 1. Bs (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yyaınları, 2014).

Spirit World[50] adlı eserden Yezîdî uluhiyet anlayışlarında tezahür eden üçlü tanrı tasavvuru hakkındaki değerlendirmelerden, Metin Bozan'ın *İmâmiyye Şiası'nın Oluşumu: Mâsum Oniki İmam İnancının Ortaya Çıkışı,*[51] *Yezidilik/Ezidilik,*[52] *Şeyḫ Adī'siz Yezidîlik: Yezidîlerin Adī b. Musāfir Algısında Yaşanan Farklılaşmalar,*[53] "*XVI. Asırda Yezidiler(Êzidiler)'in Dini Statüsü Hakkındaki Tartışmalara Dair İki Belge: Mevlana Salih el-Kürdi'nin Bir Fetvası İle Mevlana Muhammed Berkali'nin Ta'liki"*[54], adlı çalışmalarından ilk dönem Müslümanlar arasında meydana gelen siyasi olaylar, Yezîdîlik'te Şeyh Adi ile ilgili tasavvurlar hakkındaki bilgi ve değerlendirmelerinden, Moojan Momen'in *An İntroduction to Shi'i Islam: the History and Doctrines of Twelver Shi'ism, [55] The Bahá'í Faith: A Beginner's Guide,*[56] adlı eserlerinden erken dönem gulat-ı Şia'nın görüşleri, Bahailiğin tanrı tasavvuru hususunda, İrene Melikoff'un *Uyur İdik Uyardılar:"Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları"*[57] *Bektâşî-Alevilerde Ali'nin Tanrılaştırılması,*[58] adlı çalışmalardan Hz.Ali'nin nefes ve deyişlerde bariz bir şekilde tanrılaştırıldığı hususunda, Cenksu Üçer'in, *Tokat Yöresinde Geleneksel Alevîlik,*[59] adlı eserinden Alevîlik'te Hak-Muahmmed-Ali anlayışları hakkındaki bilgilerden, Doğan Kaplan'ın, *Yazılı Kaynaklara Göre Alevilik* [60] adlı çalışmasından Alevîlik'te Nûr-u Ali ve Nûr-u Muhammedî tasavvuru ile ilgili bilgilerden, Ebü'l Ala Afifi'nin *Tasavvuf İslâm'da*

[50] G. S. Asatryan - Viktoriia Arakelova, *The Religion of the Peacock Angel: the Yezidis and Their Spirit World* (Durham, UK: Acumen Publishing Ltd, 2014).

[51] Metin Bozan, *İmâmiyye Şiası'nın Oluşumu: Mâsum Oniki İmam İnancının Ortaya Çıkışı*, 2. (Ankara: İSAM Yayınları, 2018).

[52] Metin Bozan, "Yezidilik/Ezidilik", *İslam Mezhepler Tarihi*, ed. Mehmet Saffet Sarıkaya - Mehmet Ümit, 1.Baskı (Ankara: Nobel Yayınları, 2020), 267-287.

[53] Metin Bozan, "Şeyḫ Adī'siz Yezidîlik: Yezidîlerin Adī b. Musāfir Algısında Yaşanan Farklılaşmalar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53/2 (01 Ağustos 2012): 23-42.

[54] Metin Bozan, "XVI. Asırda Yezîdîler (Êzidiler)'in Dini Statüsü Hakkındaki Tartışmalara Dair İki Belge: Mevlana Salih el-Kürdi'nin Bir Fetvası İle Mevlana Muhammed Berkali'nin Ta'liki", *Şarkiyat* 12/2 (30 Nisan 2020): 224-253.

[55] Moojan Momen, *An İntroduction to Shi'i Islam: the History and Doctrines of Twelver Shi'ism* (New Haven: Yale Univ. Press, 1985).

[56] Moojan Momen, *The Bahá'í Faith: A Beginner's Guide* (Oxford: Oneworld, 2008).

[57] Irène Mélıkoff, *Uyur İdik Uyardılar: Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları*, trc. Turan Alptekin (İstanbul: demos yayınları, 2009).

[58] İrene Melıkoff, "Bektaşi-Alevilerde Ali'nin Tanrılaştırılması", *Tarihten Teolojiye: İslam İnançlarında Hz. Ali*, ed. Ahmet Yaşar Ocak, 2.Baskı (Ankara: TTK, 2014), 77-98.

[59] Cenksu Üçer, *Tokat Yöresinde Geleneksel Alevîlik*, 1. basım (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005).

[60] Doğan Kaplan, *Yazılı Kaynaklara Göre Alevilik*, 1. baskı (Yenimahalle, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010).

Manevî Hayat[61] isimli eserinden la taayyün mertebesindeki tanrı anlayışı hususunda, Mahmud Erol *Kılıç'ın İbn Arabi Düşüncesine Giriş, Şeyh-i Ekber*[62] isimli eserinden vücud mertebeleri hakkındaki bilgi ve değerlendirmelerden istifade ettik.

1.3. İSLAM'DA AYRILIKLAR

İnsanın söz konusu olduğu yerde anlaşmazlık ve itilafların vuku bulmasından daha tabii bir şey yoktur. Nitekim İslam'ın erken dönemlerinde muhtelif konularda anlaşmazlıklar vuku bulmuş ve bunları çözüm mahiyetinde çeşitli dini yorumlar ortaya çıkmıştır. Ancak dini yorumların oluşmasına neden olan ihtilaf ve anlaşmazlıklar genellikle dinin peygamberlerinin vefatından sonra baş göstermektedir.[63] Nitekim Hz. Peygamber'in yerine herhangi birini bırakmadan vefat etmesi, Müslümanları idari açıdan bir krize sürükledi.[64] Zira Hz. Peygamber'in vefatından sonra Müslümanların yüz yüze kaldığı en önemli ihtilaf hilafet meselesiydi.[65]

Hilafet ile ilgili tartışmalar Hz.Peygamber'in vefatından kısa bir süre sonra, naaşı daha defnedilmeden başlamıştır. Nitekim Hz. Peygamber'in defin işlemleri sürerken Ensar, Hz. Peygamberi'n yerine kimin geçeğini belirlemek için Beni Saide Sakifesi'nde bir araya gelmiştir. Aralarında Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in de bulunduğu Muhacirlerden bir topluluk Ensarın bu girişimini duyunca Sakife'ye gelip olaya müdahil olmuş ve nihayetinde Evs Kabilesinin Muhacirleri desteklemesi ile Hz. Ebu Bekir halife kabul edilmiştir. Bu olay esnasında Hz. Peygamber'in defin ve teçhiz işleriyle meşgul olan Haşimoğulları, kendilerinden habersiz halifenin tespit edilmesine karşı tavır alsalar da daha sonra onların hepsi Hz. Ebu Bekir'e biat etmiştir.[66]

---

[61] Abū-ʿl-ʿAlā ʿAfîfî, *Tasavvuf İslâm'da Manevî Hayat*, trc. Ekrem Demirli - Abdullah Kartal, 8 .baskı (İstanbul: İz Yayıncılık, 2018).

[62] Mahmud Erol Kılıç, *İbn Arabi Düşüncesine Giriş, Şeyh-i Ekber*, 3. baskı (İstanbul: Sufi Kitap, 2011).

[63] Metin Bozkuş, "İslam Mezhepleri Tarihi Açısından Dini Düşüncenin Geçirdiği Evreler", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (15 Haziran 2002): 196.

[64] Bernard Lewıs, *Tarihte Araplar*, trc. Hakkı Dursun Yıldız, 1.Baskı (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2019), 32.

[65] Ethem Ruhi Fığlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri* (İzmir: İzmir İlâhiyât Vakfı yayınları, 2008), 75.

[66] Bozan, *İmâmiyye Şiası'nın Oluşumu: Mâsum Oniki İmam İnancının Ortaya Çıkışı*, 53-54.

Hz. Ebû Bekir'in ardından, onun vasiyeti ve sahabenin uygun görmesi ile hilafet makamına Hz. Ömer geçmiştir. Fakat Hz. Ömer'in 23/644 yılında bir suikast sonucu ağır yaralanması ile halifenin belirlenme işini, oluşturduğu bir şuraya bırakmıştır. Şura'nın kararı ile Hz. Osman halifeliğe tayin edilmiştir. Hz. Osman'ın son döneminde idari kaynaklı birçok problem, toplum içinde kargaşa ve kaosun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Akabinde birçok şehirde Hz. Osman'nın yönetimine karşı ayaklanmalar meydana gelmiş ve bu olaylar sonucunda Hz. Osman öldürülmüştür.[67]

Hz. Osman'ın katledilmesinden sonra ümmetin geneli tarafından Hz. Ali'ye halife olarak biat edildi. Ancak Hz.Ali'yi hilafet makamında çözmesi gereken çok ciddi sorunlar beklemekteydi. Bu sorunların en önemlisi de Hz.Osman'ın katillerinin cezalandırılması idi. Hz. Ali Hz. Osman'a muhalif iken onu destekleyen Hz. Aişe, sonrasında onun karşısında saf almış ve ona biat etmemiştir. Bu muhalefet sonucunda Hz. Aişe ve beraberinde Talha ve Zübeyr'in de bulunduğu grup Hz. Ali ile karşı karşıya gelmişlerdir. Tarihe Cemel vak'ası (36/56) şeklinde geçen savaşta kanlı çarpışmalar yaşanmıştır.[68] Bu olayın akabinde Şam valisi Muaviye, Hz.Ali'nin biat çağrılarına karşılık vermeyince iki ordu arasında Sıffin Savaşı (37/657) vuku buldu. Savaşı kaybedeceğini düşünen Muaviye taraftarları, Kur'an'ın sayfalarını mızraklarının ucuna takarak Kur'an'ın hükmüne davet ettiler. Bu çağrıyı kabul edip etmeme ile ilgili fikir ayrılıkları oluştu. Nihayetinde bu konu ile ilgili ortaya atılan görüşler nedeniyle Hz. Ali'nin ordusunun bir kısmı savaşın durdurulmasını bir kısmı ise bunun bir hile olduğunu, dolayısıyla savaşın sürüdürlmesini talep etti. Böylece ordu içinde fırkalaşma başladı.[69] Bu bölünmeler neticesinde Hz. Ali Kufe'ye çekilmiş ve Muaviye'ye karşı yeni bir sefer düzenlemek için hazırlıklara başlamıştır. Ancak tahkim olayı nedeniyle Hz. Ali'den ayrılan daha sonradan Harici olarak adlandırılan bu grubun mensubu olan İbn Mülcem tarafından, 40 (661) yılında Hz. Ali'ye yapılan suikast sonucunda Hz. Ali vefat etmiştir.[70]

---

[67] Bozan, *İmâmiyye Şiası'nın Oluşumu: Mâsum Oniki İmam İnancının Ortaya Çıkışı*, 54; Tan, *İsmailiyye'nin Teşekkül Süreci*, 17.
[68] Ethem Ruhi Fığlalı, "Ali", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2: 374.
[69] İsmail Yiğit, "Sıffin Savaşı", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37: 107-108.
[70] Fığlalı, "Ali", 2: 374.

Hz. Ali'nin şehit edilmesi üzerine taraftarları, oğlu Hasan'a biat etti. Muâviye, halifelik mücadelesini bu defa babasının yerine geçen Hasan'a karşı verdi. Hasan, Muâviye ile çarpışacak olan ordusunu savaşma konusunda isteksiz olduklarını görünce Muâviye ile sulh yapmaya karar verdi. Bu sulh sonucunda Hz.Hasan ve Kufe halkı da Muâviye'ye biat etti. Böylece bütün İslam dünyası yaklaşık doksan yıl sürecek olan Emeviler hanedanı altında toplanmış oldu. Hatta 41 (661) yılına bu uzlaşmadan ötürü "amü'l-cemaa" (birlik yılı) denilmiştir.[71]

Muâviye'nin oğlu Yezîd'i kendisinden sonra yerine ataması, Müslümanlar arasındaki bu birliği bozmuş, toplum içinde rahatsızlığa neden olmuştur. Bu duruma aralarında Hüseyin b. Ali ve Abdullah b. Zübeyr'in de bulunduğu bir grup tepkisini açık bir şekilde dile getirmiştir. Hüseyin b. Ali, Emevi yönetimine başkaldırmak için Kûfe'ye doğru yola çıkmıştır. Ancak olaylar Hz. Hüseyin'in umduğu gibi gelişmemiştir. Vali Ubeydullah b. Ziyâd 'ın gönderdiği kuvvetler ile Hz. Hüseyin ve taraftarları arasında vuku bulan savaşın neticesinde Hz. Peygamber'in torunu Kerbela'da 61 (680) yılında şehit edilmiştir. Bu olaya ilk tepki Tevvabun hareketi ile başlamış ancak kısa bir süre içinde Emevi güçleri tarafından bastırılmıştır. Bu olayın ardından 66 (686) yılında Muhtâr es-Sekafî Emevi idaresine isyan etmiş ve Hüseyin'in intikamını almak için ayaklandığını, Muhammed b. el-Hanefiyye adına hareket ettiğini iddia etmiştir.. Nihayetinde Muhtar, bu teşebbüsünde Emevi yönetimine yenik düşmüş ve öldürülmüştür.[72]

İslam tarihinin erken dönemlerinde vuku bulan bu siyasi hadiseler, Müslümanlar arasında onarılmaz, derin yaralar açmıştır. Bu olaylar birçok itikadi ve siyasi tartışmalara neden olmuş ve bunlar etrafında fikir ayrılıkları, farklılaşmalar meydana gelmiştir. Bu farklılaşmaların süreç içinde teşekkül etmesi başta Hâricîlik, Şîa ve Ehl-i Sünnet gibi birçok fırkanın doğuşuna neden olmuştur. Çalışmamızda Bâtınîliğin zemini olması bakımından ilk olarak Şîa'yı ele alacağız.

[71] İsmail Yiğit, *Emeviler*, 3. (Ankara: TDV İSAM Yayınları, 2018), 31-32.
[72] Bozan, *İmâmiyye Şiası'nın Oluşumu: Mâsum Oniki İmam İnancının Ortaya Çıkışı*, 56; Tan, *İsmailiyye'nin Teşekkül Süreci*, 19.

1.4. BÂTINÎLİĞİN OLUŞTUĞU ZEMİNİ OLARAK ŞÎA/ŞİÎLİK

Şiîliğin nasıl ve hangi zaman diliminde ortaya çıktığı ile ilgili İslam düşünce tarihinin tartışmalı konularından birini oluşturmaktadır. Şiîliğin [73] hem mezhep mensupları hem de muhalifler tarafından birçok tanımı yapılmıştır. Ancak bu yapılan tanımların çoğu tahmin edilebileceği gibi objektiflikten uzaktır. Genel anlamda bir tanım vermek gerekirse Şîa[74], Hz. Muhammed'in vefatından sonra Ali b. Ebi Talib'in nas ve tayinle imam olduğuna iman eden, imametin kıyamete değin Ali'nin neslinden devam edeceğini iddia eden ve bu imamların hatadan beri, masum, günahsız olduğunu kabul eden grupların ortak adıdır.[75]

Şiîliğin doğuşu ile ilgili birbirinden farklı görüşler ortaya atılmıştır.[76] Şiî müelliflerin çoğuna göre Şiîlik, Hz. Peygamber henüz hayattayken ya da vefatını müteakip ortaya çıkmıştır. Hatta bazısına göre Hz. Muhammed, Hz. Ali'nin yardımcılarını "Ali'nin Şîası" şeklinde adlandırdığı için Şiiliğin temelini kendisi atmıştır.[77]

Muhalif yazarlara baktığımızda Şiiliğin doğuşunda, kimisi Sakife toplantısını, kimisi Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra Ali b. Ebi Talib ile Muaviye arasında yaşanan bölünmeyi, temel almıştır.[78] Şii olmayan müelliflerin bir kısmına göre Hz. Osman'ın şehadetinden sonra fitne tohumlarının Abdullah b. Sebe[79] tarafından atıldığını iddia etmiş, bir kısmına göre Şia, Sıffin savaşıyla ortaya çıkmış, başka bir

[73] Şi'a Arapça bir kelime olup ş y' a kökünden türemiştir. Genellikle taraftar, yardımcı ve fırka gibi anlamlara sahiptir. Kur'an'ın farklı yerlerinde fırka, topluluk, taraftar anlamında geçmektedir. Bkz. Ethem Ruhi Fığlalı, *Günümüz İslâm mezhepleri* (İzmir: İzmir İlâhiyât Vakfı yayınları, 2008), 283.

[74] İbn Hazm'a göre bir kimse, Hz. Ali'nin, Hz. Muhammed'en sonra insanların en faziletlisi olduğunu ve imâmete en uygun kişinin o ve onun çocukları olduğu hususunda Şîa'ya muvâfık görüş belirtirse o kimse Şiî'dir. Bkz. Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî (ö. 456/1064) İbn Ḥazm, *El-Fasl: Dinler ve Mezhepler Tarihi*, trc. Halil İbrahim Bulut, 1. baskı (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), 2: 14.

[75] Hasan Onat, "Şiiliğin Doğuşu Meselesi(Birinci Hicri Asır)" XXXVI (1997): 81.

[76] Ethem Ruhi Fığlalı, "Şiiliğin Doğuşu ve Gelişmesi", *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu* (İstanbul: İlmi Neşriyat, 1993), 35.

[77] Onat, "Şiiliğin Doğuşu Meselesi(Birinci Hicri Asır)", 81.

[78] Fığlalı, "Şiiliğin Doğuşu ve Gelişmesi", 35.

[79] Abdullah b.Sebe 'nin tarihi kişiliği şüpheli bir hususdur. Kimliği hakkında ileri sürülen iddialar için Bkz. Onat, "Şiiliğin Doğuşu Meselesi(Birinci Hicri Asır)", 97-98.

görüşe göre ise Emeviler tarafından Kerbela'da şehit edilen Hz. Hüseyin'in intikamını alma, Şiîliğin doğuşunda ana etken kabul edilmiştir[80]

Kerbela'da Hz. Hüseyin'in öldürülmesi ile yaşanan trajedi başta kendisine destek veren Kûfe halkı olmak üzere bütün Müslümanların vicdanlarını yaralamıştır.[81] Bu olaya ilk reaksiyon olarak kendilerine Tevvabun adı verilen hareket ortaya çıkmıştır. Ancak bu hareket Emevi ordusu tarafından bastırılmıştır.[82] Bu vakadan sonra Tevvabun hareketinden arda kalanlarla birlikte Muhtâr b. Ubeyd es-Sekafî (567/687), Hüseyin'in intikamını almak için ayaklandığını iddia etmiştir. Muhtâr, hareketi Hz. Ali'nin Fâtıma'dan olmayan oğlu Muhammed b. Hanefiyye'nin imamlık ve mehdîliğini ileri sürerek başlatmıştır. Muhammed b. Hanefiyye'nin adı etrafında ortaya atılan mehdilik, gaip imam, ric'at ve beda gibi görüşler daha sonraki süreçte Şiîliğin karakteristik özelliklerini oluşturmuştur.[83]

Muhtâr'ın takipçileri, ilk başta Muhtâriyye daha sonra mevaliden sorumlu komutanı olan Ebû Amre Keysân'a nispeten Keysâniyye olarak adlandırıldı.[84] Keysâniyye, Muhtar'ın ve İbni Hanefiyye'nin ölümünden sonra imamet anlayışındaki farklılıktan mütevellit kendi içinde Kerbiyye, Hâşimiyye, Abbâsiyye, Râvendiyye, Rizâmiye ve Müslimiyye gibi alt fırkalara bölündü.[85]

Muhtar'ın ayaklanması ile Abbasi ihtilali arasındaki zaman diliminde Şiîlik, bütün tek parça halinde değildi. Zira bu dönemde her toplululuk, kendi imamına sahip ve kendi öğretisini oluşturmaktaydı. Nitekim Şiî imamlar, sadece Alioğullarından değil Haşimilerin öteki kollarından da çıkıyordu. Şîa arasında Ehl-i beyt'in kimlerden oluştuğu ile ilgi görüş ayrılığı meydana geldi. Bu dönemde Arap kabile anlayışına uygun olarak Ehl-i beytin kapsamına Ali ve Fâtma'nın çocuklarının yanı sıra Hz. Peygamber'in iki amcasının nesebi de giriyordu. Oğulları Ali ve Cafer üzerinden Ebû Talib 'in torunları Talibîleri ve Abbas'ın torunları olan Abbâsîler de kapsamaktaydı. Abbâsîler, iktidara geldikten sonra Şiîler Ehl-i beyt kavramını Hz.

[80] Mustafa Öz, "ŞİA", *DİA* (İstanbul: TDV İSAM Yayınları, 2010), 39: 111.
[81] Heınz Halm, *Şiîler*, trc. Muhammed Mertek, 1.Basım (İstanbul: Runik Kitap, 2020), 20.
[82] Bozan, *İmâmiyye Şiası'nın Oluşumu: Mâsum Oniki İmam İnancının Ortaya Çıkışı*, 56.
[83] Fığlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, 286.
[84] Daftary, *Şii İslam Tarihi*, 56.
[85] Momen, *An Introduction to Shi'i Islam*, 47-48.

Peygamber'in sadece Fâtıımiler olarak (Hasanî ve Hüseynîlerin her ikisi de) bilinen Fâtııma'nın torunları üzerinden sınırlandırıp tanımlaya başladılar.[86]

Şâa, günümüze Hüseynî ailenin üç kolu üzerinden intikal etmiştir. Bunlardan ilki, Emevilere karşı isyan eden Hz. Hüseyin'in torunu İmam Zeyd b. Ali'nin görüşleri etrafında şekillenen Zeydiyye'dir.[87] İkincisi, İsnâaşeriyye olarak adlandırılan sırasıyla Ehl-i beytten on imamın otoritesini kabul eden İmâmiyye'dir.[88] Üçüncüsü ise Cafer es-Sâdık'ın vefatından sonra tezahür eden ihtilaflar nedeniyle ortaya çıkan, tezimizin de omurgasını oluşturacak olan İsmâiliyye/Bâtınîyye'dir.[89]

Cafer es-Sâdık, (ö.148/765) ölünce taraftarları kimin imam olacağı konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Bu ihtilaf nedeniyle altı fırka, ortaya çıkmıştır. Bir kısmı, Mûsâ el Kazım'ın imametini iddia etmiş ve İmâmiyye'yi oluşturmuştur. Bir başka grup ise İsmâiliyye olarak bilinen fırkayı oluşturmuştur.[90]

Bâtınî dini yapılanmaların temelini teşkil ettiği için İsmâiliyye mezhebi üzerinde daha detaylı bilgi vermemiz gerekmektedir. İsmâiliyye'ye göre Cafer es-Sâdık'ın vefatından sonra imam ve kâim mehdî onun en büyük oğlu İsmâil'den başkası değildir. Onlara göre İsmâil, Cafer es-Sâdık hayattayken ölmemiş, babası, onu Abbâsî baskısından korumak için takiyye yapıp öldüğünü açıklamıştır. Nevbahtî ve Kummî, İsmail'i kâim mehdî kabul eden bu fırkayı, "Hâlis İsmâiliyye" olarak isimlendirmektedir.[91] Şehristanî ise İsmâil'in imâmetini kabul eden bu grubu, "İsmaâliyye el -Vâkıfa" şeklinde adlandırmaktadır.[92]

Nevbahtî ve Kummî, Halis İsmâiliyye'yi Ebu'l Hattâb Muhammed b. Ebi Zeynep el-Esedî el-Ecdâ'nın taraftarları olan Hattâbiyye olarak zikretmektedir.[93] Ebu'l Hattâb el-Esedî, bâtınî tev'ilin ilkelerini koymuş ve geliştirip yaygınlaşmasını sağlamıştır. Bütün bâtınî oluşumların lideri olarak kabul edilen Ebu'l Hattâb'ın

[86] Daftary, *İsmaililer*, 96-98.
[87] Fığlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, 287.
[88] Rıchard C Martın, ed., *Encyclopedia of Islam and the Muslim world. Volume 2, Volume 2,* (New York: Macmillan Reference USA, 2004), 624.
[89] Fığlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, 287.
[90] Bozan, *İmâmiyye Şiası'nın Oluşumu: Mâsum Oniki İmam İnancının Ortaya Çıkışı*, 129-135.
[91] en-Nevbahtî - el-Kummî, *Şii Fırkalar Kitabu'l Makalat ve'l-Fırak-Fıraku'ş-Şia*, 209-211.
[92] Şehristani, *Milel ve Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, 159.
[93] en-Nevbahtî - el-Kummî, *Şii Fırkalar Kitabu'l Makalat ve'l-Fırak-Fıraku'ş-Şia*, 212.

fikirleri, Cafer es-Sâdık'ın vefatından sonra oğlu İsmâil'in imâmetini ileri süren İsmâiliyye taraftarlarına Meymûn el-Kaddâh ve oğlu Abdullah kanalıyla aktarılmıştır. Bu irtibattan dolayı kaynakların bazısında öz İsmâilîlik ile bâtınî etkinin altına girmiş olan ve adetâ onunla özdeşleşmiş bulunan İsmâiliyye genellikle aynı mezhep olarak kabul edilmiş ve İsmâililiğin doğuşu aynı zamanda Bâtınîliğin doğuşu olarak gösterilmiştir.[94]

Hâlis İsmâilîliğin haricindeki başka bir grup ise İsmâil'in babası hayattayken vefat ettiğini kabul ederek, dikey veraset [95] anlayışına uygun olarak İsmâil'in en büyük oğlu Muhammed'e intikal ettiğini ileri sürmüştür.[96] Bu gruba, İsmâil'in mevlası Mübârek'ten dolayı Mübârekiyye denilmiştir.[97] İsmaili kaynakları temel alan bazı çağdaş araştırmalar, aslında Mübârek isminin İsmâil'in lakabı olduğunu, onun İsmâil dışında başka tarihi bir kişilik olmadığını öne sürmektedir.[98]

İsmâilîlik, tarihi süreç içinde farklı muhit ve muhtelif zamanlarda farklı insanlara ulaşmıştır. Her bir bölgede farklı bir inancı ön plana çıkarıp propaganda yaptığı için kendileri hakkında birden fazla isimlendirme söz konusu olmuştur. Gazzâlî, eserinde onlar hakkında Bâtınîyye, Karamita, Karmatiyye, Hurremiyye, Hurremdiniyye, Seb'iyye, Bâbekiyye, Muhammira ve Tâlimiyye gibi isimler kullanmıştır.[99] Bu isimlerin yanı sıra imametin İsmâil b. Cafer'in hakkı olduğunu kabul ettikleri için İsmâiliyye, evren ve imamet anlayışlarında yedi sayısına önem verdikleri için Seb'iyye, hakikatin ancak mestur imam aracılığıyla talim edileceğini benimsedikleri için Talimiyye, dinin yasakladığı hususları mübah kabul ettikleri için İbahiyye, Babek zamanında, al renkli kıyafet giydikleri için Muhammire, Rey beldesinin Hürrem havalisinde bulunmalarından mütevellit Huremiyye, olarak adlandırılmışlardır.[100] İsmâiliyye için kullanılan en yaygın isim, Bâtınîyye'dir. Bu şekilde anılmalarının nedeni, her zâhirin bir bâtını her tenzilin bir tev'ili olduğunu

[94] Avni İlhan, "Bâtınîyye", *DİA* (İstanbul: TDV İSAM Yayınları, 1992), 5: 192.
[95] Dikey veraset anlayışı imametin kardeşten kardeşe geçmeyeceği tezine dayanmaktadır.Detaylı bilgi için bkz. Ahmet el-Katib, *Şiada Siyasal Düşüncenin Gelişimi Şuradan Velayet-i Fakih'e*, trc. Mehmet Yolcu, 3.Baskı (Ankara: Otto Yayınları, 2020), 93.
[96] Tan, "Erken Dönem İsmaililik ve Temel Görüşleri", 76.
[97] en-Nevbahtî - el-Kummî, *Şii Fırkalar Kitabu'l Makalat ve'l-Fırak-Fıraku'ş-Şia*, 212.
[98] Tan, "Erken Dönem İsmaililik ve Temel Görüşleri", 76.
[99] İmam Gazâlî, *Bâtınîliğin İçyüzü*, trc. Avni İlhan, 2.Baskı (Ankara: TDV Yayınları, 2019), 31.
[100] İmam Gazâlî, *Bâtınîliğin İçyüzü*, 31-41; İlhan, "Bâtınîyye", 5: 191; Öztürk, *Kur'an ve Aşırı Yorum Tefsirde Bâtınîlik ve Bâtınî Te'vil Geleneği*, 25-26.

öne sürmelerinden ileri gelmektedir.[101] Bâtinîyye terimi, 4./10. yüzyılın başından itibaren İsmailileri belirtmek amaçlı kullanılmıştır.[102]

Tezimizin ana temasını bâtınî dini yapılanmalar oluşturduğu için bâtınî terimini ve kapsamını daha detaylı bir şekilde ele alacağız.

1.4.1. Bâtınîyye Kavramı ve Terminolojisi

Bâtınîyye'nin özelde İslam mezhepler tarihi terminolojisindeki esas karşılığı İsmâiliyye fırkasıdır.[103] Batn veya butun kelimesinden müştak olan Bâtinîyye'nin lügatteki manası zahirin, görünenin zıttı, gizli olmak, bir şeyin künhüne, iç yüzüne vâkıf olmak anlamına gelmektedir. Istılâhi olarak ise her zâhirin bir bâtını, her tenzilin bir tevili olduğunu, bu bilgilerin tanrı tarafından belirlenmiş ve sürekli onunla irtibatta olan masum imamın tekelinde olduğunu iddia eden topluluklar için kullanılmaktadır.[104] Buna göre Bâtınîyye, nassları zahir-bâtın düalizmi ekseninde metotsuz bir şekilde tevil eden, dini hükümleri Müslümanların genelinden ayrı olarak inkâra ve ibâhaya götürecek kadar yorumlayan, gizli bir şekilde yapılanmış, mevcut otoriteye başkaldıran, devrimci siyasi gruplar için de kullanılmış ortak bir adlandırmadır.[105] Dolaysıyla Bâtınîyye, sadece İsmâiliyye fırkasını değil bâtın-zahir ayrımını ve aşırı fikirler öne süre birçok grubu içine alan şemsiye bir kavramdır.

İsmâiliyye'ye yakıştırılan söz konusu isimlerin yanında farklı yerlerde yaşayan ancak Bâtınî olarak tavsif edilen bazı muhtelif topluluklar da mevcuttur. Nitekim bazı topluluklar, ölümden sonraki hayatı inkâr etmeleri sebebiyle Melâhide, kadın ve mal ortaklığı gibi komünal bir toplum modeli öngüren Mazdek'e tabi olmalarından ötürü Mazdekiyye, İslam itikadına muhalif ulûhiyet anlayışları nedeniyle Zenâdıka şeklinde isimlendirilmişlerdir. Benzer inançları ileri süren liderlerine nispeten Şam'da Nusayrîyye ve Dürzîyye, Yemen'de Yâmiyye, Kürtlerin

[101] Şehristani, *Milel ve Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, 180.
[102] Avcu, "İsmâililik", 148.
[103] Öztürk, *Kur'an ve Aşırı Yorum Tefsirde Bâtınîlik ve Bâtınî Te'vil Geleneği*, 41.
[104] İlhan, "Bâtınîyye", 5: 190-191.
[105] Mustafa Öz, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012), 64.

yaşadıkları bölgelerde Alevîyye, Türklerin arasında Bektâşîyye ve Kızılbaş, İran coğrafyasında ise Bâbiyye olarak adlandırılan muhtelif topluluklar bulunmaktadır.[106]

1.4.2. Bâtınî Düşüncesine Genel Bir Bakış

Bâtınîliğin kökeni, ilk kez ne zaman ortaya çıktığı ve kimler tarafından kurulduğu ile ilgili klasik ve çağdaş olmak üzere üç farklı tez ileri sürülmüştür.[107]

Bâtınî tandanslı yazarlara göre, bâtınî daveti Cafer es-Sâdık başlatmış ve ilkelerini o, belirlemiştir. Onun vefatından sonra ise oğlu İsmâil, bu ilkeler ışığında daveti sürdürmüştür.[108] Ehl-i sünnet ve Mu'tezilî âlimlerin kabul ettiği ikinci görüşe göre Bâtınîyye'nin kökenini, Mecusilik, Sâbiîlik, Yahudilik gibi eski din ve kültürler oluşturmaktadır. Buna göre Bâtınîyye, bunların fikirlerinin harmanlanması ile oluşmuş heretik bir akide olmanın yanı sıra yeni bir dindir. Söz gelimi bu fırkanın önde gelen figürlerinden Meymûn b. Daysan el-Kaddâh Mecusiliğe, Hamdân b. Karmat ise Sabiiliğe mensuptu. İslam'ın geniş coğrafyalarda yayılmasını hazmedemeyen bazı eski din mensupları, savaş meydanlarında kılıçla başarılı olamayınca yeni dininin esaslarını tahrif ederek içten yıkmak amacıyla zahirde Ehl- i beyt sevgisini kullanarak gizli örgütlenmeler tesis etmişlerdir. Bazı çağdaş araştırmacılara göre Bâtinîyye'nin menşei, Yeni Eflatunculuk, Yeni Pisagorculuk gibi gnostik dini felsefi cereyanlardır. Zira ilk kez Yahudi filozof Philon, bu akımların tesiriyle bâtınî tevil metodunu Tevrat'a uygulamıştır. Daha sonradan bu yöntem Bâtınîyye ile irtibatlı olan İsmailiyye'nin önemli kaynaklarından oluşan Resâ'ilü İhvâni's-Safâ'da aynı şekilde uyarlanmıştır. Bunlara ilaveten bazı müelliflere göre Yahudilerdeki ric'at, mehdî, insanı ilahlaştırma, tenasüh gibi inançların bâtınî dini yapılanmalarda da görülmesi Yahudiliğin bu gruplar üzerindeki etkisine delil teşkil etmektedir.[109]

Mezhepler tarihçileri her ne kadar Bâtinîyye'nin bir mezhep olarak doğuşunu ve teşekkülünü hicri 3. (9) asrın ikinci yarısından başlatsalar da bu hareketin ortaya çıkışını tetikleyen politik ve düşünsel sebepler, 2. (8) asrın başlarına kadar

[106] İlhan, "Bâtınîyye", 5: 191; Öztürk, *Kur'an ve Aşırı Yorum Tefsirde Bâtınîlik ve Bâtınî Te'vil Geleneği*, 25-26.
[107] Öztürk, *Kur'an ve Aşırı Yorum Tefsirde Bâtınîlik ve Bâtınî Te'vil Geleneği*, 49.
[108] Öz, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*, 65.
[109] İlhan, "Bâtınîyye", 5: 191.

uzanmaktadır.[110] Tarihi süreç içinde Bâtınîyye ve Bâtınîlik sadece İsmâiliyye mezhebinin bir diğer ismi ya da bir kolu olmaktan çıkmış bâtın-zahir ayrımına dayalı bir yorum metodunu kullanan, bütün fırkaları ifade eden umumi, çatı bir kavram haline gelmiştir. Bâtınîyye kavramının en belirgin özelliklerinden biri, aşırılık (gulüv) olduğu için [111] çalışmamızda öncelikli olarak ilk dönem aşırı Şii fırkları olan Keysâniyye, Beyâniyye, Muğiriyye, Mansûriyye ve Hattâbiyye'yi ele alacağız. Ardından başta Karmatîlik ve Fâtımîlik olmak üzere Nusayrîlik, Dürzîlik, Bahâîlik gibi Şii orjinli yapılanmaların ardından Yezidîlik, Alevîlik ve Nazari tasavvufa değineceğiz.

1.4.3. Gulât-ı Şia / Aşırı Şiilik

Gulât ya da gâliyye, genellikle Şii olup, Müslümanların çoğu tarafından kabul görmeyen müfrit kişi ve gruplar için kullanılan bir kavramdır. Sınırı, haddi aşmak anlamındaki gulüv kökünden , "itidal çizgisini aşanlar" manasına gelen bu kavramın yerine bazen gulât, ehlü'l-gulüv ve ashabü'l gulüv de kullanılmıştır. Gulât-ı Şia, bâtınî tevil dışında İslam inancına aykırı birçok marjinal görüşü benimsemiştir. Bunlar arasında tenâsüh (ruh göçü), hulûl (tanrının ruhunun bir insan bedenine girmesi), imâmet (tanrı tarafından ilham alan lider), teşbih (tanrıya insani özellikler atfetmek), bedâ(tanrının iradesinin değişiklik göstermesi) ve tefvîz (tanrının gücünü başka bir tanrıya devretmesi) dir.[112] Söz konusu görüşlerden en çok ön plana çıkanlar ise özellikle imamlar ile ilgili aşırıya kaçan, onları ilahlaştıran, kimi zaman imamları Allah'a benzeten, kimi zaman da Allah'ı imamlara benzetmeleridir.[113] Şehristani (ö.548/1153), bu gibi aşırı görüşlerin Yahudi ve Hıristiyan mezheplerinden kaynaklandığını ifade etmiştir.[114]

Gulât-ı Şia, birçok kadim din ve kültürün mensuplarının bir arada yaşadığı kozmopolit Kûfe şehrinde ortaya çıkmıştır. Nitekim erken dönem Gâliyye, büyük oranda Yahudi, Hıristiyan, Zerdüştî ve gnostik kökenlidir. [115]

---

[110] İlhan, "Bâtınîyye", 5: 191.
[111] Abdülbâki Gölpınarlı, *Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatler*, 8.Baskı (İstanbul: İnkılâp, 2019), 116.
[112] Momen, *An Introduction to Shi'i Islam*, 66.
[113] Öz, "ŞİA", 39: 160.
[114] Şehristani, *Milel ve Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, 165.
[115] Öztürk, *Kur'an ve Aşırı Yorum Tefsirde Bâtınîlik ve Bâtınî Te'vil Geleneği*, 179.

Müelliflerin adını zikrettiği bazı Gulat fırkalar arasında Keysâniyye, Beyâniyye, Muğiriyye, Mansîuriyye ve Hattâbiyye geçmektedir.[116]. Bu fırkaların tanrı ve tanrısal varlık tasavvurlarını ikinci bölümde inceleyeceğiz. Ancak burada her birini tanıtmak amaçlı kısa bilgiler vermekle yetineceğiz.

Söz konusu fırkalardan ilk ortaya çıkanı, Keysâniyedir.[117] Keysâniyye, Muhtâr b. Ubeyd es-Sekafî'ye tabi olanlardır.[118] Bu fırkayı mezhepler tarihçileri, Muhtâriyye ismi ile zikretseler de genellikle Muhtâr'ın mevaliden sorumlu baş muhafızı Ebû Amre Keysân'a nispetle Keysâniyye olarak bilinmektedir.[119] Keysâniyye'nin görüşleri, Hz. Ali'nin Fâtıma'dan olmayan oğlu Muhammed b. el-Hanefiyye'nin imâmeti, vasîliği, mehdiliği ve bedâ düşüncesi etrafında yoğunlaşmaktadır.[120]

İbn Hanefiyye, bâtınî ilimlerin hepsini ve te'vili babasından öğrenmiştir. Fırka mensuplarına göre din, karizmatik lidere itaatten ibarettir. Buradan hareketle namaz, oruç ve hac gibi temel ibadetleri te'vil eden Keysâniyye, imamı bildikten sonra ibadet etme yükümlülüğünün kaldırılacağını öne sürdüler. Ahiret ile ilgili hususlarda hulûl, tenâsüh ve rec'at gibi görüşlere sahiptiler. Keysâniyye, İbn Hanefiyye'nin ölümünden sonra (87/700) onun ölüp ölmediği, bulunduğu mevki, tekrardan dirilip dirilmeyeceği ve imâmetin kimin hakkın olduğu ile ilgili fikirler öne süren Hâşimiyye, Kerbiyye, Beyâniyye, Cenâhiyye olmak üzere yaklaşık on fırkaya bölündüler.[121]

Beyâniyye, Beyân b. Sem'ân et-Temîmî 'inin (ö.119/737) taraftarlarıdır. İmâmetin, İbn Hanefiyye'nin oğlu Ebû Haâim'den Beyân'a geçtiğini ileri sürdüler.[122]

---

[116] Öz, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*, 163.

[117] Şii Gulat'ın söz konusu hangi grupla başladığı hususu önemli tartışma konularından biridir. Klasik kaynaklarımız Gulatı Abdullah b. Sebe'ye nispet edilen Sebeiyye ile başlatma eğilimindedirler. Ancak yukarda da bahsettiğimiz gibi çağdaş araştırmalar İbn. Sebe'nin tarihsel bir kişiliğinin olmadığı ve onunla ilgili rivayetlere temkinli yaklaşmamız yönünde hemfikirdir. Dolayısıyla biz Gulat Şia'yı Sebeiyye ile değil de İbn Hanefiyye hakkında aşırı görüşler ileri süren Keysaniyye ile başlayacağız. Bkz. Avcu, Ali, *İslam'ın İlk Marjinalleri Gulat-ı Şia*, 22-23.

[118] el-Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 31.

[119] W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, trc. Ethem Ruhi Fığlalı, 5. (İzmir: İzmir İlâhiyât Vakfı Yayınları, 2017), 56.

[120] Aytekin Şenzeybek, "Muhtâr Es-Sakafî'nin Hayatı Bağlamında İlk Keysâni Fikirlerin Ortaya Çıkışı", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 15/2 (01 Ekim 2015): 367.

[121] Mustafa Öz, "Keysâniyye", *DİA* (Ankara: T.D.V. Yayınları, 2002), 25: 361.

[122] Şehristani, *Milel ve Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, 146.

Beyân, Keysâniyye'nin imâmet öğretisine müstekar (asil) ve müstevda (vekil) imamlık esasına dayalı "hüccet" teorisini kazandırdı. Buna göre İbn Hanefiyye, Radva dağında gizli imamdır, oğlu Ebû Hâşim ise onun vekil imamıdır.[123]

Beyân'la çağdaş olan bir başka aşırı Şii fırka, Muğîriyye'dir. Muğîriyye, Muğîre b.Saîd el-İclî'nin görüşleri etrafında oluşmuş bir fırkadır. Muğîre, Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733 ?)'dan sonra imametin en-Nefsü'z-Zekiyye (ö. 145/762)'ye intikal ettiğini, onun ölmeyip sağ olduğunu öne sürdü. Muhammed en-Nefsüz'z-Zekiyye'den sonra, kendisinin imâmetini, ardından da nübüvvetini ileri sürdü.[124]

Allah'ın antropomorfik bir şekilde tasvir edilmesi, Arap alfabesinin harflerini mistik bir tarzda yorumlanması, İsm-i Azam'la ilişkili kozmoloji anlayışı, ayetleri sembolik bir şekilde yorumlaması, muhaliflerine karşı teröre başvurmaları, taraftarlarının seçilmişliğini vurgulamak amaçlı onları Vusefa (Hizmetkârlar) olarak isimlendirmesi gibi görüşler Muğîre'ye aittir.[125]

Kûfe'de ortaya çıkan marjinal bir diğer Şiî grup ise Mansûriyye'dir. Mansûriyye, nübüvvet iddiasında bulunan Ebû Mansûr el İclî'nin(ö123/741?) takipçileridir. Kendisi hakkında fazla bir bilgiye sahip olmamakla birlikte onun Muğîre b.Saîd el-İclî'den etkilenmiş olması muhtemeldir. Ebû Mansûr, Muhammed el-Bâkır'dan sonra imâmetin kendisine intikal ettiğini ileri sürmüştür.[126] Böylece imâmetin Kureyşli olmayan birine geçmesi meşrulaştırılmıştır.[127]

Ebû Mansûr, kendisinin semaya çıktığını; Allah'ın onun başını okşadığını ve kendisine Süryanice hitap ederek[128] yeryüzüne inmesini, Allah adına tebliğde bulunmasını emretmiştir. Akabinde Allah'ın kendisini yere indirdiğini ve gökten düşen bir cüz olduğunu iddia etmiştir.[129] Ebû Mansûr, peygamberliğin ebediyyen süreceğini, Allah'ın elçiler göndermeye devam edeceğini öne sürmüştür. O,

[123] Avcu, Ali, *İslam'ın İlk Marjinalleri Gulat-ı Şia*, 85.
[124] Şehristani, *Milel ve Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, 167.
[125] William F. Tucker, "Asiler ve Gnostikler:el-Muğire İbn Sa'id ve Muğiriyye", trc. Ethem Ruhi Fığlalı, 1Ankara 982, 206-215.
[126] Öz, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*, 315.
[127] Avcu, Ali, *İslam'ın İlk Marjinalleri Gulat-ı Şia*, 140.
[128] en-Nevbahtî - el-Kummî, *Şii Fırkalar Kitabu'l Makalat ve'l-Fırak-Fıraku'ş-Şia*, 155.
[129] Şehristani, *Milel ve Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, 169.

kendisinin peygamber olduğunu, nübüvveti onun neslinden altı kişinin sürdüreceğini ve sonuncusunun kâim mehdi olduğunu bildirmiştir.[130]

Mansûriyye'nin diğer görüşleri arasında cennet ve cehennemi Allah'ın sevdiği yahut düşmanlık beslediği kimse olarak yorumlamış, muharremâtı da Allah'ın sevmediği kişiler şeklinde tefsir etmiştir. Ebû Mansûr, imama uyan kimseden dini yükümlülüklerin düşeceğini ifade etmiştir.[131] Ebû Mansûr'a göre Allah, ilk olarak Hz. İsa'yı ardından da Hz. Ali'yi yaratmıştır, o, Hz. Muhammed'e tenzilin indirildiğini kendisine ise te'vilin verildiğini, Hz. Muhammed'in gökte olduğunu, Şia'nın ise yeryüzünde olduğunu iddia etmiştir.[132]

Aşırı Şii gruplardan olan Hattâbiyye, Ebü'l-Hattâb el-Esedî (ö.138/755?) tarafından kurulan gâli bir fırkadır.[133] Ebü'l -Hattâb'ın marjinal görüşleri arasında özelde Ca'fer es-Sâdık ve diğer imamlar hakkında uluhiyet iddiasında bulunması, kendisinin imam, nebi ve resul olduğunu ileri sürmesi, nâtık ve sâmit imam anlayışı bulunmaktadır. Hattâbiyye, klasik kaynakların bir kısmında erken İsmâililik ile birlikte zikredilmektedir.[134] Nitekim İbn Nedim, Ebu Abdullah b. Rizzam'dan naklederek İsmâiliyye'nin kurucularından sayılan ve kendisine nispet edilen Meymûniyye fırkasının lideri Meymûn el Kaddâh'ın Ebu'l Hattâb'a tâbi olduğunu ifade etmiştir. [135] Bu bilgiden hareket ettiğimizde Ebu'l Hattâb ve Meymûn el-Kaddâh arasında organik bir bağın olduğu ve Ebu'l Hattâb'ın büyük ölçüde esaslarını belirlediği bâtınî te'vil metodunun vefatından sonra muhtemelen Meymûn el-Kaddâh ve oğlu Abdullah b. Meymûn aracılığıyla Bâtınîyye-İsmâiliyye'ye aktarılmış olduğunu söylemek mümkündür.[136]

Başlıca gulat-ı Şii fırkalara değindikten sonra çalışmamızın zeminini oluşturan İsmailiyye fırkasına geçilecektir.

---

[130] en-Nevbahtî - el-Kummî, *Şii Fırkalar Kitabu'l Makalat ve'l-Fırak-Fıraku'ş-Şia*, 156.
[131] Şehristani, *Milel ve Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, 169.
[132] William F. Tucker, "Ebu Mansur el-İcli ve Mansuriyye (Avrupa)Ortaçağı Terörizmi Hakkında Bir Çalışma", trc. Ethem Ruhi Fığlalı, 1982, 224-227.
[133] Hasan Onat, "Hattâbiyye", *DİA* (Ankara: T.D.V. Yayınları, 1997), 16: 492.
[134] Aytekin Şenzeybek, "Ebu'l -Hattab el-Esedi ve Hattabiyye Fırkası", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* XV/1 (Konya 2015): 102-111.
[135] Muhammed b.İshak en-Nedim, *El-Fihrist*, ed. Abdulkadir Coşkun, trc. Ramazan Şeşen, 1.Baskı (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 630.
[136] Öztürk, *Kur'an ve Aşırı Yorum Tefsirde Bâtınîlik ve Bâtınî Te'vil Geleneği*, 206.

1.4.4. İsmâiliyye

İsmâiliyye, imamet doktrininde meydana gelen değişim nedeniyle Karmatîlik ve Fâtımîlik olarak başlıca iki kola ayrılmıştır. Muhammed b. İsmâil'in imâmeti ve kâim mehdi olduğu inancı etrafında teşekkül eden erken dönem İsmâiliyye, onun vefatının ardından soyundan gelen Abdullah b. Muhammed b. İsmâil er-Radî, Ahmed b. Abdullah et-Takî ve Hüseyin b. Ahmed ez-Zeki isimli üç imam aracılığıyla İsmâili hareket devam etmiştir. Zikredilen imamların liderliğinde yapılan faaliyetler, İsmâiliyye'de "Gizli İmamlar" dönemi olarak isimlendirilmektedir. Bu imamlar, İsmâili davet yapılanmasında Muhammed b. İsmâil'in hüccetleri olarak geçmektedirler. Nitekim dördüncü ve son hüccet Saîd b. Hüseyin el-Ubeydullah'tır.[137]

İsmâili Hareket, 286/899 son hüccet el-Ubeydullah b.Hüseyin (ö. 322/934)'ın imamet öğretisinde yaptığı köklü değişikler sonucunda ikiye bölündü. Buna göre kendisinden önce gelen üç hüccetin esasen Muhammed b. İsmâil'in soyundan olan imamlar olduğunu ve kendisinin de muntazar mehdi kâim olduğunu öne sürdü. Dolayısıyla Ubeydullah, Muhammed b. İsmâil'in beklenen mehdi olduğunu görüşünü reddetmiş oldu. Ubeydullah'ın ortaya attığı bu fikirler, Hamdân b. Karmat ve Abdân başta olmak üzere hareketin önde gelen dâîleri tarafından ciddi eleştirilere maruz kaldı ve nihayetinde İsmâiliyye, 286/899 yılında iki gruba bölündü. Bu gruplardan sonradan Fâtımî İsmîililiği olarak zikredeceğimiz grup, Ubeydullah'ın öne sürdüğü görüşleri kabul etti ve merkezi liderliğe bağlılığını bildirdi. Öteki gruba gelince bunlar ise Ubeydullah'ın imâmet doktrininde yaptığı değişikliği reddeden ve ilk öğretiye, yani Muhammed b. İsmâil'in mehdi olduğu ve yakın bir dönemde geri döneceği fikrine sadık kaldılar. Bunlar, Irak başdâîsi Hamdân b. Karmat'a nispetle Karâmita (karmatîler) olarak anıldılar.[138]

Karmatîlerin İslam dünyasında ortaya çıkıp kök salmalarında, Abbâsî iktidarında meydana gelen yönetim zafiyeti başat rol oynamakla birlikte bunun sonucu olarak ayrıca ekonomik, toplumsal ve dini birçok faktör etkili olmuştur.

[137] Tan, "İsmaili Davet :Sosyo-politik Gelişim Süreci", 81.
[138] Tan, "İsmaili Davet :Sosyo-politik Gelişim Süreci", 81-82.

Abbâsîler, iç sorunlarla uğraşırken yönetime karşı Zenc isyanı[139] patlak verdi. Ekonomik eşitsizlik nedeniyle alt ve orta sınıfın ezilmesi, Karmatîlerin ortaya çıktığı tarihlerde İmâmiyye Şia'sının on birinci imamın çocuğu olmadığı için ciddi bir imâmet krizi içinde olması ve o dönemlerde toplumun genelinde kıyametin yakınlaştığına dair oldukça canlı bir beklenti içinde olması Karmatîlerin zuhûrunu kolaylaştıran etkenlerdir.[140] Muhammed b. İsmîil'in kâim mehdî olarak zuhurunu bekleyen Karmatîler, Yemen, Bahreyn, Suriye, Horasan, Mâverâünnehir, Sind ve Kuzey Afrika'da hızlı bir şekilde yayılmıştır.[141]

Karmatîlerin öğretileri, birçok kadim din ve kültürün tesiri altında şekillenmiştir. Öğretilerinin temelinde, dini metinleri zâhir-bâtın düalizmi ekseninde ayırmak, seçkin, seçilmiş imamlara yapılan vurgu, bâtınî te'vil, döngüsel tarih anlayışı ve ilahi iki varlık olan Kuni -Kader merkezli mitolojik nitelikli kozmoloji tasavvurlarıdır.[142] Konumuz açısından önem arz eden Kuni-Kader ikilisine ulûhiyet bağlamında ikinci bölümde değineceğiz.

İsmâiliyye'nin bir diğer kolu, ilk Şiî halifeliğini tesis eden Fâtımîlerdir. Hz. Peygamber'in kızı Hz. Fâtıma'nın soyundan geldiklerini iddia ettikleri için bu isimle anılmışlardır. Bu gruba, liderleri el-Ubeydullah b. Hüseyin el-Mehdî'ye nispetle Ubeydiler de denilmektedir.[143]

Dördüncü halife Muiz döneminde, Fâtımi halifeliği lokal bir devletten büyük bir imparatorluğa dönüştü. Muiz, İsmâili daveti, devletin sınırları dışına taşımak için uğraşan ilk Fâtımî halifesiydi.[144] İsmâili davetin Fâtımî hanedanlığı haricindeki bölgelerde yayılması, halife Mustansır döneminde zirveye ulaştı. Mustansır'ın

[139] Zenc İsyanı, 255-270(869-883) yılları arasında Zencîler tarafından Abbâsî yönetimine karşı yapılan bir isyandır. İsyanı başlatan Zencîler, Güney Irak'taki arazilerde çalıştırılmak için Doğu Afrika'dan getirilmiş olan kölelerdi. Zencî köleler, çok zor koşullarda çalıştırılmaktaydı. Özgürlüğe kavuşmak ve ağır yaşam koşullarından kurtulma isteği, Hz.Ali'nin soyundan geldiğini ileri süren Ali b.Muhammed'in ikitidarı ele geçirme arzusu ile birleşerek isyana dönüşmüştür. İsyan kısa bir süre içinde yayılmış, Basra ve Vâsıt şehirleri ele geçirilmişti. Ancak isyana önderlik eden Ali b.Muhammed'in öldürülmesi ile isyan bastırılmıştır. Bkz. Nahide Bozkurt, *Abbâsîler*, 5. Bs (Ankara: Turkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 91-92.

[140] Ali Avcu, "Karmatîler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/1 (01 Şubat 2010): 202-205.

[141] Daftary, *İsmaililer*, 162.

[142] Daftary, *İsmaililer*, 208-217.

[143] Mehmet Azimli, "İlk Şii Halife Ubeydullah el- ve Fatımi Halifeliği Üzerine Bazı Değerlendirmler", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (Diyarbakır 2005): 60.

[144] Daftary, *Şii İslam Tarihi*, 150.

487/1094'te vefat etmesi üzerine vezir Efdal b.Bedr el-Cemali, Mustansır'ın belirlediği veliaht oğul Nizâr'ın yerine küçük oğlu Mustali-Billah'ı halife ilan etti. Bu durum, İsmâililer'i Müsta'liyye ve Nizâriyye olarak gruba ayırdı. Bu bölünme, Fâtımî İsmaîililiğinin gerilemesine neden oldu.[145]

Fâtımî İsmâililer, çoğunlukla ilk İsmâililerin oluşturmuş olduğu esas inanç yapısını devam ettirmiştir. Zâhir -bâtın düalizmini ve döngüsel tarih anlayışını büyük ölçüde aynı şekilde kabul ettiler. Ancak bâtınî te'vil yaparken zâhirle çelişmemesine özen gösterdiler. Kendilerinde önceki kozmoloji anlayışına radikal değişiklikler yaptılar. Kozmoloji anlayışlarına bağlı olarak tanrı telakkilerini ikinci bölümde ele alacağız.[146]

1.4.5. Diğer Bâtınî Dini Yapılanmalar

Bâtınî nitelikli bir diğer dini yapılanma Nusayrîlik'tir. Nusayrîlik, 3 (9) asırda kesin olmamakla birlikte muhtemelen Basra şehrinde ortaya çıkmıştır. İmâmiyye'nin onuncu imamı Ali en-Nakî ve on birinci imamı Hasan el-askerî döneminde Kûfe ve Samerra'da yaşamış olan Muhammed b. Nusayr tarafından kurulmuş bir mezheptir. İbn. Nusayr'ın vefatından sonra hareketin başına sırasıyla Muhammed b. Cündeb, ardından Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Cenân el-Cünbülânî (ö.287/900), Ebû Abdullah Hüseyin b. Hamdân el-Hasîbî geçmiştir.[147]

Hasîbî ile birlikte Nusayrîlik, Irak ve Suriye'de yayılmıştır. Hasîbî, Irak bölgesinde davetten sorumlu kişi olarak Cisrî'yi; Halep'ten ise Muhammed. b. Ali el-Cillî'yi seçmiştir.[148] Ancak Hasîbî'nin vefatı üzerine (ö.346/957 veya 358/969) bu iki kol arasında anlaşmazlıklar zuhûr etmiştir. Irak'tan sorumlu Seyyid Ali el-Cisrî Moğol istilası ile ortadan kalkarken; Muhammed Ali el-Cillî'nin liderlik ettiği Halep kolu ise varlığını sürdürebilmiştir. Muhammed b. Ali el-Cillî (ö.384/994)'den sonra sırasıyla Ebû Saîd Meymûn b. Kâsım et-Taberâî, Hasan b. Mahzun es-Sincarî (646/1248), İbrahim et-Tûsî (750/1349), Hasan el- Acrudi (836/1432), Muhammed

[145] Daftary, *Şii İslam Tarihi*, 159-160.
[146] Daftary, *İsmaililer*, 348.
[147] İlyas Üzüm, "Nusayrilik", *DİA* (İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2007), 33: 271.
[148] Fried man, *The Nuṣayrī-'Alawīs*, 30-32.

b.Yûnus Kilâzî (1011/1602), Hüseyin el-Ahmed Hemmin (1295/1878) gibi kişiler mezhebin liderliğine geçmiştir.[149]

Nusayrîliğin itikadî yapısı, diğer bâtınî dini yapılanmalar gibi bâtın-zâhir düalizmini esas alan senkretik karakterlidir. Nusayrîliğin öğretisi, Hz. Ali'nin ulûhiyetine dayanmaktadır. Tenâsüh, hulûl ve ibadetlerin bâtınî te'vili de ön plana çıkan diğer inançları arasında yer almaktadır.[150]

Bir diğer bâtınî yapılanma olan Dürzîlik, İsmâiliyye'den neşet etmiş, Fâtımîlerin altıncı halifesi el-Hâkim Biemrillah'ın (995/1021) ulûhiyetini esas alan dini-siyasi bir mezheptir. Dürzîlik tarihi süreç içinde el-Hâkimiyye, el-Muvahhiddun, Benû Maruf, Davetü't-Tevhid ve çoğunlukla Dürzîyye ve Duruz olmak üzere muhtelif biçimlerde adlandırılmıştır.[151]

Hâkim Biemrillâh'ın tanrısallığı ile ilgili iddiaları ilk kez Hasan b. Haydara el-Feragânî ortaya atmıştır. el-Feragânî'nin bir suikaste kurban gitmesi ile hareketin başına Neştekin ed-Derezî ve Hamza b. Ali geçmiştir. Mezhebin ismi, her ne kadar Neştekin ed-Derezî'ye ve görüşleri ise el-Feragani'ye dayandırılsa da mezhebi kurumsallaştıran, asıl kurucu Hamza b. Ali'dir.[152]

Hâkim'in 411/1021 yılında ortadan kaybolması ve Hamza b. Ali'nin inzivaya çekilmesi ile beraber mezhep dönüşmeye başladı. Bu dönemde mezhebin başında bulunan Ali b. Ahmed Muktenâ Bahauddin, Dürzîliğin oluşumu ve gelişmesinde Hamza b. Ali'den sonra gelen en önemli isimdir. Dürzî hareketine yapılan baskılar nedeniyle kendisi de bazen gaybete girmiştir. Muktenâ Bahauddin, en son 434/1042 yılında Menşur'ul-ğaybe isimli risalesini yazarak davetin nihayete erdiğini, Tevhid inancının en son şeklini aldığını ve artık yeni hükümlerin gelmeyeceğini ilan ederek akabinde son gaybete girmiştir. Bu vakadan sonra Dürzîlik, Hamza, et-Temîmî ve

[149] Halil İbrahim Bulut, "Tarih, İnanç, kültür ve Dini Rituelleriyle Nusayrilik", *Ortadoğı Yıllığı*, 2011, 585-586.
[150] Üzüm, "Nusayrilik", 33: 272-273.
[151] Muzaffer Tan, "*Geçmişten Günümüze Dürzilik*", *e- makalat Mezhep Araştırmaları* V/2 (Güz 2012): 62.
[152] Bağlıoğlu*, "Dürziliğin Felsefesi ve Dini Arka Planı"*, 215-216.

Muktenâ Bahauddin'in koyduğu prensiplere bağlı kalarak kapalı bir cemaat haline gelmiştir.[153]

Dürzîliğin öğretisi, Hâkim Biemrillâh'ın ulûhiyeti ve bir dizi varlığın kutsallığına dayanmaktadır. Yaratılış ve takammus anlayışı da onu diğer bâtınî dini yapılanmalardan ayıran özeliklerdir. Nitekim ulûhiyet anlayışlarına daha sonraki bölümlerde değineceğiz.[154]

Modern dönemde zuhur eden Bahâîlik, bâtınî nitelikli dini bir yapılanmadır. Bahâîlik, 19.yüzyılda Şiî gelenek içinde mesiyanik iddiaları olan bir hareket olarak ortaya çıktı[155] Bahâlîğin kurucusu, Mirza Hüseyin Ali el-Mazenderani'dir. Hareketin tarih sahnesine çıkmaya başlaması Şiî Şeyhiyye tarikatından neşet eden Bâbîlik ile olmuştur.[156]

Bahâîlik, başlangıçta İslam'a bağlı bir hareket iken Bedeşt toplantısında Mirza Ali Hüseyin, İslam ile olan tüm bağlarını kopardı ve Bahâîliği yeni bir olarak deklare etti. Bir müddet sonra Mirza Ali Hüseyin, peygamberliğini insanlara açıklayıp Bahâîliğin temelini attı.[157] Mirza Hüseyin Ali, (ö. 29 Mayıs 1892) bıraktığı vasiyetnamesinde yerine oğlu Abdülbahâ'yı atadı. Abdülbahâ ise halef olarak torunu Şevki Efendiyi bütün Bahâîlerin lideri olarak vasiyet etti.[158]

Bahâîliğin öğretisi, peygamberliğin kesintisiz bir şekilde devam edeceği görüşü üzerine bina edilmiştir.[159] Buna göre Hz. Muhammed ne son peygamberdir ne de İslam son dindir. Hz. Muhammed, nebilerin sonuncusudur, resullerin değildir.

---

[153] Tan, "*Geçmişten Günümüze Dürzilik",* 64.
[154] Mustafa Öz, "*Dürzilik"*, 7-10 (stanbul -1992 1989): 489-493.
[155] Halide Rumeysa Küçüköner, "*A Messianic Prophethood Claims Within Islam, Hinduism And Christianity in the Context of Zeitgeist", e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 13/1 (30 Haziran 2020): 293.
[156] Ethem Ruhi Fığlalı, "Bahailik", *DİA* (İstanbul: TDV İSAM Yayınları, 1991), 4: 464 a.mlf., Mirza Hüseyin Ali Baha'ullah, "Bahailik ve el-Kitabu'l-Akdes (Türkçe Çeviri)", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi*, trc. Ethem Ruhi Fiğlali - Ramazan Şimşek 3/2 (20 Ocak 2011): 24.
[157] Muhammed Fatih Demirdağ, "D*ini Hareketlerin Bir Çeşidi Bahailik*" 28/3. (2017): 393.
[158] "Hz. Bahaullah'ın Ahit ve Misakı", *Türkiye Bahai Toplumu*, erişim: 17 Nisan 2021, https://bahaitr.org/hz-bahaullahin-ahit-ve-misaki/.
[159] Küçüköner, "*A Messianic Prophethood Claims Within Islam, Hinduism And Christianity in the Context of Zeitgeist",* 292.

Nitekim Allah, mürsel sıfatı gereğince resuller göndermeye devam edecektir.[160] Nübüvvet öğretisi bağlamında tanrı anlayışlarını daha sonra irdeleyeceğiz.

Çalışmamızda bâtınî dini yapılanmalar içinde Alevîlik ya da günümüzdeki kullanımıyla Alevlik/Bektaşîlik de inceleyeceğimiz yapılar arasındadır. Alevîlik, özel anlamda Kızılbaşlar[161] genel anlamda ise hem Kızılbaşlar hem de Bektaşîleri kapsamı altına alan şemsiye bir kavramdır.[162]

Kızılbaşlık, Türk tarihin tecrübe ettiği en mühim göç dalgalarından birisi sonucu olarak ortaya çıkmış, esasında Türk kültürü; vahdet-i vücûd anlayışını benimseyen, aşırı mezhebi bir kaygı taşımayan, sufilikle mezcedilmiş ve içinde derin bir Ehl-i beyt sevgisi barındıran sosyo-politik bir farklılaşma hareketidir.[163]

Bektaşîlik ise Hacı Bektâş Velî'ye tâbi olan, onun yolunu izleyenleri ifade etme amaçlı kullanılan bir kavram olup Osmanlı'nın kuruluşundan beri mevcut olup ve Yeniçeri Ocağı ile bağlantılı olarak resmi bir hüviyete sahip olan tarikatın adıdır. Tarihi süreç içinde muhtelif isimler altında Anadolu'ya aktarılmış, temelleri ise 1200'lerde Hacı Bektâş Velî tarafından atılmış, ardından Balım Sultan başta olmak üzere tarikatın diğer liderleri sayesinde teşekkülünü tamamlamıştır.[164]

Alevîliğin bâtınî inanç yapısında Hâk-Muhammed-Ali Anlayışı, insan-ı kâmil ve bilhassa Hz. Ali kültü mühim bir yer işgal etmektedir.

Ele alacağımız bir başka bâtınî dini yapılanma ise Yezîdîlik'tir. Yezîdîlik, diğer bâtinî fırkaların aksine Sünnilikten dönüşmüş bir fırkadır. Sünni bir mutasavvuf olan Şeyh Adî b. Müsaifîr'e (ö.557/1072) nispet edilmektedir. Fırka mensupları, Yezîd b. Muâviye ve Şeyh Adî b. Müsafîr hakkında bazı gali fikirler öne sürmüş, her

[160] Fığlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri,* 451.
[161] Kızılbaşlık tarihte Savefi tararftarlığı ile birlikte gündeme gelmiştir. Onlar hakkında Rafızi, Zındık ,Mülhid gibi pejoratif, tahkir edici sıfatlar kullanılmıştır.19.Yüzyılda bu değer yüklü kavram yerine Alevi kelimesi kullanılmaya başlanmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Irène Mélikoff, *Uyur idik uyardılar: Alevili-Bektaşilik araştırmaları*, trc. Turan Alptekin (İstanbul: demos yayınları, 2009).
[162] Kaplan, *Yazılı Kaynaklara Göre Alevilik*, 37.
[163] Hasan Onat, "*Kızılbaş Farklılaşması Üzerine*", *İslamiyat Dergisi*, 3 (2003): 120.
[164] Mehmet Yazıcı, ed., "*Geçmişten Günümüze Alevilik I.Uluslararsı Sempozyumu"* (Bingöl: Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2013), 2.: 519-520.

ikisini de tanrısal varlık olarak kabul etmişlerdir. Yezîd b. Muâviyye'yi savunurken hakkında aşırı fikirler ileri sürdükleri için de Yezîdî şeklinde isimlendirilmişlerdir.[165]

Yezîdîlik, benimsediği bazı inançlar ve kapalı cemaat yapısı nedeniyle en çok dikkat celbeden oluşumlardan birisidir. Yezîdîlik, Zerdüştlük, Sabiilik, Maniheizm, Mitraizm, Hıristiyanlık, Mistisizm gibi birçok din ve gelenekten bazı unsurları alıp kendi içinde yeniden yapılandırdığı için menşei hakkında muhtelif tezler ortaya atılmıştır. Ancak erken dönem kaynakları incelendiğinde günümüz Yezîdîliğinin Adî b. Müsafîr'den önce tarih sahnesine çıktığını söylemek güçtür. Nitekim aynı kaynaklar, Yezîdîlerin tarihini Şeyh Adî'ile başlatmaktadır. Dolayısıyla Yezîdîliğin kökenini, Adî b. Müsafîr ve onun adına nispet edilen Adeviyye tarikatına dayandırmak daha makul görünmektedir.[166] Şeyh Adî'nin (ö.557/1072) vefatından sonra çocuğu olmadığı için yerini yeğeni Sahr. b. Ebü'l Berekât aldı. Ondan sonra oğlu Adî b. Ebü'l Berekât ve ardından Şeyh Hasan b.Adî b.Ebü'l Berekât (ö.1254) tarikatın liderliğine geçti.[167]

Başlangıçta Sünni karakterli olan Adeviyye tarikatı, Şeyh Hasan döneminden başlayarak süreç içinde Sünni çizgiden sapmış ve aşırılığa eğilimli bir hareket halini almıştır. Tarikat, bölgedeki birçok mitolojik unsur ve farklı kültürü kendi bünyesinde eriterek senkretik bir kimliğe bürünmüştür. Nihayetinde Şeyh Adî başta olmak üzere birçok figür hakkında ulûhiyet iddiaları serd edilmiştir.[168]

Bâtinîlik, zâhir-bâtın ayrımına dayalı bir yorum biçimini ifade ettiği için biz bu metodu kullanan felsefi tasavvuf geleneğini de bâtınî dini yapılanmalar başlığı altında ele almayı uygun gördük. Buna göre felsefi tasavvuf, zâhiri inkâr etmemekle birlikte bâtınî te'vil yöntemini kullanmaya eğilimli tasavvufun teorik yönüyle, felsefesi ile uğraşan kesimdir.[169]

Nazari tasavvuf alanında İbni Arabî, (ö.638/1240) çok mühim bir konuma sahiptir. Nitekim İbn Arabî'den önce tasavvuf, daha çok zühd ve takvaya dayalı bir

[165] Ahmet Turan, "*Yezidiler*", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 1/1 (27 Kasım 2014): 189.
[166] Bozan, "*Şeyḫ Adī'siz Yezidîlik"*, 27.
[167] Kreyenbroek, *Ezidilik*, 33-34.
[168] Mehmet Aydin, "*Yezidiler ve İnanç Esasları"*, 202 (NİSan 1988): 42.
[169] Öztürk, *Kur'an ve Aşırı Yorum Tefsirde Bâtınîlik ve Bâtınî Te'vil Geleneği*, 33-34.

anlayışa sahip iken İbn Arabî ve takipçileri ile birlikte tasavvuf, metafizik telakkîlerin hâkim olduğu bir evreye girmiştir. Bu dönemde ortaya konulan anlayışa nazari tasavvuf, tasavvuf felsefesi, vahdet-i vücud ve felsefi tasavvuf şeklinde çeşitli adlandırmalar söz konusu olmuştur.[170]

Nazari tasavvuf tarihinde üç irfani gelenekten bahsedilebilir. Sühreverdi el-Maktûl (ö.1191)'un İşrak geleneği, Molla Sadra (ö.1640) ekolü, İbnü'l Arabî (ö.638/1240) ve onun başlattığı Ekberî gelenek[171]

Ekberî geleneğin görüşleri arasında "Hakk" olarak da adlandırılan mutlak varlık, vahdet-i vücud,[172] Hakikat-ı Muhammedîye, insan-ı kâmil, ilahi isimler teorisi ve meratib'ul vücud yer almaktadır.

1.4.6. Bâtınîliğin Tanrı ve Tanrısal Varlıklar Anlayışlarını Anlamada Kilit Kavram ve Nazariyeler

Kadim din ve kültürlere geçmeden önce Gulat-ı Şiî fırkaların ve bâtınî dini yapılanmaların tanrı ve tanrısal varlık tasavvurlarının daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacak bazı kilit kavram ve teorileri incelemekte fayda görmekteyiz. Nitekim bu kavramsal çerçeve verilmeden bu oluşumların ulûhiyet ve metafizik varlıklar anlayışlarını anlamaya çalıştığımız takdirde kuşkusuz görüşlerini eksik ve yanlış bir şekilde yansıtmış olacaktık. Zira bâtınî oluşumların görüşlerini temellendirdiği bâtınî epistemoloji, ana bünyenin bilgi işleyiş mekanizmalarından farklıdır. Bâtınî dini yapılanmalar, teolojilerini de bâtınî epistemoliji üzerinden oluşturmuştur. Ancak bu epsitemoloji üzerinde oluşturmuş oldukları öğretiler, çoğu zaman muhalifleri tarafından tutarsız görülmüş ve ciddi tenkitler almıştır.[173] Biz de yanlış ve sübjektif yorumlara mahal vermemek adına bu yapılanmaların kendi terminolojilerinden yola çıkarak onları anlamaya çalışacağız. Bu bağlamda epistemolojilerine kaynaklık eden gnostik düalizm ve ezille teorisini, hulûl ve zuhûr'u inceleyeceğiz.

---

[170] Güldane Gündüzöz, *Tasavvuf Tarihinde Nazari İrfan Geleneği-Tarih,Teori ve Problemler*, 2. (Ankara: Fecr Yayınları, 2018), 15.
[171] Gündüzöz, *Tasavvuf Tarihinde Nazari İrfan Geleneği-Tarih,Teori ve Problemler*, 85-125.
[172] Seyyid Hüseyin Nasr, "*Nazari İrfan, Doktriner Tasavvuf ve Bugünkü Önemi*", *İslami Araştırmalar Dergisi*, trc. Adnan Aslan, 12 (2004): 20-21.
[173] Avcu, "*Bâtınî Ekolleri Anlamada Anahtar Bir Kavram*", 104.

1.4.6.1. Gnostik Düalizm

Bâtınî epistemolojiye kaynaklık eden iki esastan biri, gnostik düalizmdir. Nur ve zulmet ikilisine dayanan gnostik düşünce, genel itibariyle bâtınî dini yapılanmalar tarafından da benimsenmiştir. Ancak olduğu gibi alınmamış İslami bir forma büründürülmüştür. Bâtınî düalizme göre bütün mevcûdâtın menşei olan yüce varlık dışındaki her türlü varlık bir çiftten meydana gelmektedir. Nitekim yaratma başlar başlamaz, Kûnî-Kader, Akıl-Nefs, Nûr-u Muhammedi-Nûr-u Ali ve buna benzer birçok düalite oluşturulmuştur. İlâhî-maddi âlem, iyi-kötü, ruh-beden, nâtık-sâmit, nübüvvet-velayet, mesel-memsul gibi düaliteler bâtınî dini yapılanmaların teolojilerinin esas belirleyicileri olmuştur.[174]

Söz konusu düalistik ayrıma göre bilgi, mutlak anlamda hakikatin ifadesi olan bâtın ve ona ulaşmak için aracı kabul edilen zâhir olarak ikiye ayrılmıştır.[175] Buna göre zâhiri bilgi, maddi âleme ait olup sınırlı, geçici ve değişkendir. bâtıni bilgi ise ilâhî kökenli olup hakiki, asıl ve kurtarıcı niteliğindeki bilginin ismidir. Bu dünyaya düşmüş olan insan ruhlarının kurtuluşu, bu bilginin elde edilmesine bağlıdır. Ancak bu bilgi, ontolojik olarak ilâhî kökenli olduğu için rasyonel yollarla elde edilmesi de mümkün değildir. Onu sadece Allah'ın seçmiş olduğu kişiler bilebilir. Bu durum ise her dönemde bâtınî bilgiyi elinde bulunduran karizmatik liderlerin varlığını (havas) ve diğer sıradan halkın (avam) bu kişilere bağlanmasını zorunlu kılmaktadır.[176]

1.4.6.2. Ezille / Gölgeler Teorisi

Bâtınî epistemolojinin temelini oluşturan ikinci esas unsur, ezille (gölgeler) nazariyesidir. Arapçada gölge manasına gelen "zıll" kelimesinin çoğulu olan "ezille " kavramı gölgeler anlamına gelmektedir. Bu nazariyenin kökleri, Platon'un âlem anlayışına dayanmaktadır. Platon, mağara metaforundan hareketle âlemi ideler ve görünüşler âlemi olarak ikiye ayırmıştır. İdeler âlemi, hakiki, gerçek âlemdir.

---

[174] Avcu, "Bâtınî Din Anlayışının Epistemik Temelleri", 21-22; Öztürk, *Kur'an ve Aşırı Yorum Tefsirde Bâtınîlik ve Bâtınî Te'vil Geleneği*, 213-214.

[175] Avcu, "*Bâtınî Din Anlayışının Epistemik Temelleri*", 22.

[176] Ali Avcu, "*Gnostik 'Kurtarıcı Bilgi' (Gnosis) Anlayışı ve İsmaililik'teki Tezahürleri"*, *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 12 (Güz 2019): 325-327; Ali Avcu, "*Batıni Din Anlayışının Epistemik Temelleri", Kur'an'ın Batıni ve İşari Yorumu*, Nisan 2018, 40.

Görünen âleme gelmeden önce her şeyin asıl, hakiki varlığının bulunduğu yerdir. İdeler âlemi, asıl, gerçek âlem olup burada değişim, oluş ve bozuluştan uzak ebedi varlıklar yaşamaktadır. Görünüşler âlemi ise idelerin tam zıttı özelliktedir. Buna göre içinde bulunduğumuz evren, bir gerçekliğe sahip değildir. Bu âlemdeki varlıklar, hakiki âlemdeki varlıkların sadece bir yansımasıdır/gölgesidir. İnsanın görevi ise bu maddi âlemden hareketle hakikate ulaşmaktır. Platon'un bu düalist evren anlayışı, zamanla Yeni Eflatunculuk ve Hermetik felsefe ile harmanlanıp geliştirilmiş, bâtınî dini yapılanmalarda ezille anlayışı olarak İslami bir biçimde yeniden düzenlenmiştir.[177]

İslam düşünce tarihinde ezille anlayışına ilk olarak Gulât-ı Şîa'da rastlamaktayız.[178] Gulât-ı Şîa'dan ilk olarak Hârisiye fırkası ile bağlantılı olarak bu teorinin ismi geçmektedir. Buna göre fırkanın lideri Abdullah b. Hâris, takipçilerine tenâsüh ve devir anlayışlarının yanı sıra ezille anlayışını da aşılamıştır.[179] Hârisiyye fırkasında sadece ismi geçen anlayış, sonraki süreçlerde daha sistematik olarak dile getirilmiştir. Nitekim bu nazariyenin en önemli kaynaklarından Mufaddal b. Ömer'e nispet edilen *Kitab'ul-Heft ve'l-Ezille'd*ir. Bu eserin yazarına göre Allah'ın ilk yaratmış olduğu şey "zill (gölge)"dir. Gölge, bütün mevcudatın kaynağıdır. Allah, bu ilk gölgeyi kendi formuna göre yaratmıştır. Bu ilk gölgeyi ise gölgelere bölmüştür. Gölgelerin yaratıcıyı teşbih etmesinden siluetler/eşbah yaratılmıştır. Gölgelerin ve siluetlerin birlikteliği ile ilâhî âlem ve semai Âdem meydan gelmiştir.[180]

Ezille nazariyesi'ne göre yeryüzündeki cismani âlem (maddi varlıklar), ilâhî âlemin maddi bir formu ya da suretinden başka bir şey değildir. Buna göre ilâhî âlemdeki bütün manevi varlıkların, yeryüzünde bir karşılığının/yansımasının olduğu ileri sürülmüştür. Bâtınî dini yapılanmalar, bu bâtınî epistemik prensip gereği kendi inanç ve teorilerini geliştirmişlerdir. Ancak her ne kadar bâtınî dini yapılanmalar aynı prensibi dikkate almış olsalar da farklı sonuçlara ulaşmışlardır. Söz gelimi

[177] Avcu, "B*âtınî Ekolleri Anlamada Anahtar Bir Kavram*", 105-106; Fahrettin Olguner, "Eflatun", *DİA* (İstanbul, 1994), 10: 470.
[178] Avcu, "*Bâtınî Ekolleri Anlamada Anahtar Bir Kavram*", 105.
[179] en-Nevbahtî - el-Kummî, *Şii Fırkalar Kitabu'l Makalat ve'l-Fırak-Fıraku'ş-Şia*, 148; Avcu, "Bâtınî Ekolleri Anlamada Anahtar Bir Kavram", 106.
[180] Avcu, "*Bâtınî Ekolleri Anlamada Anahtar Bir Kavram",* 107-108.

Nusayrîler, Allah'ın maddi âlemdeki karşılılığını Hz. Ali kabul ederken Dürzîler, Hâkim biemrillâh'ı kabul etmişlerdir.[181]

1.4.6.3. Hulûl/Zuhûr

Bâtınî epistemolojinin temelini oluşturan iki temel unsur olan gnostik düalizm ile ezille kavramlarının yanı sıra hulûl anlayışının da bâtınî dini yapılanmaların tanrı ve tanrısal varlıklar tasavvurlarının anlaşılması hususunda önemli bir rolü bulunmaktadır. Hulûl, tanrının ya zatının ya da sıfatlarının yaratmış olduğu varlıklardan birine ya da bazısına geçip onlarla bir olmasını ifade etmektedir.[182]

Birçok din ve inanışta kendisini gösteren hulûl, metafizik tanrısal bir varlığın bir gayeyi yerine getirmek amacıyla çoğu zaman insan formunda bazen de hayvan postunda ya küllî ya da cüz'i bir şekilde yeryüzünde kendisini göstermesidir. Hulûl, ilk başta animistik dinlerde ilkel olarak ortaya çıkmış; ancak asıl önemini ise Hinduzim ve Hristiyanlıktan almıştır. Bununla birlikte Eski Mısır'dan Grekler'e kadar birçok dinde görülmüştür.[183]

İslam düşüncesinde gulât fırkaların ve bâtınî dini yapılanmaların benimsediği bir inanç olan hulûlün, ruh göçü ve bedenleşme gibi kavramlarla aynı ya da yakın anlamlara sahip olduğu ileri sürülmüştür. Ancak hulûl, Allah'ın kendi yarattıklarına; özellikle de insan bedenine geçmesini, cisimleşmeyi, tecessüdü ifade etmektedir.[184] Kaynaklarda hulûl anlayışına sahip bütün fırkaların ortak özelliği olarak Allah'ın insanla birleştiği iddia edilmektedir.[185] Ancak bu yaklaşım, gerçeği tam olarak yansıtmamaktadır çünkü söz konusu anlayış hulûlun tek bir yönüne işaret etmektedir. Zira bütün bâtınî dini yapılanmalar ve fırkalar, hulûlü bu şekilde yorumlamamışlardır. Nitekim çok yüce ve bilinemeyen ilahi varlığın, maddeyle, cisimle bütünleşmesi bâtınî dini yapılanmaların birçoğunun anlayışına ters bir durum arz etmektedir. Bu bakımdan Şehristani'nin yapmış olduğu hulûl tanımı da kaynaklardaki indirgemeci bakış açısının yanlışlığını açıklar mahiyettedir.

[181] Avcu, "Bâtınî Ekolleri Anlamada Anahtar Bir Kavram", 130-131.
[182] Öz, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*, 219.
[183] Kürşat Demirci, "*Hulûl", DİA* (İstanbul: TDV İSAM Yayınları, 1998), 18: 340.
[184] Yusuf Şevki Yavuz, "*Hulûl*", *DİA* (İstanbul: TDV İSAM Yayınları, 1998), 18: 341.
[185] Öz, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*, 220.

Şehristânî'ye göre hulûl, cüz'î ve küllî olmak üzere iki türdür. Cüz'î hulûl, güneşin bir pencereden aksetmesi ya da kristal üzerindeki yansımasıdır. Küllî hulûl ise meleğin bir kişi olarak zuhur etmesi, şeytanın bir hayvan şeklinde görünmesidir.[186] Buna göre ilkinde sadece bir tecellî olup madde ile mânanın birleşmesi söz konusu değilken, ikincisinde ise metafizik varlık, madde ile bütünleşmektedir. Buradan hareketle hulûl ile ilgili tanımlar, genellikle küllî anlamı esas alınarak yapılmıştır. Ancak bu tanım, hem gulât Şiî fırkalara hem de bâtınî dini yapılanmalara uyarlandığında onların, insanın kendisini tanrılaştırdıkları sonucuna bizi götürmektedir. Fakat hulûlü, cüz'î olarak ele aldığımızda bu tarz bir anlayışın oluşması mümkün görünmemektedir. Nitekim buna göre bâtınî dini yapılanmalar, ulûhiyetini iddia ettikleri kişileri aslında Allah'ın bizzat kendisi olarak değil onun sadece bir yansıması/tecellîsi olarak kabul etmektedirler.[187]

Zuhûr/tecellî anlayışlarına baktığımızda, zuhûr, çoğunlukla tecellî ile eş anlamda kullanılmaktadır. Tecelli, sözlükte görünmek, belirmek, ortaya çıkmak gibi anlamlar taşımakta ve genellikle zuhûr, sudûr, taayyüün gibi kelimlerle de yakın anlamdadır. Tecellî, bir anlamda tanrının varlığının muhtelif mertebelerde zuhur etmesidir.[188]

Tecellî/zuhûr, başka şekilde tanımlandığında metafizik ya da tanrısal bir varlığın her hangi mekânda, objede, bir varlıkta ya da insan da tamamen veya kısmen görünmesi, tezahür etmesidir. Tecellî eden ilâhî varlık, insanlarla irtibat kurabilir veya onlara bazı emirlerde bulunabilir. Tıpkı ilâhî âlemden maddi âleme nüzûlü ifade eden tecellî kavramı, tabiatüstü bir varlığın ateşten şimşeğe, insandan hayvana yahut bir nebata, bazen de bir taş, ağaç gibi muhtelif objelere farklı suretlerde zuhûr edişini kapsayan oldukça geniş bir anlama sahiptir. Tanrısal varlığın tecellî formları, farklı biçimlerde de olsa tezahür ettikleri varlıkları kutsallaştırmaktadırlar Zira tezahür edilen varlık, yüce varlığın mazharı olarak kabul edildiğinden onlara da ilahi bir statü verilmiştir.[189] Dolayısıyla tanrı'nın bir insana tecellî etmesi, o insanı

[186] Şehristani, *Milel ve Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, 166.
[187] Avcu, Ali, *İslam'ın İlk Marjinalleri Gulat-ı Şia*, 363-364.
[188] Semih Ceyhan, "Tecelli", *DİA* (İstanbul, 2011), 40.: 241.
[189] Mustafa Sinanoğlu, "Tecelli", *DİA* (İstanbul: TDV İSAM Yayınları, 2011), 40: 243.

ilâhîleştirmektedir. Tecelli edilen insan, artık ne tamamen normal bir beşerdir ne de tamamen tanrının kendisidir.

İslam mezhepler tarihinde bâtıni dini yapılanmaların tanrı ve tanrısal varlıklar tasavvurları söz konusu olduğunda, toptancı bir bakış açısıyla neredeyse hepsinin hulûlcu bir anlayışa sahip oldukları ileri sürülmüştür. Ancak bizim burada tanımlarını verdiğimiz hulûl ve tecellî/zuhûr kavramları dikkatle incelendiğinde bu bakış açısının hatalı olduğunu düşünmekteyiz. Nitekim bâtınî dini yapılanmaların çoğu, cisimleşme anlamında kullanılan hulûl iddialarını reddetmektediler. Ulûhiyetini iddia ettikleri kişinin, tamamen tanrı'nın bizzat kendisi olmadığını sadece tanrının zat ve sıfatlarının yansıdığı bir varlık olduğunu öne sürmektedirler. Bâtınî dini yapılanmaların genelinin tanrı ve tanrısal varlıklar anlayışları, Şehristani'nin ifade ettiği cüzi hulûl ya da tecellî/zuhûra karşılık geldiği görülmektedir. Dolayısıyla onların ulûhiyet anlayışları hulûl kategorisinde değerlendirilecekse de bundan küllî değil cüz'î hulûl anlaşılmalıdır.[190] Aksi takdirde bâtıni dini yapılanmaların toplumdan dışlanmaları hatta tekfiri söz konusu olmaktadır.

[190] Avcu, Ali, *İslam'ın İlk Marjinalleri Gulat-ı Şia*, 368.

BİRİNCİ BÖLÜM

KADİM DİN VE KÜLTÜRLERİN TANRI VE TANRISAL VARLIKLAR ANLAYIŞLARI

Bütün dinsel inançların esasını oluşturan ve çoğunlukla aşkın/yüce bir varlık ya da varlıklara inanma biçiminde tezahür eden üstün güç ya da güçlere ilişkin inanışlar dinlerin en temel özelliklerindendir.[191] İnsanın hayatında çok mühim bir yer işgal eden ilâhî üstün güç ya da güçler; tanrı veya tanrılar, ruhsal varlıklar ya da tabiatüstü unsurlarla bağlantılı olabileceği gibi tanrısal kudrete sahip bir evrensel sistem de olabilir.[192]

Tarih boyunca insanların yaşamında genellikle başta tanrı düşüncesi olmak üzere metafizik değerler başat rol oynamıştır. İnsanın yaşamında yer alan üstün güç veya güçler ve bu güçlerle olan münasebet genellikle benzer karakteristik özellikler taşımaktadır. Nitekim doğal ve sosyal çevrenin tanrılaştırılması, aşk, hastalık,[193] güç, savaş ve barış, iyilik ve kötülük tanrıları gibi ya da kişinin bizzat korku, ümit arzu gibi hislerini metafizik bir bağlama oturtması insanların vazgeçilmez değerleri arasında olmuştur. Zira binlerce yıl önce üstün/yüce güçler doğaüstü, ilâhî bir varlık olabileceği gibi krallar, kraliçeler, nüfuzlu kişiler de olabilmiştir. Söz konusu varlıklarla duygusal bir bağ yaşamış insanlar bu kişileri ya hayattayken ya da öldükten sonra yüceltmiş ve onları tanrılaştırmıştır.[194]

İnsanın, bilişsel çabalar ve beşeri sınırlar çerçevesinde yüce varlık (ları)/tanrı (lar) ve onun maiyetindeki metafizik varlıklar hakkında anlama ve tahayyyül etme

[191] Şinasi Gündüz, "Giriş", *Yaşayan Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz, 5.Baskı (İzmir: DİB Yayınları, 2019), 30.
[192] Şinasi Gündüz, *Mitoloji İle İnanç Arasında*, İkinci Basım (Hikav Yayınları, 2018), 21.
[193] Gündüz, *Mitoloji İle İnanç Arasında*, 22-23.
[194] Gündüz, *Mitoloji İle İnanç Arasında*, 22-23.

faaliyeti içine girmesi ile birden fazla muhtelif tanrı ve tanrısal varlık tasavvurları söz konusu olmaktadır. Tanrı tasavvuru, tanrının varlığı, tanrının âlem - insan ilişkisi temelinde üç ana gerçeklik etrafında şekillenmektedir.[195]

İnsanın tanrıyı algılama şekli teolojik, epistemolojik, etik ve sosyo-politik sistemlerinin biçimlenmesi üzerindeki tesiri yadsınamaz. Nitekim tanrı tasavvurunun sosyo-politik alana aktarılması, tanrı tasavvurlarının meşrulaştırma aracı olarak siyasi amaçlara yönelik kullanılması tarihte sıkça görülen bir olgudur.[196] Nitekim insanın üstün güç veya güçlerle olan ilişkisi bazen bu varlıkların sayısına göre teistik, düalist politeist ve henoteist; bazen de niteliğine göre antropomorfik, deistik ve hulûlcu/ zuhûrcu şeklinde olmaktadır. Nitekim dinler tarihinde birçok çeşit söz konusudur. Biz çalışmamızda aşağıdaki kadim din ve kültürlerin tanrı ve tanrısal varlık tasavvurlarını inceleyeceğiz ve bunların bâtınî dini yapılanmallar üzerindeki muhtemel yansımalarını değerlendireceğiz. Bu kadim din ve kültürleri Antik Mısır, Eski Mezopotamya, Hermetizm Gnostisizm, İran, Hint, Yahudilik, Hıristiyanlık ve Eski Arap Dini şeklinde sıralamamız mümkündür.

1.1. KRAL TANRILAR: ANTİK MISIR'DA TANRI

Mısır, tarihin en kadim ve gizemli medeniyetlerinden birisini ağırlamış bir bölgedir. Neolitik Çağ'dan itibaren (MÖ 5000-4000) Nil nehri kenarına gelen göçebe grupların yerleşik hayata geçmeleri ile zamanla şehir devletleri ve kentler oluşturdukları bilinmektedir.[197]

Nil bölgesindeki yerleşimler ile birçok küçük krallık oluştu. Mısır'ın siyasi ve kültürel birliği Nehen krallarının diğer küçük siyasi organizasyonları egemenliği altına alması ile sağanlanmış oldu. MÖ 3100 civarında Kral Menes Aşağı ve Yukarı Mısırı bir araya getirerek Memfis isimli yeni bir başkent inşa etti. Böylelikle Mısır tek bir krallık tarafından yönetilmeye başlandı.[198]

---

[195] Hasan Ocak, "Klasik İslam Düşüncesinde İki Farklı Tanrı Tasavvuru", *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 6 (30 Aralık 2018): 126.
[196] Ocak, "Klasik İslam Düşüncesinde İki Farklı Tanrı Tasavvuru", 136-137.
[197] Cengiz Batuk, "Kadim Mısır Dini", *Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz, 4.Baskı (İzmir: Milelnihal Yayınları, 2020), 34.
[198] Batuk, "Kadim Mısır Dini", 34.

Mısırlıların dinleri tetkik edildiğinde totemik unsurlar, animizm,[199] politeizm[200] ve kutsal olarak addedilen birçok hayvan kültünün olduğu görülecektir.[201] Mısırlılar da ölümden sonra yeni bir hayatın başladığına dair güçlü bir inanç olduğu için buna yönelik ritüel ve merasimler düzenlenmekteydi.[202] Bu bağlamda ölen kişinin mezarına yiyecek içecek, giyecek konulması ve bedenin mumyalanması da bu merasimler arasındadır.[203]

Antik Mısır dininde ulûhiyet anlayışına gelince; her ne kadar burada animizim, ruhçuluk, hayvan kültleri [204] ve bir süreliğine monoteist[205] bir inanç söz konusu olmuşsa da genellikle dinleri politeist-henoteist[206] karakterlidir. Nitekim hayvan kültünde muhtelif canlıların kutsal sayılması, tanrıların müşahhaslaştırılmasından ileri gelmektedir. Yani mabut, kutsal hayvanlar tanrıların bedenleşmiş formu olarak kabul edilmiştir. Bu hayvanlar, çoğunlukla insan vücutlu ve hayvan başlı olarak betimlenmiştir.[207] İlk zamanlarda Kadim Mısır dininde tanrılar, eril ya da dişil olsun yalnız yaşayıp iktidarını kimseyle paylaşmaz iken süreç içinde tanrılar bir aile düzeni içine sokulmuş, evli kabul edilen ilahlara çocuklar da isnat edilerek üçlü bir yapı oluşturulmuştur.[208]

Kadim Mısır inancında yüce, üstün tanrı Atum inancı bulunmaktadır. Ancak bu tanrı Atum kendisini gizlemekte, insanlara göstermemektedir. Tanrı Atum'un

---

[199] Animizm, genel anlamda bir "hayati güç" ya da "ruh"a inanmayı belirten inançlar bütünü için kullanılmaktadır. Bu teori E.B. Taylor tarafından ortaya atılmıştır. Bkz. Mehmet Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, 1. baskı (Konya: Nüve Kültür Merkezi, 2005), 30.

[200] Politeizm, çok tanrıcılık anlamına gelmektedir. Tanrılar panteonunda ikiden fazla ilâhi varlığa yer vermedir. Bkz. Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 2. Basım (İstanbul: Vadi Yayınları, 2017), 400.

[201] Félicien Challaye, *Dinler Tarihi*, trc. Samih Tiryakioğlu (İstanbul: Varlık, 1990), 34.

[202] Annemarıe Schımmel, *Dinler Tarihine Giriş* (İstanbul: Külliyat Yayınlar, 2016), 43.

[203] Mahmut Aydın, *Dinler Tarihi: Tarih, İnanç ve İbadet* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), 84-85.

[204] Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 8.baskı (Isparta, 2016), 30.

[205] Monoteizm, tek tanrıcılık anlamında olup yüce, aşkın tanrıya inanma ile ilgili metafizik sistemi ifade etmek amaçlı kullanılmaktadır. İslam ve Yahudilik'te monoteisttir. Bkz. Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 345.

[206] Henoteizm, birden fazla tanrının varlığını kabul etmekle birlikte, bunlardan sadece bir tanesine kabilenin, klanın ya da ailenin en yüce, aşkın tanrısı olarak tapınmayı ifade eden teolojik öğretidir. Max Müller ve F.W.J. Schelling'e atfedilen bu terim 19.yy'dan itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Henoteizm'i monoteizm'den ayıran yönü; tanrısal olarak kabul edilen diğer kutsal varlıkların pratik nedenlerden ötürü ihmal edilmesidir. Bkz. Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 213.

[207] Meryem K.Çiftçi, *Eski Mısır Dininde Tanrı ve Öte Dünya İnancı* (Yüksek Lisans, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), 1-7.

[208] K.Çiftçi, *Eski Mısır Dininde Tanrı ve Öte Dünya İnancı*, 9.

aksine insanlara kendini apaçık bir şekilde gösteren tanrı ise güneş tanrısı Re (Ra)'dır.[209]

Güneş tanrısı Re, insanlara kendisini gösterdiği için tanrılar arasında en bilineni ve en meşhuru idi. Her tanrının bir kült merkezi bulunmakta idi. Re'nin de kült yeri Heliyopolis şehri idi. Zamanla birçok lokâl ilah tanrı da Re ile birleştirilmiştir. Bu bağlamda Teben şehrinin mahalli tanrısı Amon da Re ile birleştirilerek Amon-Re adı ile asırlarca Mısır'ın kadim halkının tanrısı olmuştur.[210]

Tanrı Re, dünyaya hayatın kaynağı olan ışığı verip onu harekete geçirmektedir. Birçok mahallî tanrı Re'nin farklı tezahürü olarak görülmüştür. Nitekim öğlen güneşi Re'nin kendisi olarak isimlendirilirken; sabahki ilk doğuş Kbepra, akşam ki Thum olarak adlandırılmıştır[211]. Re -Thum(Atum)-Kbepra (Khepri) üçlüsü ilk tanrısal çift olan atmosfer tanrısı Şu ile nemden ve buluttan sorumlu tanrıça Tefnut'u yaratmıştır. Şu ve Tefnut ikilisi ise bir başka çift olan yer tanrısı Geb ile gök tanrıçası Nut'u meydana getirmişlerdir.[212]

Antik Mısır dininde diğer varlıkların yaratılma süreci ise demiurg (yaratıcı) tanrı Ptah ile gerçekleşmiştir. Başka bir ifadeyle diğer varlıkları yaratmayı üstlenen ilahtır. Ptah, sürekli insan biçiminde tasvir edilen yegâne tanrıdır. Karısı Zehmet ise aslan ile sembolize edilmiştir. Zehmet, savaş tanrıçasıdır, insanların başına çeşitli belalar, hastalıklar gönderirdi.[213]

Antik Mısır'da Gök tanrıçası Nut ve yer tanrısı Geb'tir. Dikkat edilirse diğer toplumlardaki birçok dini inanışın aksine Antik Mısırlılar göğü dişil (tanrıça) , yeri de eril (yer tanrısı) olarak kabul etmişlerdir. Bunlar arasında gerçekleşen kutsal evlilikten, Osiris, İsis, Seth ve Neftis adlı tanrısal çocuklar dünyaya gelmiştir.[214]

İsis, Osiris ve Horus üçlüsü de Kadim Mısır dininde ön plana çıkan tanrısal varlıklardır. Horus, İsis ve Osiris'in oğludur. Mısır mitolojisine göre Osiris, kardeşi

[209] Eliade,Mircea, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 1*, 2.Baskı (İstanbul: Alfa, 2018), 127.
[210] Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 30.
[211] Schımmel, *Dinler Tarihine Giriş*, 44.
[212] Batuk, "Kadim Mısır Dini", 36.
[213] Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 31.
[214] Schımmel, *Dinler Tarihine Giriş*, 44.

Seth tarafından öldürülür. Osiris 'in eşi İsis onu tekrardan hayata döndürür. Osiris, dirildikten sonra yer altına hükmeder ve yerine oğlu Horus geçer. Dünya'ya hükmeden Horus, Firavunların ceddidir.[215] İşte bu bağlamda Antik Mısır dininin odak noktası tanrının bedenleşmiş formu tanrı-kral olan firavunlar bulunmaktadır.[216]

Firavunların Tanrı Horus'un soyundan geldiğine inanan Antik Mısırlılar, onların tanrının yeryüzündeki inkarnasyonu olduğuna inanmaktır.[217] Bu bağlamda en yüksek ruhani mercii olan Firavunlar,[218] kaosun karşıtı olarak kozmostaki Ma'at'ttan (düzen) sorumludurlar.[219] Onlar kâhinlerin başlarıdırlar.[220]

Kadim Mısır dininde yukarıda adı geçen tanrıların yan sıra başka önemli tanrıların adı da sıklıkla geçmektedir. İlmin, yazının, ezoterik bilgi ve hikmetin kaynağı tanrı Tot'tur.[221] Hator, inek tanrısı şeklinde geçmekte bereket, aşk ve doğurganlığın tanrıçasıdır. Tanrıça Basted'in ise eğlenceleri düzenlediğine inanılırdı.[222]

Dinlerin ulûhiyet inançları irdelendiğinde sadece iyi tanrı ve tanrısal varlıklardan bahsedilmez. Bu varlıkların yanında tanrısallığın karşısında bulunan kötülük prensibinin yüceltilmesi ve objektifleştirilmesi ile oluşan şeytan figürü de bu bağlamda kendisine yer bulmaktadır.[223] Bu minvalde Antik Mısır dininde tekinsiz, tenha ve karanlık yerlerde çıkan ruhani varlıklar için "Akhu" ismi kullanılmaktadır ve bir nevi iblis görevi görmektedirler.[224] Ancak Kadim Mısır inancında, kötülük prensibi başlı başına bir inanç olarak bulunmamaktadır. Zira her şey tanrının bir tezahürü olarak algılanmaktadır. Mısır dininde tüm tanrılar, tanrıçalar tek bir tanrının

[215] Batuk, "Kadim Mısır Dini", 36.
[216] Eliade,Mircea, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 1*, 129.
[217] Batuk, "Kadim Mısır Dini", 34.
[218] Schımmel, *Dinler Tarihine Giriş*, 48.
[219] Batuk, "Kadim Mısır Dini", 35.
[220] Başkentin dışındaki yerlerde kâhinler onun vekili olarak sorumluluk almıştır. K.Çiftçi, *Eski Mısır Dininde Tanrı ve Öte Dünya İnancı*, 14.
[221] Schımmel, *Dinler Tarihine Giriş*, 45.
[222] Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 31-32.
[223] Jeffrey Burton Russel, *Şeytan Antikiteden İlkel Hristiyanlığan Kötülük Algıları*, trc. Elif Çelik, Birinci Baskı (Ankara: Panama Yayıncılık, 2017), 39.
[224] Gerald Messadıe, *Şeytanın Genel Tarihi*, trc. Işık Ergüden, 1.Baskı (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2016), 253.

teofanisi[225] kabul edilmektedir. anrı ve tanrıların genel karakteri, ikircikli olmalarıdır. İyilik de kötülük de onlardan sadır olmaktadır.[226] Genellikle merhameti ile ön plan çıkan Osiris, Re'ya düşmanlık besleyebilmektedir; kötülüğü ile daha çok anılan tanrı Seth kendisine kulluk edenlere iyi davranabilmektedir.[227]

Kadim Mısır'ın bu çok tanrılı inancına karşı MÖ 14. asırda dördüncü. Amenhotep (Amonefis) devrim niteliğinde kararlar alıp tüm ülkede uygulamaya koymuştur. Buna göre Mısır'ın genç firavunu başta Amon-Re olmak üzere diğer tüm tanrılara inanmayı ve ibadet etmeyi yasaklamış; onların kült merkezlerini tahrip etmiştir. Bunun yerine halkın tanrı "Aton"a tapınmasını emretmiştir.[228] Ancak bu devrim Amon rahiplerinin karşı faaliyetleri nedeniyle ancak yirmi yıl kadar sürmüş ve Akhenaton'un ölümü ile birlikte tekrardan eski inançlara uygun biçimde Amon-Re tanrılar hiyerarşisinde en üst konuma yükselmiştir.[229]

1.2. TANRILAR HİYERARŞİSİNİN YERYÜZÜNDEKİ YANSIMALARI: ESKİ MEZOPOTAMYA DİNLERİNDE KRALLAR

Mezopotamya bölgesi, Fırat ve Dicle Nehirleri arasındaki bölgeyi ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu bölge kapsamına bugünkü Irak ve Suriye'nin tamamı, Anadolu ve İran'ın da bir kısmı dâhil edilmektedir. Bölgedeki etnik unsurlar üç temel sınıfa ayrılır: Bunlar Sümerler, Samiler ve Hint- Avrupalılardır.[230]

Kadim Mezopotamya dinleri, takribi olarak 3500'lerden[231] başlayarak ortaya çıkan esas olarak Sümerlerin ve Akadların dini inanç ve uygulamaları ile bu iki

---

[225] Teofani, kelime Yunanca bir kelime olan theophaneia kelimesinden gelmektedir. Theophaneia, "tanrının tezahürü" ya da "tanrının görünmesi" anlamında kullanılmaktadır. Teofani, kutsalın herhangi bir biçimde tezahür etmesdir.Bu olgu, bütün dinlerde mevcuttur. Bkz. Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, 751.

[226] Russel, *Şeytan Antikiteden İlkel Hristiyanlığan Kötülük Algıları*, 96.

[227] Russel, *Şeytan Antikiteden İlkel Hristiyanlığan Kötülük Algıları*, 98.

[228] Bu bağlamda başkenti Theben 'den Tell el Amarna'ya taşımış ve ismini de Ekchanaton olarak değiştirmiştir. Bkz. Schımmel, *Dinler Tarihine Giriş*, 46.

[229] Batuk, "Kadim Mısır Dini", 37.

[230] Bunlardan kökenleri hakkında ortak bir görüşe varılamayan Sümerliler, kimi araştırmacılara göre Ural-Altay kimilerine göre ise Sudan-Nubya soyundan gelmektedir. İkinci kavim Akad, Asur, Babil, Kenan Yahudi ve Arapların aralarında olduğu Samilerdir. Üçüncüsü ise Hint-Avrupalılardır bu gruba Hitit, Mitanni, İran, Grek girer. Bkz. Kürşat Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, 2013, 9-10.

[231] Bu bilgi yakın zamanda Urfa-Göbeklitepe bölgesinde yapılan kazılar sonucunda ilk yerleşimlerin MÖ.10.000'lere dayandığını ortaya çıkardığı için değişmiştir.Detaylı bilgi için bkz. Şinasi Gündüz, ed., *Dünya Dinleri*, 4.baskı, t.y., 39.

medeniyetin halefleri olan Asur ve Babillilerin akidelerini belirtmektedir. Etnik bakımdan birbirinden farklı medeniyetler söz konusu olsa da inanç bağlamında genel itibari ile Sümer dini geleneği üzerinden kendi inançlarını oluşturmuşlardır.[232]

Kadim Mezopotamya dinlerinde tanrılar âlemi ve insanlar âlemi olmak üzere başlıca iki âlemden bahsedilmektir.[233] Tanrılar âlemi çok sayıda tanrı/tanrıça ve tanrısal varlıktan müteşekkildir. Muazzam heterojen tanrısal bir âlem mevcuttur ve kendi içerisinde bir hiyerarşiye tabidir. Kadiri mutlak tanrılar, ikinci derecedeki ilahi varlıklar, varlığını bu bahsedilen tanrılardan alan düşük profilli tanrılar, demonik[234], yarı tanrı, yarı insan varlıklar (Adapu, Gılgamış), ifritler, devler, canavarlar ve kahramanlar tanrılar âleminin unsurlarıdır.[235]

Mezopotamya kavimlerinde tanrılar panteonunda bulunan ilâhların hepsi kutsal sayılmakta idi. Bir tanrıyı diğer tanrıların önüne geçiren unsur ise siyasi ilişkiler sonucunda gerçekleşmekte idi. Aralarındaki mücadelelerden galip çıkan halkın tanrısı diğer tanrılar arasından panteonun üst kısmına çıkmaktaydı. Yenilen grubun ilâhları ya galip olanın tanrısına inanmaya başlamakta ya da zamanla unutulmaktaydı.[236]

Antik dinlerin çoğunda tanrı tasavvurları, antropomorfik[237]nitelikli olduğu gibi kadim Mezopotamya inanışlarında da aynı fenomen söz konusudur. Soyut, her şeyden münezzeh bir ulûhiyet anlayışına rastlanmamaktadır. Tanrılar, insanları kendi formları üzerine yaratmıştır. Dolayısıyla insanların yaptığı dünyevi her şeyi onlar da yapabilmektedirler. Onlar da tıpkı insanlar gibi yiyip içerdi, evlenirdi, aile hayatı

---

[232] Cengiz Batuk, "Mezoptamya Dinleri", *Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz, 4.Baskı (İstanbul: Milelnihal Yayınları, 2020), 39.

[233] Bu iki âlem arasındaki münasebetin niteliği karşılıklı sorumluluğa dayanmaktadır. İnsanlar tanrılara olan yükümlülüklerini yerine getirdiğinde buna karşılık olarak tanrılar da onları her iki dünyada koruyacaktır. Bkz. Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, 13.

[234] Demon, ölüler ruhu anlamına gelen Yunanca bir kelimeden gelmektedir. Demon'un esas karşılığı şeytandır. Demon'un görevi insanın tanrısı, yakınları ve kendisiyle kurduğu birlik bağını bölmesidir. Demon, bölücü bir kuvvettir. Ancak Genel olarak Demonlar, Kitab-ı Mukaddes geleneğine göre bütün kötü ruh ve kötü melekler için kullanılmaktadır. Bkz. Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, 161.

[235] Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, 14.

[236] Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, 24.

[237] Antropomorfizm, Yunanca antropos (insan) ve morphe (şekil) terimlerinden türetilmiştir. Tanrıların, insana benzer bir biçimde tasavvur edilmesini ifade etmektedir. Politeist dinler başta olmak üzere birçok dini gelenekte ulûhiyetin bu biçimde tanımlandığı görülmektedir. Bkz Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 43.

yaşar, evlat sahibi olurlardı; hatta ara sıra ölümlüler arasına katılırlardı. Ancak çoğunlukla bu metafizik varlıklar ebedi idi. Onlarla, insanlar arasındaki ayrım doğaüstü güçlere ve kudretlere sahip olmalarından kaynaklanmakta idi.[238]

Mezopotamya inançlarında çok sayıda tanrı/tanrıça ve tanrısal varlıkların mevcûdiyetine yukarda değinmiştik. Fakat onların hepsini tek tek isimleriyle çalışmamızda anmak mümkün değildir. Ancak tanrılar panteonu içerisinde diğer tanrılara göre ön plana çıkan bazı ilâh ve ilâhî varlıklardan da bahsetmemiz gerekmektedir.

Antik Mezopotamya'da tıpkı Mısır inanışlarında olduğu gibi üçlü tanrı telakkîleriyle karşılaşmaktayız. An-Anlil (Enlil)-Enki (Ki), üçlü tanrı tasavvurlarının en meşhurudur. An, Sümerlerde baş tanrıdır ve gök tanrısıdır. İsmi yüce, ulu anlamındadır. Bu tanrı adına somut bir tapınım objesi yapılmamıştır. An, diğer tanrıların atası olarak kabul edilmektedir. Onun meskeni göğün en üst katında bulunmaktadır. Uruk'taki tapınağının ismi "gök evi" anlamındaki Eanna'dır. O ulaşılmaz bir tanrı profiline sahiptir.[239]

Enki, yer ilâhesi olarak geçer. O, An'ın eşidir. Anlil (Enlil), An ve Enki'nin oğludur. Atmosferik ve hava olaylarının tanrısıdır. Nippur şehrinin yerel tanrısı olarak görülmüştür. An, enlil ve enki ilahlar meclisinin en önemli üç tanrısıdır.[240]

Sümerlerde İnanna, aşk ve bereket tanrıçasıdır. İnannna'nın diğer uygarlıklardaki ismi İştar, Afrodit ve Venüs şeklinde geçmektedir. Genellikle Mezopotamya inançlarında İnanna ve Dumuzi (Temmuz) birlikte anılmaktadır. Bunun yanında Yeraltı Tanrısı Nergal ve karısı Ereşkigal, Güneş Tanrısı Utu Asur'daki karşılığı Şamaş'tır, Ay Tanrısı Nanna (Sin), Savaş Tanrısı Ninurta idi.[241]

Babilliler, Sümer tanrılarının çoğunu benimsemiş; ancak baş tanrı olarak da Marduk'u kabul etmiştir. Marduk, imparatorlar için bir meşruiyet kaynağı idi. [242] Marduk, ilk başta sadece Babil şehrinin tanrısı iken sonradan bütün Babil'in en

[238] Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, 16.
[239] Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 16.
[240] Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 17.
[241] Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 17.
[242] Batuk, "Mezoptamya Dinleri", 40.

önemli ilâhı olarak kabul edilmiştir. Marduk "Babil'in Kralı ", "Yerin Göğün ve Bütün Tanrıların Kralı " gibi unvanlara sahipti. [243] Babil mitlerine göre Marduk, kaos tanrıçası Tiamat'ı yenmiş ve onun parçalarından da âlem meydana gelmiştir.[244]

Asurlular, bölgeye hâkim olunca var olan tanrıları kabul ettiler; ancak onların milli tanrıları Asur, panteonun en başına yerleştirildi.[245].

Mezopotamya inançlarında tanrısal alanın kapsamında ilâhî krallar mühim bir konuma sahiptir. Zira krallar, tanrılar ile insanlar arasında aracı sayılmakta; yeryüzünde tanrının (ların) gücünü, kudretini yansıtmakta idi. Krallar yetkilerini tanrı veya tanrılardan alırdı. Kral, tanrının yeryüzündeki vekili idi. Kralın gücü tanrının gücünü simgelerdi[246] O, tanrı tarafından insanları selamet içinde idare etmesi için tanrının görevlendirdiği bir "Çoban" idi.[247] Ancak Krallar, firavunlar gibi tanrı soylu olarak algılanmazdı ve doğrudan tanrı hükmünde kabul edilmezlerdi.[248]

Kadim Mezoptamya inançlarında kötülük genellikle demonik varlıkların eliyle yapılmaktaydı. Demonik varlıklar arasında ölen yakınların ruhları olan Utukkular bulunmaktadır. Utukkulardan gelecekle ilgili bilgiler elde edilirdi. Utukkular sadece insan ruhlarından oluşmuyordu, hayvanların ruhları da çöl gibi sessiz ve tenha yerlerde insan avına çıkardı. Utukkular iyi-kötü gibi düalist karakterli olabiliyordu. Bunların yanı sıra edimmu/ekimmu adlı sadece kötü olan insan ruhları da mevcuttu. Bu ruhların insanları rahatsız etmelerinin sebebi ölümden sonra yerine tam anlamıyla getirilemeyen yas tören ve ritüelleridir. Öfkelerini insanlardan çıkarırlardı. Genellikle de kendilerini baykuş biçiminde gösterirlerdi.[249] Gallu, Labatu, Lamaştu, Pazuzu ve Lilith bu varlıklara örnek olarak verilebilir.[250]

[243] Halil Hacımüftüoğlu, "En Büyük ve Mutlak Otorite: Kral-Tanrı Allah ve Krallığı", *Milel ve Nihal* 14/1 (29 Haziran 2017): 123.
[244] Aydın, *Dinler Tarihi: Tarih, İnanç ve İbadet*, 95.
[245] Challaye, *Dinler Tarihi*, 115.
[246] Challaye, *Dinler Tarihi*, 116.
[247] Eliade,Mircea, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 1*, 105.
[248] Şinasi Gündüz, *Dünya Dinleri*, 41.
[249] Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, 36.
[250] Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, 36-38.

1.3. TANRISAL AKIL: HERMETİZM'DE TANRI TASAVVURU

Hermetizm'in kendisine nispet edildiği Hermes[251] kimi zaman Mısırlıların Thoth'u, Yahudilerin Uhnuh'u bazen de kadim İranlıların Huşengi olarak geçmektedir.[252] Grek mitolojisinde ise Zeus'un oğlu; gök ve yer arasındaki iletişimi sağlayan ikinci derecedeki haberci bir tanrıdır.[253] İslam'da ise adı İdris peygamberle özdeşleştirilmiştir. Muhtelif isimlerle anılsa da onun ortak kimliği insanlığa kutsal mesajlar getiren bir haberci ve ilimlerin kurucusu olan bir elçidir.[254]

Hermes'in şahsen yazdığı ya da bu geleneğe mensup olan yazarların yazmış olduğu metinler kendisinden önce var olan pek çok kültürlerden birçok şey içermesine rağmen daha çok Antik Mısır ilimlerini içermektedir.[255] Muhtevası çok çeşitlidir; ama özünde tanrı hakkındaki tüm sırları ve mevcûdâtın bilgisini taşımaktadır.[256]

---

[251] "Hermes" motifi birçok kültür ve medeniyette adından söz ettirmiş ve genellikle en az şu üç ortak özellikle anılmıştır. Bu özellikler onun evrensel nitelikli kimliğine de ışık tutmaktadır. Hermes ismi muhakkak Tufan olayı ile birlikte anılmaktadır. Tufan'dan önce veya sonra yaşadığına inanılmaktadır. Bütün kültür ve medeniyetlerde bilge, elçi ve ermiş, veli kimliği ile tanınmaktadır. c. En çarpıcı özeliği ise O'nun ölmediği, göklerde yüce bir mertebeye yükselmesidir. "Hermetik Felsefenin İslam tarihinde Görüntüsü - Mahmud Erol KILIÇ", erişim: 03 Nisan 2021, http://www.hermetics.org/hermetik.html.

[252] Mahmud Erol Kılıç, *Hermesler Hermesi İslam Kaynakları Işığında Hermes ve Hermetik Düşünce*, 2.baskı (İstanbul: Sufi Kitap, 2017), 13.

[253] Arthur Cotterell, *The encyclopedia of mythology: Classical, Celtic, Greek*, 2006, 49.

[254] Müslümanların Hermetik felsefe ile tanışması Halid b. Yezid tarafından öncekilerin ilmi adı altında yapılan tercümeler aracılığı ile olmuştur. Bu hermetik bilgi genellikle sihir, büyü, maji gibi okült ilimleri ihtiva etmekteydi. Tedvin asrından önceki dönemde Kufe, Hermetizmin merkezi konumundaydı. İslam'da Hermetizmden etkilenen ilk grup Gulat Şia olmuştur Hermetik gelenekten ciddi anlamda etkilenen diğer gruplar ise İsmaililik olmak üzere Bâtıniler, İhvan-ı Safa ve Tasavvufi çevrelerdir. Bkz Kılıç, *Hermesler Hermesi İslam Kaynakları Işığında Hermes ve Hermetik Düşünce*, 13-22; Muhammed Âbid Câbirî, *Arap - İslâm Aklının Oluşumu* (İstanbul: Kitabevi, 2001), 228-234.

[255] Aktarılanlara göre Hermetik metinler M.Ö.3.Yüzyıl ile M.S.3.yüzyıl arasında oluşturulmuştur. Kitaplar muhteva bakımından iki sınıfa ayrılmakta. İlki daha çok okültistik inançlar(astroloji, maji) ve simya ile ilgili olup popüler Hermetizm'in oluşmasına kaynak sağlamıştır. İkincisi ise ilk eserlerle ilişkili; ancak daha çok felsefe ve dine dayalı ilmi eserlerdir. Corpus Hermeticum'un içeriği Tevrat, Zerdüşt, Stoacı, Platoncu felsefe, Neo Platoncu felsefe, Pythsgorasçı, Gnostik gelenek ve kadim Mısır'a özgü motifler taşımaktadır. Bkz.Sait Yilmaz, "Hermes'in Eski Mısır ve Helen Dünyasından İslam Coğrafyası ve Anadolu'ya Yolculuğu", *Lectio Socialis* 3/1 (30 Ocak 2019): 24.

[256] Rivayete göre kitabının 2o bin yıllık bir geçmişi vardır. Zaman içinde onun kitabı yorumlanmış, haşiyeler yapılmış; eserin farklı nüshaları oluşmuştur. Bu külliyatın tamamına hermetik metinler denilmektedir. Bkz. Yilmaz, "Hermes'in Eski Mısır ve Helen Dünyasından İslam Coğrafyası ve Anadolu'ya Yolculuğu", 24.

Hermetik geleneğin tanrı ve ilâhî varlıklar anlayışlarına baktığımızda ulûhiyetin; âlem anlayışı ile bağlantılı olduğu görülecektir. Nitekim Hermetizm'in âlem anlayışı düalisttir. Âlem, Ay altı ve ay üstü olarak diye ikiye ayrılmaktadır. Her iki âlemin üzerinde, dorukta yüce, aşkın tanrı bulunmaktadır. Bu tanrı idrak edilemez, aşkındır. O, tamamen "selbi" bir şekilde bilinebilmektedir. O, eşsiz ve benzersizdir. O, âlemle ve âlemin işleri ile uğraşmaktan münezzehtir. Zira âlem nâkıstır. Dolayısıyla âlemin düzeninden hareketle onu, akıl ve duyularla bilmeye çalışmak beyhudedir. Çünkü âlemin onunla bir ilişkisi bulunmamaktadır. Bu aşkın ilâhın hizmetinde evrenin ve gezegenlerin yaratıcı faal tanrısı bulunmaktadır.[257]

Hermetizm'in ikili tanrı anlayışındaki yüce, müteal tanrı, bâtındır, görünmezdir. Kendini görünür yapmaz ancak o hep vardır, kendisini yaratmaz, onun sayesinde varlık tezahür etmektedir, görünür hale gelmektedir. Zira bir varlığın tasavvur edilebilmesi için onun zâhiri bir hale gelmesi gerekmektedir. Varlığın hepsi insanlar tarafından tasavvur edilmektedir. Ancak tek, biricik ve yaratılmayan yüce varlık hayal sahasına giremez ve zâhir olamaz, yaratmış olduğu eşyanın hepsinde ve onlar vasıtasıyla kendisini göstermektedir. İnsan tanrıyı ancak zihni/akıl gözüyle idrak edebilir. Nitekim zihin de tanrı gibi görünmezdir.[258]

Hermetizm'de aşkın mutlak tanrı, "Yüce Akıl"," İlk Akıl", "Akıl(Nous)", "Baba" olarak geçmektedir. Hermetik geleneğe göre, başlangıçta yalnızca saf nûr olan yüce, aşkın tanrı vardı. Bu nûr, biriciktir, birdir ve hem eril hem de dişildir. Buna göre nûr olan aşkın tanrı, doğurgan özelliğe sahiptir. O, âlemin yaratılışını üstlenecek olan ilk oğlunu doğurmuştur. Bu oğul, yaratıcı (demiurge/demiourgos) tanrıdır. Bu yaratıcı faal tanrı, ikinci akıl ve kelime olarak da isimlendirilmektedir. Bu yaratıcı tanrı, görevleri ay-altı âlemini yönetmek olan yedi feleği yaratmıştır. Aşkın tanrı nur, ikinci oğlu olan âdemi/semavi insanı doğurmuştur. Aşkın tanrı, bu semavi insanı kendi suretine göre yaratmıştır. Yüce, aşkın tanrı, ilk insanı kendisine benzer yarattığı için onu sever ve ona bütün yarattıklarına egemen olması için güç verir. Semavi insan, ilk başta kardeşi yaratıcı tanrının (demiurge/demiourgos)

[257] Câbirî, *Arap - İslâm Aklının Oluşumu*, 202; "XVII. Kelam Anabilim Dalları Koordinasyon Toplantısı & Gnostik ve Okültizm Sempozyumu", *İnönü Üniversitesi Matbaası*, 1. (25 Mayıs 2012): 19.

[258] Hermes Trısmegıstus, *Corpus Hermeticum Hermetik Öğreti*, trc. Hürrem Gür Türer, 2.Basım (İstanbul: Mavi Kalem Yayınevi, 2019), 55-56.

yanında gökyüzünün en üst katında ikamet etmekteydi. Semavî insan, kardeşi yaratıcı tanrı gibi bir şey yaratmak ister ve yüce tanrının izni ile yaratma dairesine iner. Bu inişte yedi feleğe de uğrar ve onların her birinin özelliklerden bir şeyler alır. Yedi feleği deveran ettikten sonra göklerin alt katına, yeryüzü ve suların olduğu kısma gelir. Suya yansıyan güzelliğini görünce onu beğenir ve güzelliği karşısında çarpılır. Semavî insan, yeryüzüne inerek cismani tabiatla birleşip oranın gelini olur. Bu ilahi bir varlık olan semavi insan için bir düşüş veya günahtır. Bu düşüş sonrası insan iki tabiatlı bir varlık olmuştur. İnsan, bedeni itibariyle ölümlüdür, semavi insandan kaynaklanan özü ile ölümsüzdür. Bu düşüşten sonra yeryüzünde artık oluş ameliyesi başlamış olur. Bu semavî insanla bir nevi evlenen cismani tabiat, androjen (çift cinsiyetli) olan yedi âdemiyi yaratır. Bu yedi insan, yedi feleğin muhtelif özelliklerini taşımaktdır. Bu yedi âdemi, bedenleriyle kendilerinden oluştukları dört unsura (ateş, hava, su, toprak), nefisleriyle de semavi insana bağlıdırlar. Ardından yüce tanrının emriyle, bütün beşeri ve hayvani varlıklar eril ve dişil olarak iki sınıfa ayrılmıştır. Her biri kendi türüne göre çoğalmıştır.[259]

Söz konusu yaratıcı faal tanrı, âlemin yaratıcısıdır. O, sürekli âleme tecelli etmektedir. Yaratıcı tanrı, daima bir iştedir, aktiftir. Eğer o, bir an bile pasif olsa mevcudat yok olurdu. O, her şeyi ihata etmektedir. O, daima tecellî ettiği için âlemi ve âlemdeki düzenden yola çıkarak onu tanımak, bilmek mümkün olmaktadır.[260]

Hermetizm'in ikili tanrı anlayışı bağlamında tarihi süreç içinde Hermetik gelenekte tanrı-âlem konusunda biri iyimser biri de kötümser olmak üzere iki dini akım oluşmuştur. İyimser olan monistik[261] ve panteisttir.[262] Buna göre tanrı âlemde içkin olduğundan âlemin kötü olması düşünülemez. Tanrı âlemdeki her şeyin yaratıcısıdır. Âlem güzel ve muntazamdır. Âlem ile birlikte görülmeyen tanrı kendisini tezahür etmiş olur. Eğer insan, bu âlemi derin tefekkür ile müşahede ederse

---

[259] Muhammed Abid el-Câbirî, *Arap Aklının Yapısı*, trc. Burhan Köroğlu v.dğr., 1.Baskı (Mana Yayınları, 2020), 344-346; Kılıç, *Hermesler Hermesi İslam Kaynakları Işığında Hermes ve Hermetik Düşünce*, 70-72.

[260] Câbirî, *Arap - İslâm Aklının Oluşumu*, 202; Kılıç, *Hermesler Hermesi İslam Kaynakları Işığında Hermes ve Hermetik Düşünce*, 86-87.

[261] Monizm, Her şeyi bir tek prensip ile açıklamaya çalışan felesfi sistemdir; tekçilik. Bkz. Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 345.

[262] Panteizm, Yunanca Pan (tüm) ve theos (tanrı) kelimlerinden türetilmiştir. Panteizm, âlemin ile tanrı ile bütünleştiği tezini savunan sistemdir. Buna göre kâinattaki her şey, tanrının tezahürü olarak görülmektedir. Bkz Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, 587.

tanrısallığı elde edebilir. Bu görüşe göre insan dünyaya gereken ilgiyi göstermeli, dünyaya soğuk davranmamalıdır. Çünkü bu âlem tanrı'nın eseridir. İkinci doktrin ise karamsardır. Bu karamsar bakış açısı, âlemi en temelde kargaşa ve kötülükten ibaret görmektedir. Buna göre kötülüğün, kaosun yüce yaratıcıdan sudûr etmesi mümkün değildir. Dolayısıyla yüce tanrı bu âlemi vücuda getirmemiştir. Zira bu Tanrı her şeyden münezzehtir, âlidir, hakikat kendisindedir. Bu nedenle karamsar bakış açısına sahip olanlar evreni Yüce tanrı dışında yaratıcı aracı bir tanrının yarattığını düşünmektedirler. Ki bu aracı tanrı da yaratıcı faal tanrıdır. Bu âlem kötülük ve kaostan oluştuğu için insanın bu dünyaya karşı tutmu zahidâne olmalı, bu dünyanın nimetlerine sırt çevirmelidir. Zira kişi, dünyaya sırt çevirmezse tanrıya ulaşamaz.[263]

Hermetik gelenekte kozmos (astral tanrılar ve melekler) canlı, ebedi tanrısal bir varlık olarak kabul edilmektedir.[264] Hermetik öğretide yer alan diğer tanrısal varlıklar arasında tanrıların takdir ettiği cezaları infaz eden, insanların başına çeşitli musibetler vermekle görevli Daimonlar bulunmaktadır. Bunlar, insanların başına çeşitli musibetler yağdırmaka ve dinsizliği yaymaktadırlar. Tanrı, bu varlıkları sadece dinsizliği yaydıkları için sonradan cezalandıracaktır; diğer günahlarını ise affedecektir. Her gezegenin bir tanrısı ve onun emri altındaki bir daimonlar topluluğu vardır. Feleki tanrılar da Güneş'e itaatle mesuldürler. Diamonlar, hem zararlıdır hem de iyidirler. Bu varlıklar, kendilerini arındırmış insanlar dışındaki kişiler üzerinde hâkimiyet kurabilmektedirler.[265]

Hermetik düşünceye göre insan oluşumu bir maddi (beden) bir de manevi unsura dayanmaktadır (ruh, nefis). Manevi yönü saftır, temizdir; ancak maddi yönü olan bedeni ise pistir, necistir. Bu iki unsur arasında biteviye bir çekişme ve mücadele vardır. Hermes'in misyonu da bu çatışmayı nihayete erdirmektir. (Hermes Allah ile insanlar arsında bir elçidir) Yöntemi ise bedenin ruh üzerindeki etkisini kırmak için sıkı bir riyazet ahlakıdır. Ancak herkes, bunu yerine getiremez yalnız kendilerine hikmet verilmiş kimselerin yapacağı bir şeydir. Hermetizm'e göre nefisler/ruhlar, önceleri tanrısal karakterli idiler ve ruhani âlemde yaşamaktaydılar;

---

[263] Yilmaz, "Hermes'in Eski Mısır ve Helen Dünyasından İslam Coğrafyası ve Anadolu'ya Yolculuğu", 25-26; Câbirî, *Arap - İslâm Aklının Oluşumu*, 203.
[264] Kılıç, *Hermesler Hermesi İslam Kaynakları Işığında Hermes ve Hermetik Düşünce*, 80.
[265] Kılıç, *Hermesler Hermesi İslam Kaynakları Işığında Hermes ve Hermetik Düşünce*, 93-94.

ancak günahkâr olmaları ile kendilerine ceza olarak beden hapishanesine mahkûm edildiler. Dolayısıyla insanların bu dünyada yapmaları gereken tek şey bu hapisten kurtulmaktır. Kurtuluş ise manevi bilgiyi/marifeti elde etme ile gerçekleşmektedir. Marifet, Hermes'in tanrıdan edindiği ilâhî bir bilgidir.[266] Nitekim kişi, bedeni arzu ve isteklerden kurtulduğunda marifeti, ilâhî bilgiyi elde edebilmektedir. Bunun sonucunda o, artık cismani şeylerle uğraşmamakta ve her şeye akıl gözüyle baktığından nihayetinde o kişi tanrısallaşmaktadır.[267]

1.4. NÛR, DÜALİZM VE DEMİURGLAR: GNOSTİSİZM'DE TANRI VE TANRISAL VARLIKLAR

Gnostisizm, kendisine ait bir metafizik, ulûhiyet, epistemoloji ve soteriyoloji[268] anlayışına sahip dini-felsefi bir harekettir. Gnostisizm, MÖ.5 ve 4.yy'larda bugünkü tabirle kullanılan Ortadoğu toplumlarında sıkça adından bahsettirmiştir. [269] Muhtelif dini gelenekler içerisinde ya doğal bir şekilde ya da diğer din ve kültürlerle etkileşim sonucu ortaya çıkabildiği gibi [270] tamamen gnostik nitelikli dini gelenekler de olabilmektedir. Bu bağlamda iki tür Gnostisizmden söz edilebilir. Bunlardan biri, Suriye-Mısır tipi monist bir perspektife sahip olup Yahudi ve Hıristiyanlık bünyesindeki gnostiklerdir. Bir diğeri ise Sâbiîlik ve Maniheizm'in benimsediği, mutlak bir zıtlığa dayanan İran tipi gnostik geleneğidir.[271]

---

[266] "XVII. Kelam Anabilim Dalları Koordinasyon Toplantısı & Gnostik ve Okültizm Sempozyumu", 22.

[267] Kılıç, *Hermesler Hermesi İslam Kaynakları Işığında Hermes ve Hermetik Düşünce*, 91.

[268] Bir dinin kurtuluş ile ilgili doktrin ve inaçlarını inceleyen bilim dalıdır. Bkz. Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 447.

[269] Gnostisizm, MÖ.5 ve 4.Yy'larda bugünkü tabirle kullanılan Ortadoğu toplumlarında sıkça adından bahsettirmiştir. İslam öncesi dönemde Arabistan yarımadası, Mezopotamya ve Anadolu bölgesinde yaşayan halkın inanç şekilleri incelendiğinde de muhtelif gnostik hareketlerin etkisi görülmektedir. Gnostisizm, bu dönemde bu coğrafyada "alt kültür" formunda birçok din ve geleneğin içinde yaşanmakta idi. Bkz. Gündüz, *Mitoloji İle İnanç Arasında*, 65.

[270] Herhangi bir din içerisinde gnostik ekollere Elkesailer, Valentinianler, Setianlar, Esseniler, Bardaisancılar örnek olarak verilebilir. Bkz. Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 113.

[271] Bu iki gelenek, acının, ıstırabın ve bütün kötülüğün kaynağı olan maddenin(hyle) menşei hakkındaki farklı görüşler etrafında oluşmuştur. Suriye –Mısır geleneği içinde yer alan Yahudi ve Hırsitiyan gnostik grupların benimsediği anlayışa göre madde ve kötülük başta olmak üzere her şey, en nihayetinde ilahi âlemden ve yüce tanrısal kudretten meydana gelmektedir. Bu anlamda monoteist bir görünüm arzetse de madde ve kötülüğün oluşumunda tanrının iradesini yok saydığı, maddi âlemin yüce varlık dışındaki başka güçlere intikal ettirmeleri nedeniyle gnostik düalist bir bakış açısı sergilemektedirler. İkinci gelenek olan İran tipi gnostsizmi, Sabiilik ve Maniheizm tarzı ekoller tarafından benimsenmiştir. Bu bakış açısına göre düaliz çok bariz bir biçimde

Gnostik öğretilerin odak noktasını, kurtarıcı bilgi olan gnosis/ilâhî bilgi oluşturmaktadır. Gnosis, Grekçe'deki zanna dayalı bilginin karşıtı, belli bir gerçeğe sahip olan bilgi anlamındadır. Gnosis/kutsal kurtarıcı bilgi, tanrının bağışıdır ve onu elde eden kişiyi kurtaracak bir niteliğe haizdir. Bu bağlamda gnosiste kişi, gizli/sırrî bilgilere vakıf olmaktadır. Bu bilginin mahiyetinde kişinin varoluşuna dair kim olduğu, nerden geldiği, gidilecek bir sonraki durak gibi hayati nitelikteki cevapları barındırmaktadır.[272] Gnostik öğretinin zemininde madde-mâna, nûr-zulmet, ruh-beden, ulvî-süflî âlem gibi değerler arasında katı, sert bir düalitenin varlığı kabul edilmektedir.[273]

Gnostisizm'in tanrı ve tanrısal varlıklar tasavvuruna gelince; bunlar, şu üç unsur üzerinden tezahür etmektedir: Birincisi, "hayat ve ışık" temelli bir yüce varlık inancı, ikincisi birbirine tamamen zıt ilkelere dayalı düalizm anlayışı, üçüncüsü yüce varlık olan tanrının haricinde yaratmayı üstlenen Tanrı Demiurg telakkisidir.[274]

Bunlardan "hayat ve ışık" kültü, gnostik dini yapılanmaların neredeyse tamamında bulunan hâkim unsurdur. Gnostikler, inandıkları yüce varlığın isimlerini genellikle bu iki kültle ilişkili olarak kullanmaktadırlar. Nitekim "Hayat", "Yüce Hayat", "İlk Hayat", "Nur", "Işık", "Işık Kralı" ve "Yüce Işık" bu bağlamda kullanılan isimlerdir. Gnostiklere göre "Hayat" canlılığın, diriliğin, bereketin, bolluğun, düzen ve ahengin menşeidir.[275]

---

görünmektedir. Zira buna göre maddi âlem ve kötülüğün kaynağı iyi tanrı dışındaki karanlık tanrısıdır. Keskin bir düalizm hâkimdir bu anlayışta. Bkz. Gündüz, "Gnostik Mitolojide Düşüş Motifi ve Demiurg Düşüncesi", 123.

[272] Giovannı Floramo, *Gnostisizm Tarihi*, trc. Selma Aygül Baş - Bilal Baş (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005), 67.

[273] Gnostikler, genel itibari ile âlemi ışık ve karanlık âlemi şeklinde ikiye ayırmaktırlar. Nur âlemi iyiliğin, hakikatin, hayatın sembolü iken zulmet âlemi yalanın, çirkinliğin, kötülüğün yurdudur. Bu iki zıt âlemin arasında amansız bir mücadele sürmektedir. Karanlık âlemi madde ve maddi varlıkların mekânıdır. Dolayısıyla içinde yaşadığımız bu dünya ve bedenlerimiz de bu zulmet âlemine aittir. Ancak ilahi âlem kökenli ruh ve ruhsal varlıklar ise ışık âlemine ait olup tabiatları gereği iyidir. Nihayetinde bu iki âlem arasındaki mücadele iyiliğin, ışığın galibiyeti ile son bulacaktır. İnsan da bireysel anlamda kurtuluşunu gerçekleştirmek için karanlık âlemine ait olan nefsin ve bedenin isteklerine sırtını dönüp, ışık âleminden gelen kurtarıcı çağrıya kulak vermelidir. Ruhunu maddi pisliklerden arındırıp, bu beden hapishanesinden kendisini kurtarmalıdır. Bkz. Gündüz, *Mitoloji İle İnanç Arasında*, 66-67.

[274] Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 114.

[275] Ulvi âlem çoğunlukla "Hayat ağacı" metaforu ile anlatılmaktadır. Buna göre bu ağacın cevheri, özü varlığı idrak edilemeyen, tanımlanamayan yüce tanrıdır, bu ağacın dalları ve yapraklarına

Gnostisizm'in ikinci unsuru olan "düalizm" de, tanrı ve tanrısal varlıklar tasavvurları düalist (nûr-zulmet) âlem telakkîleri bağlamında ele alınmaktadır. Işık âlemi, bazı gnostik metinlerde "bilinmeyen", "maddi âleme yabancı" ulu tanrının âlemi olarak Pleroma (mükemmelik) şeklinde de ifade edilmektedir. Bu âlemin başında Işık kralı bulunmaktadır. Işık tanrısının emri altında çok sayıda metafizik varlıklar (aeonlar) ikamet etmektedir. Bu âlemin başındaki Yüce tanrı ve sayısız ışık varlığı, bütün olumlu, güzel niteliklere sahip oldukları kabul edilmektedir.[276] Karanlık âlemi ise ışık âleminin aksine kaosun, kötülüğün, yalanın hâkim olduğu bir yerdir. Bu âlemi idare eden ise Karanlık Tanrısıdır. Karanlık Tanrısının da emrinde karanlık ve kötü varlık bulunmaktadır. Gnostisizmde ışık âlemi kuzeyde, karanlık âleminin ise güneyde olduğu varsayılmaktadır.[277]

Gnostik dini geleneklerin hepsinin ulûhiyet anlayışlarında ortak üçüncü unsur ise "demiurg" inancıdır. [278] Bunlar, yüce yaratıcının dışında yaratmayı üstlenen ikincil derecedeki icracı/faal tanrılardır.

Demiurglar, madde ve maddi âlem karanlık âlemine aittirler. Dolayısıyla özünde kötülük barındırmaktadırlar. Yüce Işık Kralı, saf iyi olduğundan o kötülüğe kaynaklık edemez. Bu nedenle bu süflî âlemi ve içindeki varlıkları yaratıcı güç demiurg meydana getirmiştir. [279]

Demiurg, mutlak bir tanrı değildir. O, yaratıcı bir tanrıdır. O, gnostik inanç ve kültürlerin hepsinde süflî âlemin ve insanın yaratıcısı olarak kabul edilmektedir. Demiurg genellikle kibirli, cahil ve asi olarak nitelenmektedir. Ancak Mani inancına göre kozmogoni ve antropogoninin yaratıcıları farklıdır. Maniheizm'de demiurg evreni yaratan tanrının planı dahlinde yaratma eylemini yerine getirmektedir ancak insanı ise ifritler yaratmıştır.[280]

---

benzetilen semai âlemdeki varlıklar ve âlemler ise bu tanrının zuhur ve tecellileri olarak algılanmaktadır. Bkz. Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 114.

[276] Gündüz, "Gnostik Mitolojide Düşüş Motifi ve Demiurg Düşüncesi", 124.

[277] Gündüz, "Gnostik Mitolojide Düşüş Motifi ve Demiurg Düşüncesi", 125-126.

[278] Demiurg,Yunanca bir terim olup halk için çalışan anlamına gemektedir. Bkz. Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 118.

[279] Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 115.

[280] Gündüz, "Gnostik Mitolojide Düşüş Motifi ve Demiurg Düşüncesi", 145.

Gnostik dinlerde demiurgun tipik özellikleri ile ilgili müşterek kabuller olmakla birlikte onun kökeni, nitelik ve eylemleri hususunda farklı anlayışlar mevcuttur.[281] Öte yandan gnostik metinlerde demiurg, farklı isimlerle karşımıza çıkmaktadır. Söz gelimi Sâbiî metinlerinde daha çok Ptahil olarak geçmesinin yanı sıra Gabr'il (Cebrail) de geçmektedir. Maniheizm'de evrenin yaratıcısı, Hayat Ruhudur, İnsanı yaratıcıları ise ifrit çifti Aşkalun ve Namraeldir. Nag Hammadi Külliyatında Saklas, başka bir kaynakta ismi Samael ve Yaltabaoth olarak geçmektedir.[282]

Gnostik din ve geleneklerde oldukça mühim bir konuma sahip olan ilahi âlemden uzak kalmayı ifade eden "düşüş nazariyesi" demiurglarla ilgilidir. Buna göre yaratıcı tanrı demiurg da aslında ışık âleminden uzaklaşmış bir tanrısal varlıktır. Gnostik mitolojide düşüş ya da ışık âleminden izole edilme, ışık varlıklarından kaynaklanan bir hata veya günah nedeniyle atılma, bu âlemden dışlanma ya da özel bir amaç için ışık kralı tarafından gönderilme ile meydana gelmektedir.[283]

Gnostik din ve geleneklerde düşüşün başlaması, ezeli ulu tanrının kendini düşünmeye başlaması ile eş zamanlıdır. Buna göre bütün mevcûdâttan önce var olan yüce tanrının kendi üzerine düşünme fiili, onun düşüncesinin kişileşmesine neden olmuş ve böylece aşkın varlığın ilk tezahürü olan sûret meydana gelmiştir. Yüce varlığın bu ilk tezahürü tıpkı kendisinin sahip olduğu hayat ve nur prensipleri bakımından yüce tanrıya benzemekte idi. Gnostik literatürde, meydana gelen bu sûrete muhtelif isimler verilmiştir. Bunlar Sophia (hikmet), Pistis-Sophia (iman-hikmet), Achamoth (hikmet), Barbelo ve Protennoia (Ennoia, Pronoia), Helen ve Ruh'tur. Tanrının bu düşünme faaliyeti sadece Sophia'nın oluşumuyla kalmamıştır. Bu düşünmenin devam etmesi ile aeonlar ve Işık âleminin diğer sakinleri de zuhur etmişir [284]

[281] Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 115.
[282] Gündüz, "Gnostik Mitolojide Düşüş Motifi ve Demiurg Düşüncesi", 145-146.
[283] Gündüz, "Gnostik Mitolojide Düşüş Motifi ve Demiurg Düşüncesi", 126.
[284] Gündüz, "Gnostik Mitolojide Düşüş Motifi ve Demiurg Düşüncesi", 127-128.

Yüce varlıktan zuhur eden ilk ilahi varlık (Sophia), dişi bir figür olarak kabul edilmektedir.[285]Bu varlık, zamanla yaratıcısına bilinçli olmayan bir şekilde yabancılaşmıştır, ona gereken ilgiyi göstermemiştir. Bu tanrısal varlık, yalnızlaşıp canı sıkıldığı için akabinde bir eş arayışına girmiştir. Sophia'nın bu davranışı onu asıl tabiatından uzaklaştırmış ve iki zıt âlem arasında kendisi için yeni bir ara âlem oluşturmaya neden olmuştur. Sophia'nın böylesi bir hata işlemesi ruhunun kirlenmesine ve ışık âleminden uzak kalmasına sebebiyet vermiştir. Sophia'nın yalnızlığa itilmesi, onu ezeli-ebedi nûr olan tanrının yerine gölgesel karmaşık bir niteliğe sahip karanlığa meyletmesine neden olmuştur. Sophia'nın karanlık âlemine nazar etmesi ile karanlıkta suretinin yansıması oluşmuştur. Bu yansıma demiurgun oluşumundan başka bir şey değildir [286]

1.4.1. Sâbiîlik'te Ulûhiyet

Müstakil gnostik dinlerden birisi Sâbiîliktir.[287] Mandeizm[288] ismiyle de anılan Sâbiîlik,[289] günümüzde bu geleneğin son temsilcileri olarak tebârüz etmiştir.[290]

---

[285] İlk kutsal varlığın dişi bir ilke olması ve onun hataları nedeniyle ilahi âlemden düşmesi Gnostik toplumlarda kadına yönelik olumsuzu bakış açısının da kaynağıdır. Dolayısıyla göksel âlemdeki ilahi günahkâr varlığın yeryüzündeki izdüşümü bütün kadınlar olmaktadır.

[286] Gündüz, "Gnostik Mitolojide Düşüş Motifi ve Demiurg Düşüncesi", 128.

[287] Hicri birinci asırda Hz. Ömer'in halifeliği döneminde Mezopotamya fethedilince Sabiiler İslam idaresi altında diğer ehl-i kitap gibi zimmi statüsünde yaşamaya başlamışlardır. İslam tarihinde Sabiilerin yıldız ve gezegen kültü ile bilinen Harraniler'le karıştırılmış ancak bu bilgiler sonraki müelliflerin verdiği malumat sayesinde yanlış olduğu tashih edilmiştir. Bkz Gündüz, *Son Gnostikler Sâbiîler: İnanç Esasları ve İbadetleri*, 17-26.

[288] Mandence'de Gnosis, hikmet anlamına gelen "manda "kelimesinden türetilen Mandayuta Sabiiliği belirtme amaçlı cemaat üyelerince sıklıkla kullanılmaktadır. Bu terimden yola çıkan Batılı araştırmacılar Sabiliği Mandeizm şeklinde adlandırmışlardır. (Bkz. Gündüz, "Sabiilik", 471). Sabiiler günlük hayatta Arapça kullanmaktadırlar. Ancak ibadet ve kutsal kitapların dili Sabiilere özgü olan Mandence'dir. Mandence dinin bütün mensupları tarafından anlaşılmamaktadır. Sadece din adamları bu dile vakıftır.Bkz. Prof.Dr.Abdurrahman Küçük v.dğr., *Dinler Tarihi*, 6.Baskı (Ankara: Berikan Yayınevi, 2015), 165.

[289] Sabiiler kendilerini Mandenler(arifler, bilenler) ya da Nasuralar(İlahi öğretiyi koruyanlar, gözetenler) olarak adlandırmışlardır. Manden ismi cemaat mensublarını tamamı için kullanılırken, din adamlar ve cemaat içindeki otorite kişiler için ise Nasura ismi tercih edilmektedir. Sabii ismi ise en sık yaptıkları boy abdesti vaftizi nedeniyle Arap komşularınca kendilerine yakıştırılan bir adlandırmadır. Batılılar sabiilerle ilk karşılaştıklarında onları bir Hıristiyan mezhebi zannetmiş ve kendilerine "Vaftizci Yahya Hıristiyanları" ismini vermişlerdir. Ancak sonraki zamanlarda bu hatadan dönülmüştür. Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 116-117.

[290] Gündüz'ün verdiği bilgilere göre, Takribi seksen ila yüz bin mensubu ile küçük bir dinsel grup olmalarına rağmen tarihi süreç içinde üretmiş oldukları dini edebiyat ile Gnostik öğretileri, kendilerine özgü dilleri, Müslümanlarla ilişkileri açısından Ortadoğu dinleri arasında önemli bir yere sahiptir. Sabiiler vaftiz ibadetleri nedeniyle ilk çıktıkları tarihten bu yana nehir kenarlarındaki yerleşim birimlerini tercih etmişlerdir. Nitekim çoğunlukla güney Irak'ta Fırat ile Dicle nehirlerin

Sâbiîler, her ne kadar Yahya peygambee bir kurtarıcı rolü biçseler de [291] Sâbiîlikte birçok dinde söz konusu olan din kurucusu ya da bir peygamber inancı bulunmamaktadır. Nitekim Sâbiîler, bu dini ışık elçilerinin Hz. Âdem'e ilk insana öğretildiğini ve ondan sonra kuşaktan kuşağa aktarılarak günümüze kadar ulaştığına inanmaktadırlar.[292]

Sâbiîliğin ulûhiyet ve metafizik varlıklar anlayışlarına baktığımızda tipik gnostik dinlerin sahip olduğu özellikler sergilemektedir. Nitekim gnostik düaliteye dayalı teolojisi, maddi âlemin yaratıcısı demiurg inancı, ruh telakkîsi, gnosis (ilâhî bilgi) ve kurtarıcı anlayışı Sâbiî öğretinin karakteristik sıfatlarıdır.[293]

Sâbiîliğin[294] tanrı tasavvuru, "hayat kültü" esasına dayalı gnostik bir düalizm üzerinden anlaşılabilmektedir. Bu düalitede birbirine tamamıyla karşıt özelliklere sahip iki tanrısal gücün varlığı ve kendi aralarındaki ezeli mücadeleleri söz konusudur. Düalizmin pozitif kutbunda ışığın, hayatın, canlılığın, verimlilik ve mükemmelliğin simgesi olan ışık âlemi (Alma d Nhura) ve burada yaşayan ışık varlıkları; zıtlığın negatif kutbu ise karanlığın, noksanlığın, çirkinliğin, yoksulluğun kötülüğün sembolü olan Karanlık âlemi (Alma d Hşuka) ve bileşenleri bulunmaktadır.[295] Mutlak bir zıtlık üzerine kurulu olan bu iki prensip (Hayat ve

---

buluştuğu bataklık bölgeler ile Basra, Bağdat gibi büyük şehirlerde ve İran'da bulunan Karun nehri boyundaki yerlerde iskân etmektedirler. Ayrıca Avrupa ve Amerika başta olmak üzere birçok Batı ülkesinde Sabii cemaatleri yaşamaktadır. Bkz. Gündüz, "Sâbiîlik", 471.

[291] Hz. Yahya tarihi kişiliğinden soyutlanarak mitselleştirilmiştir. O bir "ilahi elçi", "doğruluğun peygamberi", Sabii cemaatine kutsal mesajı getiren bir "ışık elçisi" olarak kabul edilmiştir..Ayrıca Hz. İsa 'nın da onun eliyle vaftiz olduğu, ilahi bilgileri ondan öğrendiği şeklinde bir inanca sahipler. Yahya peygamber eceli geldiğinde ise ölüm meleği ile göğe çekilmiştir. Bunun yanında Sabiiler İslam'daki ulu'l azam peygamberler karanlık güçler olarak bilinmektedir..Bkz. Gündüz, *Son gnostikler Sâbiîler*, 52.

[292] Sabii kutsal metinleri Yazılı ve sır metinleri olarak ikiye ayrılmaktadır. Yazılı metinler Ginza(Hazine), Draşia d Yahya(Yahya'nın öğretileri) ve Qolasta(koleksiyon)'dır . Sır metinleri ise "Alf Trisar Şualia"(Bin on iki soru), "Alma Rişaia Rabba"(Büyük İlk Evren), Alma Rişaia Zuta"(Küçük İlk Evren) olup sadece rahiplerin kullanımına açık metinlerdir. Bkz Mehmet Alıcı, "Sâbiîlik", ed. Baki Adam, 2.Baskı (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 295-299.

[293] Gündüz, *Son Gnostikler Sâbiîler: İnanç Esasları ve İbadetleri*, 85.

[294] Sabiliğin ulûhiyet ve metafizik varlıklar anlayışlarına baktığımızda tipik gnostik dinlerin sahip olduğu özellikler sergilemektedir. Nitekim gnostik düaliteye dayalı teolojisi, maddi âlemin yaratıcısı Demiurg inancı, ruh telakkisi, Gnosis(ilahi bilgi) ve kurtarıcı anlayışı Sabii öğretinin karakteristik sıfatlarıdır. Bkz. Gündüz, *Son Gnostikler Sâbiîler: İnanç Esasları ve İbadetleri*, 85.

[295] Sabii teolojisinin zeminini üstün/yüce varlık Hayat(Hiia)inancı oluşturur. Hayat bütün varlıkların var oluşuna etki eden güçtür. Kimi zaman Hayat "yüce ilk bilinmez Hayat" olarak da geçmektedir. Hayat. Sabii inancının merkezindedir. Kutsal kitaplarda "Hayat'ın ismiyle" veya "Yüce Hayat'ın ismiyle "tarzında başlangıç ifadeleri kullanılmıştır. Yüce varlık olan Hayat inancı ile verimlilik prensibi arasında sıkı bir münasebet mevcuttur. Her ne kadar Hayat varlığın kaynağı olarak kabul

Kaos), ezeli ve ebedidir. Bunların ikisi de var olmak için birbirine ihtiyaç duyarlar Dolayısıyla birinin varlığı diğerinin olmasını zorunlu kılmaktadır.[296]

Düalitenin pozitif kutbundaki ışık âleminin yöneticisi Yüce Hayat (Hia)'ın tezahürü ile oluşan İlk Hayat'tır. Yüce Hayat'ın tam olarak bilinip kavranması mümkün değildir. Nitekim kutsal metinlerde " yabancı" ,"bilinmez yüce varlık" olarak isimlendirilmiştir. İlk Hayat, idrak edilemeyen üstün güç Hayat'ın kişileştirilmiş hali ve ilk prensiptir.[297]

Işık âlemini idare eden ulu varlığın ismi, İlk Hayat dışında "Yüce Hayat", "Yüceliğin Efendisi", "Kudretli Ruh" şeklinde de geçmektedir. Ancak Sabii cemaatleri tarafından sıklıkla kullanılan isim Işık Kralı anlamındaki "Malka d Nhura" dır. Işık Kralı(İlk Hayat) ışık âlemini ve içinde çok sayıdaki ışık varlıklarını oluşturmuştur. Bu varlıklar Uthria (zenginler) ve Malkia (krallar) olarak isimlendirilmişlerdir.[298] Bu tanrısal varlıklar, Işık Kral'ını takdis edip yüceltmektedirler. Işık kralı en yüce sıfatlarla muttasıf ve her türlü eksiklikten münezzehtir.[299]

Düalitenin negatif kutbunda ise Işık Kralının tam zıttı özelliklere sahip "Ur" , "Büyük Canavar" olarak da geçen Karanlık kralı anlamındaki Malka d Hşuka ve karanlık âlemi vardır. Bu âlem acının, yokluğun, eksikliğin hüküm sürdüğü bir mekândır. Bu âlem, niteliği acı olan kara sudan yaratılmıştır. Karanlık kralı, insan aklına gelebilecek bütün kötü varlıkları yaratmıştır. Karanlık kralı, canavarımsı bir şekilde betimlenmektedir. Onun ifritler, devler, iblisler, kötü ruhlar, canavarlar ve ışık âleminden düşmüş varlıklar gibi yardımcıları mevcuttur. Bu her iki âlem de ezeli ve sonsuzdur. Âhir zamanda ise karanlık âlemi ve kralı tutuklanacaktır ancak tamamen bir yok oluş söz konusu değildir.[300]

---

edilse de kötülük ve karanlık âlemi bundan istisnadır. Zira onlar "acı su" ya da "kara su" dan varlık kazanmışlardır.Bkz. Gündüz, *Son Gnostikler Sâbiîler: İnanç Esasları ve İbadetleri*, 87-89.

[296] Gündüz, *Son Gnostikler Sâbiîler: İnanç Esasları ve İbadetleri*, 90.

[297] Gündüz, *Son Gnostikler Sâbiîler: İnanç Esasları ve İbadetleri*, 91.

[298] Küçük v.dğr., *Dinler Tarihi*, 160.

[299] Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 120.

[300] Alıcı, "Sâbiîlik", 299.

Sâbiî inancına göre karanlık ve kötü varlıklar iki gruba ayrılmaktadır. Birinci grupta bulunanlar, doğası gereği kötülükten sudûr eden Malka d Hşuka'nın yardımcıları olan varlıklardır; İkinci gruptaki kötü varlıklar ise menşeleri ışık âlemi olmasına rağmen karanlık âlemine ya kuzeydeki ışık âleminden düşmüştür ya da oradan atılmıştır. Dolayısıyla bunlar, karanlık âleminde yaşamak zorunda kalan ışık varlıklarıdır. Düşmüş ışık varlıklarından en meşhuru dişil karakterli Ruha'dır. Ruha, ışık varlıklarını hapsetme amaçlı yedi gezegen ve on iki burcu[301] oluşturan karanlık güçtür. Ruha'nın haricinde Yuşamin, Abatur ve Ptahil de ışık ve karanlık âlemi arasında aracılık görevini üstlenmiş düşmüş ışık varlıklarıdır. Bu tanrısal varlıklar aracılığı ile ara âlem olan yeryüzü yaratılışı meydana gelecektir.[302]

Işık varlıklarının düşüş nedeni karanlık âlemini merak edip oraya inmeleridir. İki âlem arasındaki ilk temas Hibil Ziva (Manda Hia) adlı ışık varlığının Işık kralı tarafından Karanlık kralının hain planını bozması ile başlamıştır. Hibil Ziva, kendisine verilen görevi yerine getirip kendi âlemine dönmüştür. Ancak ondan sonra Abatur, Yuşamin ve Ptahil oraya ışık kralından habersiz inmişler ve günahkâr olmuşlardır.[303] İbn Hazm, eseri el-Fasl'da Sâbiîlerin âlemin yönetcilerinin birden fazla olduğunu, yedi gezegen ve on iki burcu yücelttiklerini aktarmaktadır. Bkz.

Sâbiîlikte maddi âlemin ve insanın yaratıcısı demiurg (yaratıcı güç) olarak dördüncü hayat olan düşmüş ışık varlığı Ptahil tarafından oluşturulmuştur. Demiurg Ptahil, düalist bir karaktere sahiptir hem iyi hem kötü hem ışık hem karanlık. Dolayısıyla Ptahil'in dünyayı ve insanları yaratması ile mutlak iyi olan Işık kralına kötülüğün dayandırılması engellemiştir.[304]

[301] İbn Hazm, eseri el-Fasl'da Sâbiîlerin âlemin yönetcilerinin birden fazla olduğunu, yedi gezegen ve on iki burcu yücelttiklerini aktarmaktadır. Bkz. Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî (ö. 456/1064) İbn Hazm, *El-Fasl: Dinler ve Mezhepler Tarihi*, trc. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), 1: 232.
[302] Gündüz, *Son Gnostikler Sâbiîler: İnanç Esasları ve İbadetleri*, 99-100.
[303] Alıcı, "Sâbiîlik", 299-300.
[304] Gündüz, *Son Gnostikler Sâbiîler: İnanç Esasları ve İbadetleri*, 104-105.

1.4.2. Maniheizm'de Tanrı ve Metafizik Varlıklar

Diğer gnostik bir din olan Maniheizm, M.3. asırda Mani tarafından kurulmuş gnostik karakterli bir dindir. [305] Gnostik kökenli bir din olmasına rağmen diğer gnostik tabiatlı dinler gibi içe kapanık değildir. Çok geniş coğrafyalara Mani[306] ve şakirtleri[307] sayesinde yayılmıştır. [308]

Gnostik geleneklerin tipik özelliği olan düalizm anlayışı, gnostik karakterli bir din olan Maniheizm'in de en temel özelliğidir.[309] Maniheizm'in [310] ulûhiyet anlayışındaki nûr ve zulmetin ezeliliğine dayanan gnostik düalite etrafında

[305] Şinasi Gündüz, "Maniheizm", *Yaşayan Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz, 5.Baskı (İzmir: DİB Yayınları, 2019), 493.

[306] Mani Hristiyan heterodoksisini temsil eden Elkesai mezhebine bağlı bir ailede büymüştür. Mani yaşadığı bölge itibariyle Sabiilik ve Mecusilikten etkilenmiştir. Mani daha küçük yaşlarda iken doğadaki varlıkların kendisiyle iletişime geçtiği ve 12 yaşlarında ise kendisini "ikizim" olarak tanıttığı elçiden çeşitli ilhamlar aldığını iddia etmiştir. Yaş almasıyla birlikte bu ilhamlar devam etmiş yaklaşık yirmi yaşında ise öğretisini şekillendirmiş ve misyon hareketlerini başlatmıştır. Mani, Kral 1.Şapur'un hoşgörülü tutumu nedeni ile ilkin İran coğrafyasından başlayarak Manehizm'i birçok bölgeye duyurabilmiştir. Nitekim Kral 1.Şapur'a şükranlarını kendisine atfen yazmış olduğu Şapuragan adlı eseri ile sunmuştur. Ancak 1.Şapur'un halefi 1.Behram'ın dini politikası Maniheizm'e karşıt karakterde idi. Mecusi din adamlarının da etkisiyle dönemin İran'nın da Manihezim de dâhil olmak üzere Mecusilik dışındaki tüm inançlar takibat altına alındı. Mani yakalanarak zindana atıldı. Yaklaşık bir aylık zindan hayatından sonra 276'da idam edildi. Bkz. Gündüz, "Maniheizm", 494.

[307] Mani'nin ölümünden sonra misyon faaliyetleri, öğrencileri tarafından devam ettirilmiştir. Maniheistler tebliğ faaliyetlerini yürütürken Mani'yi diğer dinlerin kurtuluş öğretilerindeki kurtarıcı motifleriyle benzerlik kurarak dini yaymışlardır. Mecusiler arsında Onu Zerdüşt'ün manevi evladı, Budistler arasında geleceğin Buddha'sı, Hıristiyanlar arasında da İsa'nın daha önceden bahsettiği Paraklit olduğunu anlatmışlardır. Bkz. Alıcı, "Maniheizm", 270.

[308] Maniheizm, güçlü misyonerlik teşkilatı sayesinde kısa bir süre içinde doğduğu Güney İran ve Mezopotamya'yı da aşarak Mısır, Anadolu, Avrupa ve Asya'nın içine kadar uzanmıştır. Nitekim dördüncü asırda birçok yerde Hıristiyanlığa rakip konumundaydı. Maniheizm, Doğu Türkistan'da kurulan Uygur devletinin resmi dini olmuş, 6. asırda batıda, 12. asırda ise Asya'da tesiri azalmaya başlamış, Mezopotamya ve İran'da ise miladi 7.yüzyılda Müslümanların bölgeye yaptıkları fetihlerle neşet ettiği coğrafyadan neredeyse ortadan kalkmıştır. Manihezim'in günümüz dünyasında mensubu bulunmamakla birlikte İslam'dan önce Ortadoğu'da mevcut olan inançlar ve gnostik dini anlayışı bakımından dikkatleri üzerine çeken bir dindir. Bkz Alıcı, "Maniheizm", 104; Gündüz, "Maniheizm", 493.

[309] Şehristani Milel ve Nihal adlı eserinde Maniheizm için Maneviyye terimini kullanmaktadır. Maneheizm'i Mecusilikle birlikte seneviyye/ikiciler başlığı altında incelemektedir. Şehristani'ye göre bu grup iki kadim tabiatın taraftarlarıdır. Onların inancına göre hem nur hem zulmet yaratılmamış ezeli varlıklardır. Ancak nitelik ve karakterleri bakımından birçok farklılığın mevcut olduğunu da belirtmektedir. Nitekim Şehristani'nin de dikkat çekmek istediği nokta bu dinin en önemli özelliği olan gnostik düalizmdir. Bkz. Ebu'l feth Muhammed b.Abdülkerim Şehristani, *Milel ve Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, trc. Mustafa Öz (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2019), 233.

[310] Maniheizm'in kutsal kitapları dinin kurucusu henüz hayattayken kaleme alınmıştır. Nitekim Mani; İsa, Zerdüşt ve Budda'nın başarılı olmadıklarını belirtmiştir. Başarısızlıklarının nedenini ise onların öğretilerini yazmamış olmalarına bağlamaktadır. Bkz Kurt Rudolph, *Gnosis: the nature and history of gnosticism*, trc. Robert McLachlan Wilson (San Francisco: HarperSanFrancisco, 1987), 183.

şekillenmiştir.[311] Işık âlemi ve karanlık âlemi ve bu iki âlemin yöneticileri olmak üzere diğer tanrısal varlıklar merkezi rol oynamaktadırlar. Bir başka ifadeyle Maniheizm[312] inancında başından sonuna kadar nûr ve zulmet temeline dayalı düalist bir teoloji hâkimdir.

Maniheist öğretide düalitenin iki kutbunu oluşturan unsurlar, birbirine denk güçlere sahip değildir. Işık tanrısı, yücelerde, üstte, kuzeydedir ancak onun zıttı olan karanlık ise aşağıdadır. Bu nedenle buradaki düalitenin eşit karşıtlar arasında olmadığı akıldan çıkarılmaması gereken bir husustur. Nitekim kozmoloji anlayışındaki ikililik, Işık Kralının tanrısal planı çerçevesinde meydana gelmiştir. Karanlığın olması ise bir zorunluluk olarak algılanmaktadır. Bu iki prensip, ezeli olup her birinin kendisine ait âlemi bulunmaktadır.[313] Maniheizm'in kutsal tarihi de bu iki güçle birlikte başlar ve bu tarih üç dönem şeklinde ele alınmaktadır. Bunlar, baş, orta ve sondur. Kutsal tarihi başlatan olay ise Karanlık tanrısı ve yardımcılarının Işık âlemine yaptıkları saldırıdır. Akabinde evrenin oluşumu mitolojik bir dille anlatılmaktadır. Bu iki âlem ve güçler arasındaki mücadele Mani'nin de ifadesiyle "iki tabiat ve üç zaman "bağlamında hikâye edilmektedir.[314]

Maniheist gnostik gelenekte Işık tanrısını ifade amaçlı birçok isim mevcuttur.[315] Nitekim "İlk Baba", "Işıkların Babası", "Hakikatin Kralı", "Işığın Babası", "Işık Âleminin Kralı", "Büyük Kral" ,"Yüceliğin Babası", "Tanrı" ve "Zurvan" gibi isimler kullanılmaktadır. Işığın Babası, nur âleminde mevcut olan bütün tanrısal varlıkların en yücesidir ve onların yaratıcısıdır. Ezeli ve ebedidir. Işık varlıklarını yaratmasının sebebi ise zulmet âleminden gelen tacizlere engel olma ve karanlık güçleri durdurmadır.[316] Işığın Babası, bütün varlıklardan önce var idi. O, bütün iyi varlıkların yaratıcısıdır. Ondan kötü varlıklar sudûr etmemiştir. Bu husus, hayat ağacı ile sembolize edilmektedir. Nitekim hayat, verimliliğin, iyiliğin sembolü

[311] İbn Hazm, *el-Fasl*, 1: 232.
[312] Mani eserlerin yazımında sade bir üslup kullanmış ve resimlerle süsleme tekniğini kullanmıştır. Eserleri arasında Sırlar Kitabı, Devler Kitabı, Hayat İncili, Hayat Hazinesi, Pragmateia, Mektuplar, İlahiler ve Dualar'dır. Bkz Küçük v.dğr., *Dinler Tarihi*, 132-133.
[313] Alıcı, *Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Düşüncesi*, 237.
[314] Alıcı, *Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Düşüncesi*, 235-236.
[315] Bu zenginliğin nedeni ise bu dinin yayıldığı bölgelerin din ve kültürlerine hızlıca adapte olması, öğretisini o bölgelerin dinine uyarlaması ile var olan dini terminolojiyi kullanmasıdır. Bkz. Schımmel, *Dinler Tarihine Giriş*, 99.
[316] Alıcı, *Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Düşüncesi*, 238-239.

olduğu için bu ağacın kötü yemiş vermesi mümkün değildir. Işığın Babası için sürekli eril form kullanılmaktadır.[317]

Işık tanrısı, dört güce sahiptir bunlar: ulûhiyet, ışık, güç ve ilimdir. Tanrıyla birlikte on iki tane daha ışık âlemi (aeon) mevcuttur. Işık âlemi, hava, rüzgâr, ışık, su ve ateş gibi maddi niteliklerin yanı sıra ilahi nitelikler de taşımaktadır; bunlar akıl, düşünce, idrak, bilgi ve temkindir.[318]

Düalitenin diğer tarafında ise karanlık âlemi ve Karanlık tanrısı bulunmaktadır. Karanlık tanrısı için "Şeytan", "İblis", "Ehrimen", "Karanlığın prensi", "Şeytanın oğlu", "Yüce Arkon" ve "Madde" isimleri de kullanılmaktadır. Ancak Maniheizm'de Sâbiîler'den farklı olarak karanlık tanrısı için kral ifadesi kullanılmamaktadır. [319] Kral, sadece Işık tanrısına atfedilmektedir.

Karanlık tanrısı, canavarımsı bir şekilde betimlenmektedir. Onun çevresinde ise çok sayıda kötü varlıklar ve beş adet karanlık âlemi bulunmaktadır. Bu beş karanlık âlem, duman, ateş, rüzgâr, su ve karanlık olup aynı zamanda Karanlık tanrısının sıfatlarının vücud bulmuş halidir. Bu kötü dünyalarda kötü varlıklar oturmakta ve her birinin başında kötü bir idareci (arkon) yönetimi sağlamaktadır.[320] Karanlık âlemi, ışık âleminin tam zıttı özelliklere sahiptir. Bu âlemin simgesi ise her türlü çirkinliğin, kendisinden sâdır olduğu "ölüm ağacı"dır.[321]

Maniheist gelenekte Işık tanrısı, sadece iyi varlıkların yapıcısıdır. Işık ve karanlık âlemi arasındaki maddi dünya ve bu dünyada ikamet eden insanın yaratıcısı ise farklıdır. Maniheist kozmoloji mitinde Işığın Babasının tanrısal planı gereği bazı ışık varlıklarını karanlık âlemine yem olarak atmıştır. Bu atma sonucunda onların kurtuluşu için bir dizi ışık varlıkları karanlık âlemine inmiştir. Bu varlıklardan biri olan Hayat Ruhu ya da Yüce Mimar'dır. Hayat Ruhu, karanlık âlemindeki tutsak ışık parçacıklarından ve karanlık âlemindeki unsurlar aracılığı ile evreni yaratmıştır.

[317] Alıcı, *Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Düşüncesi*, 240-242.
[318] Gündüz, "Maniheizm", 496.
[319] Alıcı, *Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Düşüncesi*, 244.
[320] Rudolph, *Gnosis*, 336.
[321] Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 131.

Dolayısıyla diğer gnostik geleneklerdeki yaratıcı gücün (demiurg) Manihezm'deki karşılığı ışık elçisi olan Hayat Ruhu'dur.[322]

Maniheizm'de insanın yaratıcısı ise Karanlık tanrısının görevlendirdiği iki ifrittir. İnsanın yaratılması, Karanlık prensinin düşmüş ışık parçacıklarını elinde tutma amaçlı yaptığı bir girişimdir. İnsanın yaratılma nedeni yeryüzünde emri altında çalışmalarını sağlamaktır. Aşkalun (Saklas/aptal) ve Namrael adılı ifrit kalan tüm ışık parçacıklarını kendilerinde toplayıp birleşmeleri ile ilk insan çifti (Gehmurd) Âdem ve Havva yaratılmış oldu.[323]

Maniheizm'in kötülük anlayışı insanın madde ile olan münasebeti çerçevesinde ele alınmaktadır. Buna göre insan madde ile meşgul olduğu için kötülük kendisine tesir etmektedir eğer kişi kendini maddi şeylerden arındırırsa tanrısal bir varlık olur. Dolayısı ile ona kötülük etki etmez.[324]

1.5. TANRI AHURA MAZDA VE KUTSAL ÖLÜMSÜZLER: MECUSİLİKTE TANRI VE TANRISAL VARLIKLAR

Mecusilik,[325] antik İran/Pers coğrafyasının kadim dini geleneğidir. İslam'ın ortaya çıktığı 7. asırda Arap yarımadasının bir bölümünü egemenliği altında tutan Sasani devletinin resmi diniydi.[326] Yaklaşık üç bin yıllık tarihi bir geçmişe sahip olan Mecusilik geçirdiği birçok değişim ve dönüşüme rağmen varlığını günümüze kadar devam ettirebilmiş dini bir gelenektir.[327]

---

[322] Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 132-133.
[323] Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 133.
[324] Messadıe, *Şeytanın Genel Tarihi*, 126.
[325] Mecusi kavramı geniş bir çatı kavram olarak Şehristani tarafından da kullanılmıştır. Bu başlık altında Keyumersiyye, (Gayomartiens), Zürvaniyye ve Zerdüştiyye muhtelif fırkalar irdelenmiştir. Bkz. Şehristani, *Milel ve Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, 221-224.
[326] Mecusiilik için. İlk olarak Zerdüşt'ün Gatha kitabında ehl'ül hakikat anlamında "Aşavan"terimi kullanılmış bu hakikat ehlinin muhalifleri de Drugvent şeklinde ifade edilmiştir. Tanrı Ahura Mazda'ya inanan anlamında Mazdayesna, Zerdüşt'ü izleyen anlamında Zerathuştriş, Hindistan'a göç eden Mecusiler için Parsi, Batılı araştırmacılar tarafından "sarı develer sahibi "anlamında Zoroastrian/Zerdüşti, Mecusilik'te ateşe verilen önemden ötürü Ateşperest ve son olarak da Kur'an-ı Kerim'in Hac suresi 17. Ayetinde geçen Mecus terimi kullanılmıştır. Ayette geçen Mecus kavramı din adamı anlamındaki "moğu" kelimesinin zamanla değişip dönüşmesi sonucunda oluşmuştur. Genel olarak Zerdüşt'ün takipçilerini ifade etmektedir. . Alıcı, "Mecusilik", 2020, 288-289.
[327] Alıcı, "Mecusilik", 2020, 285.

Mecusiliğin kutsal kitabı temelde "Avesta" ve Avesta'nın yorumu olan "Zend metinleri"dir. Avesta külliyat biçiminde olup şu kitapları içermektedir: Yesna, Gatha (Zerdüşt'e[328] atfedilir,) Yeşt, Vendidad, Horde Avesta, Visperad'dır.[329]

Mecusiliğin tanrı ve tanrısal varlıklar tasavvuru, belli teolojik süreçler bağlamında ele alınmalıdır. Zira bu dini inanç, ilk çıktığı şekliyle kalmamış, ciddi değişim ve dönüşümlere uğramıştır. Ulûhiyet inancının üç teolojik süreç içinde ele alınması, konuyu daha anlaşılır kılmaktadır. Bu süreçler, Zerdüşt'ün yaşadığı zaman dilimi, Zerdüşt'ten sonraki dönemde kadim Pers inançlarının Zerdüşt'ün tebliğ ettiği tevhit inancına karışması ve üçüncü süreç ise Sasaniler döneminde Mecusi rahiplerin eliyle düalizme evrilmesidir.[330]

Zerdüşt'ün teolojisinde her şeyin yoktan yaratıcısı sadece Ahura Mazda'dır. O, ışığın da, karanlığın da, iyiliğin de kötülüğün de tüm zıtlıkların tek yaratıcısı ve düzenleyicisidir. O her şeyin bilgisine sahiptir. Tanrı Ahura Mazda (Hikmetin Yüce Efendisi) değişimden uzaktır. O, ezelidir, ondan önce hiçbir şey yoktu. O, evreni ve insanı yarattıktan sonra onlar üzerinde mutlak egemenliğini sürdürmektedir. Gatha metinleri tetkik edildiğinde dikkat çeken hususlardan birisi Ahura Mazda ile ilgili antropomorfik bir dil hâkim olmasıdır. Nitekim onun elinden, dilinden bahsedilmektedir. [331]

Zerdüşt'ün öğretisinde yaratılış, bir olan Tanrı Ahura Mazda ve onun yarattığı bir dizi tanrısal varlıkların meydana gelmesiyle başlamaktadır. Bu ilâhî varlıklardan sayılan Spenta Mainyu, tanrının kutsal ruhudur. Diğer altı tanrısal varlık da Ameşa Spenta (Kutsal Ölümsüz) olarak adlandırılmaktadır. Bunlar, Vohu Manah (iyi

[328] Yapılan araştırmalara göre Zerdüşt M.Ö 6. yüzyılda yaşamış tarihsel bir kişiliktir. Zamanının önemli kralları olan Büyük Daryüs ve Kral Vişhaspa'nın desteğini almıştır. Zerdüşt hakkındaki bilgilerimiz genellikle Gatha'lara dayanmaktadır ve bu bilgiler çok cüzidir. Bu bilgilere göre rahip bir babanın oğludur. Zerdüşt yirmili yaşlarında evleniş ve üç çocuğu olmuştur. Otuz yaşında bir nehrin kıyısında iken Tanrı tarafından gönderilen Vohu Manah kendisine ilk vahyi getirir ve bununla birlikte manevi olarak Zerdüşt'ü tanrı Ahura Mazda'ya götürmüştür. Bu ilk vahiy olayının ardından bunun devamı da gelmiştir. Zerdüşt aldığı vahiyle dönemin politeist inançlarına karşı çıkmış tek tanrı inancını yaymaya başlamıştır. Bkz. Şinasi Gündüz, "Mecusilik", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28: 282.

[329] Alıcı, "Mecusilik", 2015, 244-246.

[330] Alıcı, *Mecusi Geleneğinde Tektanrıcılık ve Düalizm İlişkisi*, 3-4.

[331] Alıcı, *Mecusi Geleneğinde Tektanrıcılık ve Düalizm İlişkisi*, 36-37-38-39.

düşünce), Aşa Vahişta (iyi gerçek), Spenta Armaiti (iyi sadakat), Khşathrha Vairya (cazip hümranlık), Haurvatat (bütünlük) ve Armatat (ölümsüzlük)'tır.[332]

Ahura Mazda, "Ameşa Spenta" adlı yedi ilahi varlığın yaratıcısıdır Tanrı, bu tanrısal ulûhiyetleri ya aracı kılmış ya da yaratma ve âlemi idare etme hususundaki faaliyetlerini kendileri aracılığıyla icra etmiştir. Bu kutsal varlıklar, ister Ahura Mazda'nın sıfatları olsun ister melek (baş melek) konumunda olsunlar sonuçta varoluşlarını ve yetkilerini tanrıya borçludur.[333] Bu yedi manevi varlık dışında Sraoşa, Geuş Urvan, Geuş Taşan ve Aşhi gibi varlıklar Ahura Mazda ile ilintili olarak topluca "Ahuralar" şeklinde ifade edilmektedir.[334]

Zerdüşt'ün öğretisi düalist değildir. Zira Ahura Mazda'ya karşı tanrısallık iddia eden bir varlık bulunmamaktadır. Başlangıçta karşıtlık, ikiz ruhlar arasında söz konusu olmuştur Bunlardan iyi olan ruh Spenta Mainyu, kötü olan ruh ise Angra Mainyu'dur. Ahura Mazda, iyinin de kötünün de yaratıcısıdır; ancak kötü olmak bir irade meselesi olarak algılanmaktadır. Angra Mainyu'da kötü olmayı kendi hür iradesi ile seçtiği için Ahura Mazda, kötülükten sorumlu tutulamaz. Ahura Mazda, her şeyi biliyordu ve kimsenin tercihine de müdahale etmemiştir.[335]

Zerdüşt, hattayken oluşturmaya çalıştığı tek tanrıcı inancı yaymaya çalışsa da kalıcı bir başarı sağladığı söylenemez. Zira ölümünden kısa bir süre sonra Zerdüşt öncesi Kadim İran'ın naturalistik ve politeist karakterli geleneksel inançları tekrardan açığa çıkmıştır. Süreç içinde Spenta Ameşaların yanı sıra Mitra ve Anahita gibi tanrısal varlıklar da öğretiye girmiştir ve Tanrı Ahura Mazda'nın eşe ve çocuklara sahip olduğunu hatta iki baş melek olan Vohu Manah ve Armaiti'nin de Tanrı'nın çocukları olduğu belirtilmiştir.[336] Avesta edebiyatında süreç içerisinde Zerdüşt'ün tanrı tasavvuru dönüşüme uğramış ve bu eserlere çok sayıda metafizik varlık dahîl edilmiştir. Bu metinlerde Zerdüşt'ün Gatha'larda bahsettiği tek tanrı Ahura Mazda, alelâde bir tanrı konumuna inmiş, diğer kadim tanrılarla güç paylaşımı içinde tasvir

[332] Şinasi Gündüz, "Mecusilik", *Yaşayan Dünya Dinleri*, 5.Baskı (İzmir: DİB Yayınları, 2019), 514-515.
[333] Alıcı, *Mecusi Geleneğinde Tektanrıcılık ve Düalizm İlişkisi*, 64.
[334] Alıcı, *Mecusi Geleneğinde Tektanrıcılık ve Düalizm İlişkisi*, 74.
[335] Eliade,Mircea, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 1*, 425.
[336] Gündüz, "Mecusilik", 2003, 28: 281.

edilmektedir. Avesta külliyatında Ahura Mazda, sadece iyi varlıkları yaratan bir tanrı hükmündedir.[337]

Zerdüşt sonrası dönemde kötülük meselesini çözümleme amaçlı bazı fikri hareketler çıkmıştır. Zürvânizm, söz konusu hareketlerden biridir. Bu inanca göre Zürvân, zamanın kaynağı olup varlıkların kaderine hükmeden ilâhî bir varlıktır. İyiliği temsil eden Ahura Mazda (Ohrmazd) ve kötülüğün sembolü olan Angra Mainyu (Ehrimen) iki kardeş olup onları Zürvân yaratmıştır. Bu Zürvânist monizm, geleneksel Mecusi düalizmin oluşumundan öncesine dayanmaktadır. Zerdüştilerce bu inanç sapkın kabul edilmiştir.[338]

Mecusiliğin üçüncü teolojik süreci ise geleneksel Zerdüşti düalizminin oluştuğu Sâsânî dönemine rastlamaktadır. Buna göre ontolojik düzlemde iyi ile kötü ezelden beri ayrı ayrı varlıklardır. Bu iki tanrısal varlıktan bütün mevcûdât yaratılmıştır. Bu teoloji, Avesta'nın tefsiri konumundaki Zend metinlerinde geçmektedir. Bu metinler Mecusi din adamlarının yorumları ve kadim kültürün sentezi neticesinde şekillenmiştir.[339]

Sâsânî düalizminde Ahura Mazda, "Ohrmazd";Angra Mainyu ise "Ehrimen" olarak tebârüz etmektedir. Ameşa Spentalardan ilki olan Spenta Mainyu, Ohrmazd ile özdeş kabul edilmiştir. Dolayısıyla o, hayrın taraftarıdır. Ohrmazd, artık sadece hayrı yaratan bir tanrıdır.[340] Ohrmazd'in tam karşıtı olan Ehrimen ise şerrin yaratıcısı olup bütün kötü varlıklardan sorumludur. O, kötülüğün müşahhaslaştırlmış halidir. Dolayısıyla Ehrimen, aslında karşı tanrısallık iddiasında olan şeytandır. Onun cahil ve yalancı olduğu Pehlevi metinlerinde geçmektedir.[341]

Sâsânî düalizminde iki tanrı arasındaki temas tıpkı birçok gnostik gelenekteki gibi üç dönemde ele alınmaktadır. Buna göre zaman üçe ayrılmaktadır: Yaratılış (Bundahşin), Karışık (Gumezian) ve Son dönem (Vizarişin).Yaratılış döneminde Ahura Mazda, bütün varlıkların maddi (getik) ve manevi (menog) yönlerini oluşturmuştur. İkinci dönemde Angra Mainyu, Tanrı Ahura Mazda tarafından

[337] Alıcı, "Mecusilik", 2015, 250-251.
[338] Gündüz, "Mecusilik", 2019, 515-516.
[339] Alıcı, "Mecusilik", 2015, 252.
[340] Alıcı, *Mecusi Geleneğinde Tektanrıcılık ve Düalizm İlişkisi*, 179.
[341] Alıcı, *Mecusi Geleneğinde Tektanrıcılık ve Düalizm İlişkisi*, 185.

yaratılan her şeyi ele geçirmiş böylece iyi olarak yaratılan varlıklara kötülük bulaşmıştır. Bu ikinci yaratma ile iyi ve kötünün amansız mücadelesi başlamıştır. Ahir zamanda ise Saoşyant[342] adlı kurtarıcı yeryüzüne gelip, kötülüğü ortadan kaldıracak ve evren ilk yaratıldığı şekline dönüşecektir. Zira ilk yaratılış mükemmeldi.[343]

Sâsânî dönemi edebiyatı daha önce bu dine giren Haoma, Anahita, Mitra[344] gibi diğer tanrısal varlıkları (yazatalar/izedler), Ohramazd'ın hizmetindeki mânevî varlıklar olarak kabul etmiştir. Böylece Mecusiliğin günümüzde hala geçerli olan klasik düalizmi sistematize edilmiş ve teşekkülünü tamamlamıştır.[345]

İbn Hazm'a göre Mecusiler, nûru, ateşi ve suyu yüceltmektediler.[346] Ateşi ve onun gibi ışık yayan Güneş, Ay formundaki her türlü ışığı Tanrı Ahura Mazda'nın tezahürü olarak telakkî etmektedirler. Ateşin bir tapınma objesi olmadığını ifade etmektedirler. Nûra, Güneşe ateşe yönelme nedeni tanrının orda hazır olduğunun göstergesidir. Ahura Mazda'nın oğlu olarak kabul edilen ateş, onun algılanması zor olan varlığının maddi bir tezahürü sayılmaktadır. Mecusilere göre ateş diğer üç unsur olan hava, toprak, su gibi temiz ve kutsaldır.[347] Ateş, Ahura Mazda'yı sembolize ettiğinden Mecusilikte mabetlerde yanan ateşin sönmesi uğursuzluğa işaret etmektedir. Bundan dolayı tapınaklarda sürekli yanan bir ateş bulunmaktadır. Ateş, kutsaldır insan nefesi ile bile olsa kirletmemelidir. Nitekim rahipler de eldivenli ve ağızlarında peçeli bir şekilde ateşe yaklaşmaktadırlar [348] Ateş her ne kadar Tanrı Ahura Mazda ve kendisine inanlar arsında bir aracı olsa da, Avesta edebiyatında ateş, yazatalar yani tapılan varlık kategorisinde geçmektedir. [349]

---

[342] Saoşyant, Mecusilikte ahir zamanda beklenen kurtarıcı, mehididir. Mecusi inancına göre o, ahir zamanda yeryüzüne gelerek kötü güçleri yenecek ve dünyaya hâkim olacaktır. Zerdüşt'ün mesajını yenileyecek bunun sonucunda dünya Zerdüşt'e inanlar ile dolacaktır. Bin yılın sonunda ise Saoşyant, egemenliği bütünüyle Ahura Mazda'ya devredecek ve böylece dünya hayatı son bulacaktır.Bkz. Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 431; Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 110-111.

[343] Alıcı, *Mecusi Geleneğinde Tektanrıcılık ve Düalizm İlişkisi*, 185.

[344] Mitra(Mithra) Kadim İran'ın güneş tanrısı olup yüce tanrı ile insanlar arasında aracı ilahi bir varlıktır. Bkz. Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 344.

[345] Alıcı, "Mecusilik", 2020, 299.

[346] İbn Hazm, *el-Fasl*, 1: 228.

[347] Alıcı, *Mecusi Geleneğinde Tektanrıcılık ve Düalizm İlişkisi*, 154.

[348] Challaye, *Dinler Tarihi*, 104.

[349] Alıcı, "Mecusilik", 2015, 255.

1.6. HİNT DİNLERİ

Hint alt-kıtası, hem din ve hem de kültürel çeşitlilik açısından dünyadaki en verimli bölgelerden biridir. Bu bölgede ortaya çıkan Hinduizm, Budizm, Caynizm ve Sihizm çatı bir kavram olarak Hint dinleri olarak adlandırılmaktadır.[350] Bu dinler, her ne kadar ontoloji ve teoloji hususunda birbirlerinden farklı tasavvurlara sahip olsalar da insan ve âlem hakkındaki anlayışları birbirine çok benzerdir. Söz konusu dinler, çoğu zaman Hinduizm bünyesinde meydana gelen fırkalaşmalar şeklinde ele alınmaktadır. Hint dinlerinin ortak kanaatine göre, hangi boyutta olduğu fark etmeksizin varoluş "ıstırap" ve "kederden" müteşekkildir. Dolayısıyla insan eğer kurtuluşa ermezse bu dünyaya tekrardan gelip aynı süreçleri yaşamaya mahkûmdur. Hint dinleri, bu noktada kişinin böyle bir döngüye girme sebebini, var olmanın mahiyetini ve kurtuluşun nasıl olacağına dair eş görüşler sunmuşlardır. Maya,[351] Karma,[352] Samsara [353] ve Mokşa (Nirvana)[354] bu görüşlerdendir.[355]

Söz konusu dinlerden Hinduizm,"[356] Hint yarımadasındaki en kadim dini inançtır. Batılı araştırmacılar tarafından kullanılan Hinduizm, İndus nehri çevresinde

[350] Kutlutürk, "Hint Dinleri", 191.

[351] Maya, Hint düşüncesinde kişinin hakikati kavrayıp nihai kurtuluşa erişmesini engelleyen faktördür. Bkz. Yitik, *Doğu Dinleri*, 27.

[352] Karma, Hinduizm'de kişinin yaptığı eylemlerin karşılığını alacağına dair bir ahlak kuralıdır. Kişinin bu dünadaki yaptıkları onun bir sonraki yaşamını, hayata döngüsünü etkilemsidir. Bkz Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 276.

[353] Samsara, Hint düşüncesinde karma kuralına bağlı olarak ruhun sürekli bir biçimde ruh göçü zincirinde olma durumudur. Bkz Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 2. Basım (İstanbul: Vadi Yayınları, 2017), 420.

[354] Mokşa, Hint dinlerinde kişinin samsara çarkından kurtulmasıdır. Bkz. Yitik, *Doğu Dinleri*, 30.

[355] Yitik, "Hinduizm", 278-280.

[356] M.Ö. 2000'li yıllarda Doğu Avrupa steplerinden gelen Ariler/Aryalılar, Hindistan'ı istila etmiş ve oraya yerleşmişlerdir. Kendileri, güzellikleriyle bölge insanından farklı tensel özelliklere sahiplerdi. Bu kavim Hindistan'ın tamamını egemenliği altına aldı. Hindistan'ın yerli halkı Zenci kökenli olan Dravidyenlerdi. Dravidyenler ile Ariler arasındaki etnik farklılık ve Arilerin savaşçı özelliklere sahip olması istilacı güçlerin yerel halk üzerinde tahakküm etmesine sebep olmuştur. Tarihi süreç içinde göçebe Arilerin inanışlarının Hindistan'ın yerli halkı olan Dravidyenlerin inançları ile karşılaşması sonucu Hinduizm, senkretik dini bir yapı olarak oluşmuştur Bkz. Prof.Dr.Abdurrahman Küçük v.dğr., *Dinler Tarihi*, 6.Baskı (Ankara: Berikan Yayınevi, 2015), 175; Félicien Challaye, *Dinler tarihi*, trc. Samih Tiryakioğlu (İstanbul: Varlık, 1990), 315; Korhan Kaya, *Hint'te Tanrı*, Gözden geçirilmiş 1.Baskı (İstanbul: Sujala Yyıncılık, 2019), 16.

oturan anlamına gelmektedir.[357] Arapça kaynaklarda ise bu din için Berahime/Brahmanizm ismi kullanılmıştır.[358]

Hint kıtasındaki muhtelif dini inanç ve geleneklerin harmanlanması sonucu oluşan Hinduizm'in belirli bir kurucusu ve belli bir amentüsü yoktur.[359] Ancak Hinduizm'in zengin kutsal kitap külliyatı bulunmaktadır.[360] Söz konusu materyal tetkik edildiğinde Hinduizm, kendisine özgü, eşzamanlı birçok inanç ve ritüeli barındıran etnik bir din olduğu görülmektedir.[361] Çok sayıda ve farklı nitelikli tanrılar ve ilâhî varlıklar, tenâsüh, kast sitemi belirgin inançları arasındadır.[362]

1.6.1. Hinduizm'de Brahma -Şiva-Vişnu Trimurtisi

Hinduizm'in tanrı anlayışlarına baktığımızda doğuşundan bu yana kendi içinde birbirinden çok farklı tanrı tasavvurlarını ihtiva etmiştir. Hayvan Kültleri, animistik ve natüralistik inançlar, politeizm, panteizm ve henoteizm[363] gibi muhtelif telakkîler bir arada görülmektedir.[364] Hinduizmde kutsalın şemsiyesi de oldukça geniştir. Kutsal denilen olgunun içinde çeşitle doğal yapılar, bazı hayvanlar, bazı objeler, dini grup liderleri, muhtelif varlıkların ruhları söz konusudur.[365]

Vedalar döneminde[366] tanrı anlayışı doğa olaylarının şahıslaştırılmasıyla oluşturulmuştur. Kurbanlarda sunularda kullanılan ateş, kişileştirilmiş olup Agni

---

[357] Ancak bu isim dışardan kendilerine yakıştırılmıştır. Hindular kendi dinlerini ifade etme amaçlı "Sanatana Dharma"(ezeli/ebedi yasa) ya da "Dharma" yı tek başına kullanılmaktadır. Bu dinin müntesiplerine "Sanatani" denilmektedir. Küçük v.dğr., *Dinler Tarihi*, 175.

[358] Veda kitaplarının çıktığı zaman dilimindeki Hindu inanışlarına dikkat çekmek için Vedizm de kullanılan isimler arasında yer almaktadır. Kutlutürk, "Hint Dinleri", 192.

[359] Şinasi Gündüz, *Dünya Dinleri*, 192.

[360] Kutsal metinlerin dili Sanskritçe'dir. Bu metinlerin vahiy kaynaklı olan ve olmayan şeklinde iki grupta ele alınmaktadır. Vahiy kökenli olanlar Şruti kavramıyla ifade edilmektedir. Şruti kapsamındaki kitapların başında kutsal bilgi anlamın gelen Vedalar bulunmaktadır. Vedalar, Rig Veda, Sama Veda, Yajur Veda ve Atharva Veda olarak dörde ayrılmaktadır. Brahmanalar, Upanişadlar ve Aranyakalar da Şruti sınıfına giren ilahi eserleridir. Beşer kökenli Smriti metinlerin bünyesine ise Mahabarata ve Ramayana destanları, Manu kanunnamesi ve Puranalar dâhil edilmektedir. Küçük v.dğr., *Dinler Tarihi*, 188.

[361] Gündüz, *Yaşayan Dünya Dinleri*, 277.

[362] Yitik, *Doğu Dinleri*, 35-48.

[363] Henoteizm, Birçok ilahın varlığını benimsemekle birlikte, bunlardan sadece bir tanesinin topluluğun en yüce tanrısı olarak kabul edilmesi doktrinidir. Bkz Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 213.

[364] Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 146.

[365] Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 147.

[366] Vedalar dönemi Klasik Hinduizm'in ilk çağıdır. Takriben MÖ. 2000 veya 1500-400 tarihleri arasındaki zaman dilimini kapsamaktadır. Bu dönem Vedalar, Aranyakalar, Brahmanlar ve

şeklinde adlandırılmıştır. Agni, parlayan güneşten, ateşten ve o ikisinin yaydığı ısı ve ışıktan sorumlu tanrıdır.[367]

Doğa olaylarına ve gök cisimlerine hükmeden tanrılar arasında Surya güneşten, Soma aydan, Vayu rüzgârdan, Varuna sudan, İndra yağmurdan, Agni ateşten, Yama ölüler diyarından, Kubera hâkimiyetindeki servetten sorumludur. Vedalarda aşkın, sevginin tanrısı Kama'dır. Fil başlı Ganesha, insanların işlerine yardım etmektedir, çıkan problemlerin çözümü için kendisine dua edilmektedir. Vedik dönemde çok saygı gören bazı tanrılar, günümüzde ya unutulmuş ya da değerden düşmüştür. Ashin, insanların imdadına yetişirdi, Mitra, muhabbetin devamlılığını sağlardı, yolları gözetleyen tanrı Pushan ve sanattan sorumlu tanrı Vishvakarna idi.[368]

Vedik dönem sonrasında yazılan Upanişadlarda Brahman adlı yüce ve mutlak bir tanrı söz konusudur. Buna göre âlem ve içindeki varlıklar Mutlak Ruh olan Brahman'dan sudûr ederek meydana gelmiştir. Bu taşma hiyerarşisinde insan tanrıya en yakın olduğu için ona benzemektedir. İnsandan diğer varlıklara inince benzerlik oranı azalmaktadır.[369]

Brahman'a diğer tanrılar gibi antropomorfik özellikler atfedilmemiştir. Onun Hindu dini inancında mabet ve heykeli gibi hususlardaki görünürlüğü çok azdır. Tanrı Brahma'nın özel bir mekânı yoktur; herkeste bir parça yaşamaktadır. Onun dışında hiçbir şey yoktur. Her şey herkes Brahma'dır. Brahma'nın her bir ferdin içinde bulunan parçasına Atman denilmektedir.[370] Buna göre kurtuluş için her bir bireyde bulunan cüz'î atmanın Mutlak Ruh olan Brahman'la özdeşliğine bağlıdır.[371]

Hinduizm'deki en bilinen ve yaygın olan tanrı tasavvuru ise "üç biçim" anlamındaki "trimurti" öğretisidir. Süreç içinde bir takım dini ve toplumsal olgulara bağlı olarak Hinduizm'in ilk dönem tanrıları ve tanrısal varlıkları halkın gözünden

---

Upanişadların tedvin edildiği ve yazıya geçirildiği dönemdir. Bkz Küçük v.dğr., *Dinler Tarihi*, 176.

[367] Kaya, *Hint'te Tanrı*, 20.

[368] Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 147.

[369] Yitik, "Hinduizm", 287.

[370] Kaya, *Hint'te Tanrı*, 34-37.

[371] Yitik, *Doğu Dinleri*, 31.

düşmüş ve tanrılar panteonundan Brahma (yaratıcı güç), Vişnu (koruyucu güç) ve Şiva (yıkıcı güç) olmak üzere üç tanrı ön plana çıkmıştır. Trimurti anlayışı, Destan ve Purana metinlerinde ortaya çıkmış ve günümüze değin öneminden hiçbir şey kaybetmemiştir.[372] Hinduizm'de üç tanrı ismi geçse de aslında tanrı tektir ama onun üç tezahürü bulunmaktadır. Brahma, Vişnu ve Şiva tek bir tanrının üç farklı yüzüdür.[373]

Trimurti öğretisinde Brahma, yaratıcı tanrı olarak geçse de bu niteliğini aslında Tanrı Vişnu'dan almaktadır. Halk nezdinde Vişnu, güneşle de ilişkili olduğundan görünürlüğü fazladır. Nitekim Vişnu, Hinduizm'deki en popüler tanrıdır.[374]

Hinduizm'in tanrı tasavvurlarıyla bağlantılı olarak "avatar" (hulûl) anlayışı oldukça mühim bir konuma sahiptir. Avatar, genellikle tanrı Vişnu'un insan ya da hayvan biçiminde bir takım faaliyetleri gerçekleştirmek için yeryüzüne inmesini ifade etmektedir.[375] Klasik Hindu anlayışında avatarların sayısı ondur. Bunlar arasında ön plana çıkanlar Balık, Kaplumbağa, Rama, Krişna ve Kalki'dir.[376]

Avatarlar, çok çeşitli amaçları gerçekleştirmek için yeryüzüne inmektedirler. İnsanların tanrıyı somut bir şekilde görüp onu örnek almalarının kolaylaşması sağlamak, dünya üzerinde yaşanan büyük savaşlar, acılar, felaketler, işlenen günahlar ve kötülüğün artması, Asuraları (şeytani varlıklar) alt etmeleri için Devalara (ruhani, nûrani varlıklar, melekler) yardım etmek ve yeryüzünde meydana gelen fitne fesadı ortadan kaldırmak için avatarlar inmektedir.[377]

Hinduizm'de kötülük ve şeytan tasavvurları da bu dinin tarihi süreç içinde değişen tanrı anlayışına bağlı olarak ele alınmalıdır. Hinduizm kendi bünyesinde

[372] Kutlutürk, "Hint Dinleri", 197-198.
[373] Kutlutürk, *Hinduizm'de Avatar İnancı*, 99.
[374] Kutlutürk, *Hinduizm'de Avatar İnancı*, 93-97.
[375] Kutlutürk, *Hinduizm'de Avatar İnancı*, 34-37; Halide Rumeysa Küçüköner, *Mirza Gulam Ahmed ve Ahmedîlerin Mirza Gulam Ahmed Telakkisi* (Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), 30, 32.
[376] Kutlutürk, "Hint Dinleri", 198.
[377] Kutlutürk, *Hinduizm'de Avatar İnancı*, 73-79.

birçok tanrı tasavvurlarını deneyimlediğini yukarıda incelemiştik. Bu minvalde şeytan anlayışı da doğal olarak değişim ve dönüşüme uğramıştır.[378]

Veda metinlerinde politeist tanrı anlayışına paralel olarak çok sayıda kötü varlık söz konusudur. Vedalarda kötülük ya tanrıların öfkelerini dindirme amaçlı insanlara ceza vermesi ile ya da kötü olarak kabul edilen demonların işi olarak görülmektedir. Kötü mahiyetli varlıklar olan demonlar muhtelif gruplar şeklinde tasnif edilmiştir: Asuralar, Dasalar/Dayular, Raksalar, Aratiler ve piçakiler.[379]

Kötü tanrısal varlıkların başında Asuralar gelmektedir. Veda ve Brahmana metinlerinde bunlar tanrıların hasmıdır. Asuralar, insanüstü güçlere sahip varlıklardır. Her tanrının kendisine karşı bir asurası bulunmaktadır. Dasalar, Arilerin Dravidyen halklarını şeytanlaştırması sonucu oluşmuş bir gruptur. Buna göre bu dasyuların hakkından Ariler gelebilirdi. Diğer varlıklar da tenha yerlerde çıkan cin grubuna giren varlıklardır.[380]

1.6.2. Tanrısallaştırılan Budalar: Budizm'de Tanrı ve Tanrısal Varlıklar

Budizm M.Ö. 6 yüzyılda Kuzey Hindistan'da ortaya çıkmıştır. Kurucusu Budda (aydınlanmış, ermiş) lakablı Siddharta Gautama Sakyamuni'dir. Budizm Buda'nın[381] öğretisine bağlı olarak gelişmiş evrensel bir dindir.[382] Budizm'in kutsal kitapları ise üç sepet anlamına gelen Tripitaka'dır.[383]

---

[378] Yitik, "Hint Dinlerinde Kötülük ve Şeytan", 23.
[379] Yitik, "Hint Dinlerinde Kötülük ve Şeytan", 24.
[380] Yitik, "Hint Dinlerinde Kötülük ve Şeytan", 26-27.
[381] Buda'nın yaşamına baktığımızda bir tarihsel kişiliği bir de mitolojik kişiliğiyle karşı karşıya buluruz kendimizi. Tarihsel olarak onu yaşamına eğildiğimizde Kşatrya sınıfına mensup varlıklı bir ailede doğduğunu görmekteyiz. Ancak içinde bulunduğu maddi imkân ve zenginlikler kendisini ruhsal açıdan bir türlü tatmin etmemektedir. Yirmi dokuz yaşında iken sahip olduğu bütün her şeyi bırakıp inzivaya çekilir. Bu münzevi hayat yaklaşık altı yıl sürer. Bu süreçte Siddaharta katı bir asketizmin insanı ıstıraptan kurtaramayacağını onun yerine orta yol olarak tanımladığı "sekiz dilimli yolu" bulunduğunu açıklar. Hayatının geri kalan kısmını bu öğretiye göre yaşar. Bkz. Yitik, *Doğu Dinleri*, 84.
[382] Kendileri bu dini Budda dharma (Buda Şeriatı), Budda vacana (Buda'nın sözleri) yahut Buddda sasana(Buda'nın öğretileri ve mesajı) olarak isimlendirirler. .Bkz Yitik, *Doğu Dinleri*, 81.
[383] Budizm'de kutsal metinler birçok muhtelif dilde yazılmasına rağmen pali dilinde yazılan eserler en kanonik kabul edilir. Bu nedenle bu kutsal metinler "Pali Kanon" ismiyle de bilinmektedir. Tripitaka kendi içinde Vinaya Pitaka, Sutta Pitaka ve Abhidamma Pitaka şeklinde üç sepete ayrılmaktadır. Bkz. Kutlutürk, "Hint Dinleri", 214.

Budizm'in ateist[384] bir din olduğuna dair tezler olsa da bu herhangi yüce bir gücü tanımadığı anlamına gelmemektedir. Dinlerin hepsinde insandan daha üstün, daha yetenekli güçlerin varlığı bilinen bir vakıadır. Bu kudret, ya kişiliği olup yaratıcı bir tanrıdır ya bir bireydir ya da insanı aşan bir tanrısallık yahut bir yasa'dır. Ya tanrılar panteonudur ya da ilahlardan pek fark edilmeyen tanrısal varlıklardır.[385]

Budizm'deki Nirvana inancı, çoğu zaman sanki bir tanrısal varlık gibi ilahi niteliklerle anılmaktadır. Nirvana, sonsuz, ebedi, fanilerde görülen ölüm ve yokluğu barındırmayan, ruhun kendisinde huzur bulduğu bir sığınaktır. Nirvana, bilinemez ancak en üstün hakikattir, gizlerle doludur. [386] Nirvana, tanımlanamaz o ancak keşifle, derûni tecrübe ile yaşanılır.[387]

Söz konusu fikirleri nedeniyle Budizm'de yaratıcı üstün bir tanrı düşüncesi yoktur. Yer yer tanrısal ve ruhani niteliklere benzer özellikler taşıyan varlıklar da normal insanlar gibi doğarlar. Geleneksel dindarlığıyla ön plana çıkmış Mahayana ekolünde Buda ve Bodisattvalar, zamanla tanrı olarak kabul edilmişlerdir. Gotama Sakyamuni ile birlikte 25 Buda âleme teşrif etmiştir.[388] Bu ekole göre Buda, mutlak hakikatin ve varoluşun menşei olarak görülmektedir ve Buda, tanrının yeryüzündeki enkarnasyonu olarak kabul edilmektedir.[389] Yine bu ekole göre Buddalar ve Buda, ölümlü varlıkların yardım talebinde bulundukları aşkın, metafizik varlıklardır.[390] Bu bağlamda kimi zamanlarda Buda, "Nirvana"nın kişileştirilmiş vücudu olarak algılanmış ve dini duyguların nesnesi olmuştur.[391]

Budizm'de kötülük anlayışı ise hayata olan bakış açısı ile ilgilidir. Buna göre insanın başına gelen her türlü kötülük onun dünyaya gönül bağlamasından ileri gelmektedir. Kişinin bu dünyadaki nimetlere olan iştiyakı onu çeşitli bela ve

---

[384] Ateizm, geniş anlamda Tanr'ının varlığını reddetme tutumudur. Teizm'in tam zıttı olan ateizm, Tanrı'nın varlığına inanmama yaklaşımını ifade eder. Bkz Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 7.baskı (İstanbul: Say yayınları, 2019), 47.
[385] Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 171.
[386] Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 172.
[387] Budistler için tanrı mefhumu hakikati anlamada yetersiz kalır. Budizm'de Nirvana'nın özellikleri tipik teistik bir tanrıdan bahsedermişçesine ele alınmıştır ancak tanrı kelimesi nirvanayı hiçbir şekilde tam olarak yansıtamaz. Bkz. Karen Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi*, trc. Oktay Koyukan v.dğr. (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2018), 68.
[388] Schımmel, *Dinler Tarihine Giriş*, 127-131.
[389] Yitik, *Doğu Dinleri*, 129.
[390] Küçük v.dğr., *Dinler Tarihi*, 261.
[391] Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 172.

musibetlerle karşı karşıya getirmektedir. Burada kötülük, herhangi metafizik bir varlık değil, bireyin hakikat dışındaki şeylere aldanışıdır. Bu minvalde Budist kutsal metinlerinde mitolojik bir kahraman olan Mara ismi geçmektedir. Mara, insanı sıkıntı ve acıya derk eden her çeşit istek ve müşahhaslaştırılmış ölüm anlamına gelmektedir.[392]

Ancak Mara, kötülük ilkesidir ve soyuttur. Zamanla insanların onu daha iyi idrak etmeleri için sanki somut bir varlıkmış gibi ele alınmıştır. Hâlbuki Mara, Nirvana aşamasında insanın yüz yüze gelebileceği ve aşması gereken her türlü mânia ya da ölümdür.[393]

1.7. ANTROMOPOMORFİK TANRI: YAHUDİLİKTE TANRI VE TANRISAL VARLIKLAR ALGILAYIŞLARI

Yahudilik[394] din ile etnisitenin kaynaştığı ve dinin daha çok şer'i yönünö[395] ön plana çıkaran tek tanrılı inanç sistemlerinin ilkidir.[396] İsrailoğulları her ne kadar dinlerini ataları kabul ettikleri Hz. İbrâhim ve ondan sonra gelen İshak, Yakup ve on iki oğluna kadar geriye götürseler de Yahudilik Hz. Mûsâ'nın Tanrı'dan vahiy alması ile tarih sahnesine çıkmıştır. Hz. Mûsâ, İsrailoğullarını Mısır'dan çıkarıp Sina yarımadasına getirdikten sonran orada Tanrı'yla ile yeni bir sözleşme yapmış ve on emirden müteşekkil olan ilahi yasayı almıştır.[397]

Yahudi kutsal metinleri, yazılı ve onların yorumu mahiyetindeki sözlü eserler olarak ikiye ayrılmaktadır. Yazılı kutsal metinler, üç kitaptan oluşan Tanah'tır.

---

[392] Yitik, "Hint Dinlerinde Kötülük ve Şeytan", 32-33.
[393] Yitik, "Hint Dinlerinde Kötülük ve Şeytan", 38.
[394] Yahudileri tanımlama amaçlı tarihte muhtelif isimler kullanılmıştır. Ancak en çok kullanılan isimler İbrani, İsrail ve Yahudi'dir. Bu isimler Yahudilik tarihi içinde belli başlı dönemlerde kullanılmıştır. Bkz Baki Adam, "Yahudilik", *Yaşayan Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz, 5.Baskı (İzmir: DİB Yayınları, 2019), 206.
[395] Yahudilik dinin şeri kısmına dikkat çekmiştir. Tanrıya inanç bireysel bir konudur. Nitekim her zaman geçerli olan İslam benzer bir inanç esası da oluşturabilmiş değildir. Birkaç Yahudi din adamı karşılaştıkları dinlerin etkisiyle her yerde geçerli evrensel bir amentü oluşturmak istemişse de bütün Yahudiler tarafından kabul görmemiştir. Bkz Gürkan, *Anahatlarıyla Yahudilik*, 16.
[396] Yahudilik milli ve evrensel özellikler ihtiva eden tek tanrılı dinlerin en eskisidir. Yaklaşık dört bin yıllık tarihe sahip olup süreç içinde pek çok badireler atlatmıştır. Mensupları bazen devletler kurmuş bazen de sürgünlerle birlikte başka krallıkların himayesinde yaşamlarını sürdürmüştür Bkz Gürkan, *Anahatlarıyla Yahudilik*, 15.
[397] Aydın, *Dinler Tarihi: Tarih, İnanç ve İbadet*, 328.

Tanah; Tora/Tevrat, Nebim ve Ketubim kitaplarından müteşekkildir. Sözlü metin kısmına Tanah'ın tefsiri olan Talmut dâhil edilmektedir.[398]

Yaşayan tek tanrılı dinlerin ilki olan Yahudiliğin[399] ulûhiyet anlayışı, Musâ b. Meymûn[400] tarafından hazırlanan amentüde tezahür etmektedir. Bu inanç esaslarına göre Tanrı, vardır, birdir. Tanrı, cisim değildir ve Onun insanlar gibi bir bedeni yoktur. Tanrı, buyruklarına itaat edenleri mükâfatlandıran; karşı çıkanları da azapla tehdit edendir. Tanrı, kullarının yaptığı her şeyi görmektedir.[401]

Yahudilikteki monoteizmi diğer tek tanrılı dinlerden ayıran en önemli özelliği Tanrı'nın sadece İsrailoğullarına inâyet etmesidir. İsrailoğulları,[402] Tanrı'nın şımarık çocukları gibi davranmışlardır. Zaman zaman onun isteklerini yerine getirmiş bazen de resti çekip isyan etmişlerdir. Ancak her şeye rağmen Tanrı, bu kavmi yüzüstü bırakmamıştır. Onları düşmanlarına karşı sürekli desteklemiştir.[403] Dolayısıyla yer yer evrensel bir tanrı tasavvuru olsa da çoğunlukla İsrail'in tanrısı milli nitelikli olarak kaynaklarda geçmektedir. İsrail'in tanrısı, halkı için sürekli tarihe müdahalede bulunan ve çokça antropomorfik özellikler taşımaktadır. Bu tanrı anlayışları "tarihin Tanrısı" olarak ifade edilmektedir.[404]

---

[398] Küçük v.dğr., *Dinler Tarihi*, 235.

[399] Günümüzde Yahudilik denilince tarihi süreç içinde hahamların yorumlarıyla oluşan Rabbani gelenek, Ortaçağ Yahudi düşüncesi aracılığıyla kurumsallaşan ve modernite ile muhtelif badireler atlatarak günümüze kadar varlığını devam ettirmiştir. Nitekim Yahudilik ilk vahyedildiği şekliyle arı, saf olarak kalmamıştır zira farklı zamanlarda birçok din ve kültürle karşılaşmış ve onlarla çift taraflı bir iletişimde bulunmuştur. Bunun sonucunda Yahudilik de bu dini ve kültürel alışveriş sonucunda yeniden şekillenmiştir. Bkz Salime Leyla Gürkan, *Anahatlarıyla Yahudilik*, 4. (Ankara: TDV İSLAM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ, 2018), 16.

[400] Yahudiliğin iman esaslarının en meşhuru Yahudi filozof Musâ b. Meymûn (Moses Maimonides) tarafından oluşturulmuştur. Maimonides'in oluşturduğu bu amentü on üç maddeden oluşmaktadır. İlkeler genel itibariyle ulûhiyetin bir ve eşsizliği üzerine kuruludur. Bkz. Mahmut Aydın, *Dinler Tarihi: Tarih, İnanç ve İbadet* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), 359.

[401] Yasin Meral, "Yahudilik", *Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz, 4.Baskı (İstanbul: Milelnihal Yayınları, 2020), 84.

[402] İsrail Dini her ne kadar ilahi kaynaklı olarak ortaya çıkmış bir din olsa da yaşadığı coğrafyanın dini olgularından etkilenmiş ve onlara karşı söylem geliştirerek şekillenmiştir. İlk zamanlarda komşuları olan Kenanlıların pagan tanrılarına da tapım söz konusu olmuştur Zira İsrail dininin uluhiyet anlayışı pragmatizm eksenliydi. Bir tanrı halkın faydasına dokunduğu, onların yararına çalıştığı sürece Ona taparlardı. Bkz Annemarıe Schımmel, *Dinler Tarihine Giriş* (İstanbul: Külliyat Yayınlar, 2016), 137; Karen Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi*, trc. Oktay Koyukan v.dğr. (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2018), 41-45.

[403] Aydın, *Dinler Tarihi: Tarih, İnanç ve İbadet*, 359.

[404] Yahudi kutsal metinlerinde geçen İsrail Tanrısı, tektir, eşsizdir ve sadece İsrailoğullarına has olmadığı ifade edilmektedir. Ancak başka pasajlarda bu Tanrı sadece İsrail coğrafyasında beliren

Yahudilikte tanrıyı ifade etme amaçlı çok sayıda isim[405] kullanılmaktadır. Tanrı'nın en önemli isimlerinin başında Yehova gelmektedir.[406] Yehova, antropomorfik nitelikli bir tanrıdır. O, çok öfkeli, kızgın, zalim ve anlamsız kaba şiddet düşkünüdür. Kendisinin seçmiş olduğu İsrail halkına da çok iyi davrandığı söylenemez. Yehova, kendisine karşı olan, kendisine itaatsizlik eden her bir İsrailoğlu'nu tıpkı İsrail halkından olmayanları acımasızca yok ettiği gibi onları da yok ederdi. O, kadiri mutlak tek tanrıdır, âlemde meydana gelen her şey onun izni ile gerçekleşmektedir. İsrailoğulları, düşmanlarına acıyacak olsalar Yehova, hemen onları böyle davrandıkları için paylardı.[407]

Yahudiliğin tanrısal varlıklar kategorisinde İslam'daki manevi varlıklar olan melek inancı önemli bir yer tutmaktadır. Mikail, Cebrail, Uriyel ve Rafael (İsrafil) baş melek sayılmaktadırlar. Bunlar tanrının emirlerini uygulamakla görevlidirler. Her birinin kendine ait bir görevi bulunmaktadır. Cennetin kapsısında bekleyen meleğe Kerubim denilmektedir. Serafim adlı melek de bu baş melekler gibi önemli bir konumdadır. Yukarıda zikredilenlerden Mikail, Yahudilerin koruyucusudur ve gök idaresinden sorumludur. Cebrail, tıpkı İslam'daki gibi vahiy meleğidir aynı zamanda ateşi korumak da görevleri arasındadır. Uriyel, atmosferde meydana gelen hava olaylarından ve yıldızlardan sorumludur. Rafael ise olağanüstü özellikte bir tabibdir.[408]

---

ve sadece İsrailoğullarına iyilik ve merhamette bulunmakta, sadece onların kurtulması için planlar yapmaktadır. Bkz. Gürkan, *Anahatlarıyla Yahudilik*, 92-93.

[405] Yahudiliğin Rabbani geleneğinde de Şehina, Ha-Makom, Ha-Rahaman, Gevura gibi tanrının isimleri geçmektedir. Tanrı'nın kutsal ve en özel ismi belli tören ve ayinlerde ancak başkohen tarafından dua amaçlı dile getirilmektedir. Ancak Tanrı'nın bu kadar çok isme sahip olması ve O'nun tıpkı bir insanmış gibi Yahudi kutsal metinlerinde geçmesi akıllarda soru işaretleri oluşturmuştur. Bu kafa karışıklığını ortadan kaldırmak için Ortaçağ Yahudi teologları Tanrı'nın asıl isminin Yahve olduğunu diğer isimlerin de sadece O'nun sıfatları olduğunu ve kişileştirilmiş tanrı ile ilgili ifadelerin sembolik anlaşılması gerektiğini belirtmişlerdir. Bkz Gürkan, *Anahatlarıyla Yahudilik*, 95-96.

[406] Hahamlara göre Tanrı tam anlamıyla idrak edilemez, anlaşılamazdır. Hatta Onun ismi bile ağza alınmamalıdır. Zira O, hiçbir isimle layığı ile anlaşılmayacaktır. Nitekim Tanrı'nın ismini tam bir şekilde söylememek için Yehova YHWH şeklinde kısaltılarak telaffuz edilmektedir. Tanrı'nın adını boş yere kullanmamak için M.Ö 3.yüzyıldan bu yana Yahve'nin dile getirilmesi yasaklanmıştır. Tevrat'ın dışında tanrının bu ismi telaffuz edilmez. Yahve yerine Adonay (Efendi-rab) ya da Ha-Şem (İsim) kullanılmaktadır. Tevrat'ta tanrı için Elohim (kudretli olan), El Elyon, El Olam, El Şaddayi isimleri de geçmektedir. Bkz. Gürkan, *Anahatlarıyla Yahudilik*, 94.

[407] Russel, *Şeytan Antikiteden İlkel Hristiyanlığan Kötülük Algıları*, 233-235.

[408] Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 235.

Teistik dinlerde ulûhiyet inancı söz konusu olduğunda karşı tanrısallık iddiasında bulunan şeytan motifi doğal olarak kendini göstermektedir. Çünkü bu figür genellikle tek tanrılı dinlerde tanrının ve insanın azılı bir düşmanı olarak tasvir edilmektedir. [409]

Yahudilikte de Tanrı'ının hasmı olan şeytanın Eski Ahit'ten Yeni Ahit'e geçiş aşamasında tanrı karşısındaki konumlandırılışı değişmiş ve metamorfoza uğramıştır. Önceleri tanrıdan daha düşük bir statüsü var iken ya da bir melek iken sonraları tanrı düşmanı ya da tanrının gölgesi olmuştur.[410]

Kutsal kaynaklarda Tanrı Yehova'nın doğasının iyi ya da kötü olarak ayrılması, bene ha- elohim ve Ma'lak Yehova düşüncesinin oluşumu ile meydana gelmiştir. Bunlardan bene ha- elohim, ilahi bir mecliste tanrının oğulları (bene ha-elohim) olarak geçen tanrısal varlıklardır. Bu varlıkların başkanı Samyaza'dır. Apokaliptik eserlerde şeytanın Belial, Azazel, Satanel, Sammael ve İblis gibi birden fazla ismi mevcuttur. Bene-ha elohim (gözlemci melekler) semavi meclisin üyeleri, Tanrı'dan daha düşük ilahlardı. Bunlardan bir kısmı ya arzuları ya da gururları nedeniyle cennetten çıkarılmışlardır. Eğer gururdan kaynaklı günaha dalmışlarsa cennetten kovulmuşlar, eğer arzudan kaynaklı ise kendi iradeleriyle cennetten inmişler ancak bunun cezası olarak da bir çukura hapsedilmişlerdir. Bu varlıklar kendileriyle birlikte insanlığı da Tanrı'ya karşı gelmesi için peşinden sürüklemiştir. Onların başını çeken liderlerine Yehova kötülük yağmasına ruhsat vermiştir.[411]

Tanrı Yehova'nın tabiatının ayrılmasında önemli rol oynayan ikinci bir unsur ise tanrının bir başka yönü olan Ma'lak Yehova'dır. O, tanrı'nın vekili ya da ulağıdır. Ma'lak Yehova Tanrı'ının yeryüzündeki hizmetkârıdır. Ma'lak, Tanrı'nın bizzat kendisi ile bir tutulmuştur ya da insanlarla iletişimde halinde iken gösterdiği tarafıdır.

Ma'lak Yehova tıpkı tanrının kendisi gibi iyi ya da kötü karakterli olabilmektedir. Ma'lak Yehova sayesinde Rabb'in yıkıcı yönünün bertaraf edilmesine neden olmuştur. Yahudilikte söz konusu Ma'lak anlayışı, Şeytan

[409] Yitik, "Hint Dinlerinde Kötülük ve Şeytan", 22.
[410] Salime Leyla Gürkan, "Şeytan" (TDV İSLAM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ, 2010), 101.
[411] Russel, *Şeytan Antikiteden İlkel Hristiyanlığan Kötülük Algıları*, 241-258.

olgusunun ortaya çıkmasını kolaylaştırmıştır.[412] Böylece Tanrı'nın seçilmiş halkına karşı acımasızlığına anlam veremeyen İbrânîler, kutsal metinleri yazarken İblisi Tanrı'nın gölgesinin, yıkıcılığının müşahhas hali olarak sunmuşlardır. Ma'lak artık Tanrı'dan ayrı, kendi başına bağımsız bir güçtür. O kötülükten sorumlu bir melektir, insanların iyi olmasını engelleyen İblistir.[413] Böylece Yehova'nın yıkıcı ve olumsuz özellikleri manevi varlık olan Şeytan'ın üstüne atıldı. Böylece Tanrı'nın iyicil yönü Rab, Kötücül yönü ise Şeytan olarak isimlendirildi.[414] Süreç içerisinde hem tanrının hizmetindeki bene ha- elohim hem de tanrının ulağı olan Mal'ak Yehova, Yahudilikte tanrıdan kötülüğü uzaklaştırmanın bir aracı olarak yorumlandı.

İbrânî inancı ve folklorunda karanlık, yer altı, hava, baştan çıkarma, keçi, aslan, kurbağa, yılan ve ejderha gibi varlıklar şeytan ile özdeşleştirilmiş, Şeytanın sembolü olarak görülümüşlerdir.[415] Bunların yanı sıra Tekvin bölümünde kadın da şeytanın dostu olarak kabul edilmektedir.[416]

1.8. BABA, OĞUL VE KUTSAL RUH DOKTRİNİ: HIRİSTİYANLIKTA TANRI VE TANRISAL VARLIKLAR

Hıristiyanlık;[417] vahye ve kutsal kitaba muhatap olmuş, özünde teistik bir inancı olan ancak daha sonradan teslis doktrinine yer verdiği kabul edilen ilâhî bir dindir. Günümüzde dünyanın hemen her bölgesinde mensupları bulunan Hristiyanlık Filistin bölgesinde doğmuştur.[418]

Hıristiyanlığın,[419] tanrı tasavvurunun ekseninde üçlü birlik anlamındaki teslis öğretisi bulunmaktadır. Teslis, baba, oğul ve kutsal ruh'tan müteşekkil tanrısal

[412] Russel, *Şeytan Antikiteden İlkel Hristiyanlığan Kötülük Algıları*, 258-266.
[413] Russel, *Şeytan Antikiteden İlkel Hristiyanlığan Kötülük Algıları*, 266.
[414] Russel, *Şeytan Antikiteden İlkel Hristiyanlığan Kötülük Algıları*, 239.
[415] Russel, *Şeytan Antikiteden İlkel Hristiyanlığan Kötülük Algıları*, 285.
[416] Messadıe, *Şeytanın Genel Tarihi*, 356.
[417] Hıristiyan kelimesi, mesih anlamındaki Grek kökenli "hıristos" teriminden türemiş ve mesîhçi, mesîh'in bağlıları gibi anlamları ihtiva etmektedir. Bkz Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 8.baskı (Isparta, 2016), 252.
[418] Küçük v.dğr., *Dinler Tarihi*, 367.
[419] Hristiyanlık İsa-Mesih'in kişiliği etrafında oluşup şekillenen mesîh eksenli bir dini gelenektir. Nitekim İsa-Mesih Hıristiyanlar nezdinde Tanrı'ının kendisinde tezahür ettiğine inanılan bir figürdür. Dolayısıyla İsa-Mesih'in hayatı, vefatı ve ölümünden kısa bir süre sonra dirilmesi Hıristiyanlığın temelini teşkil etmektedir Hıristiyanlığı kutsal kitap külliyatı için kitap anlamına gelen Bible terimi kullanılmaktadır. Kutsal Kitap ve Kitab-ı Mukaddes kelimeleri de Hıristiyan kutsal metinleri için yaygın olarak kaynaklara geçmektedir. Kutsal kitap iki kısımdan

üçlemede ifade edilmektedir. Teslis doktrininin Hristiyanlığın iman esaslarına hangi tarihlerde dâhil edildiği tam olarak bilinememekle birlikte günümüzdeki şekliyle Hıristiyan amentüsünde yer alması M.S.4. asra denk düşmektedir. [420]

Günümüz Hristiyanlığın teslis inancında bulunan her bir ilâhî varlık, aynı ilahi öze sahiptir (ouisia). Yani bunlar, ayrı ayrı varlıklar değillerdir. Ancak bu unsurların âlem ve insana yönelik ilişki biçiminde farklılıklar mevcuttur. Baba'nın yaratma ve idare etme, Oğul'un insanlığı kurtarma ve onları yargılama, Kutsal Ruh'un ise insanlara yardım etme ve iyilikte bulunma görevi bulunmaktadır. Teslis, aslında tek tanrı'nın üç şekilde görünmesinden ibarettir. Bu üç şahsın cevher bakımından bir olmayıp işlevleri bakımından farklılıkları mevcuttur. Hıristiyan geleneğinde teslis öğretisi ile ilgili birçok konsil toplanmış ve birçok yorum yapılmasına rağmen tanrı yine de tam anlamıyla bilinemez bir sır olarak kabul edilmiştir.[421]

Teslis öğretisindeki ilk unsur, yüce tanrıdır. Hıristiyanların, Yahudi ve Müslümanlarla ortak inancı Tanrı'ın tek olduğuna inanmalarıdır. Onlara göre Tanrı, ezeli ve ebedidir. O, ilim sahibidir. Her şeye gücü yetendir, her yerdedir. Tanrı'nın sonsuz, yaratılmamış bir kelamı/mesajı vardır. Hıristiyanlar, tanrı için "Baba/Abba" ismini kullanmaktadırlar. Tanrı'yı baba olarak isimlendirme kendilerine Yahudi geleneğinden geçmiştir.[422]

Teslisin ikinci unsuru olan oğul, Baba Tanrı ile aynı cevherdendir. O, Tanrı'dan feyezan etmiştir. Evren ve içindeki her şey onun yüzü suyu hürmetine yaratılmıştır.

---

oluşmaktadır: Bunlar Eski Ahit (eski sözleşme) ve Yeni Ahit (Ahd-i cedid) dir.Eski Antlaşma, Hz. Mûsâ'nın Yahudilere getirmiş olduğu Tevrat'tan oluşmaktadır. Yeni Antlaşma ise Hristiyanlıkla birlikte oluşan 27 metinden oluşmaktadır. Bkz. Mahmut Aydın, *Dinler Tarihi: Tarih, İnanç ve İbadet* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), 398; Thomas Mıchel, *Hıristiyan Tanrı Bilimine Giriş*, 1.Baskı (İstanbul: Sak Ofset Yayıncılık, 2012), 18.

[420] Gündüz, *Hıristiyanlık*, 2018, 71-72.

[421] Gündüz, *Hıristiyanlık*, 2018, 73-74.

[422] Mıchel, *Hıristiyan Tanrı Bilimine Giriş*, 62.

Hıristiyan literatüründe Baba ile kıyaslandığında oğul, daha ön plandadır. Baba'dan bahsedilen yerlerde de yine Oğul'a dikkat çekilmektedir. Îsâ Mesîh, tekrardan yeryüzüne gelip Tanrı'nın krallığını kurduğunda onu Baba'ya verecektir.[423]

Yeni Antlaşma'da Hz. Îsâ'nın muhtelif görevlerine atfen mesîhin yanı sıra hakkında birden fazla unvan kullanılmıştır. Tanrı ile olan yakın ilişkisinden ötürü "Tanrı oğlu", İnsanoğlu, Rab, Tanrı Kelamı, Rabbin Kulu, Kurtarıcı, İyi Çoban, Yol, Gerçek ve Hayat bu ünvanlardandır.[424]

Hz. Îsâ'nın kimliği hususunda araştırmacılar tarafından bir "tarihin Îsâsı" bir de Hıristiyan teslisinin bir unsuru olan ilahi oğul konumundaki mesîh şeklinde iki tipoloji ortaya atılmıştır. Tarihsel Îsâ, Mûsâ şeriatına bağlı toplumdaki bozulmuşluğa karşı çıkan biridir. İkincisinde ise Îsâ vefatından kısa bir süre mitleştirilmiş, Tanrı sözünün tenleşmesi ile kutsal bir "Mesîh (kurtarıcı)" konumuna yükseltilmiştir.[425]

Nitekim Yuhanna incilinde Îsâ, Logos (tanrısal söz, kelam) şeklinde mevcûdât yaratılmadan önce Tanrı ile birlikte var olan ilâhî bir varlık olarak geçmektedir. Baba, öz oğlunu ten kafesine sokup dünyaya göndermiştir. Bunun nedeni ise onun insanlara olan merhamet ve sevgisinden kaynaklanmaktadır. İnsanları günah batağından ve yok olmaktan kurtarması için logos/Allah kelamı bir bedende kendisini göstermiştir. Baba, ezeli kelamını enkaarne ederek insanlığın kaderine tanrısal bir müdahalede bulunmuştur.[426]

Hıristiyanlık'ta teslisin ikinci unsuru olan oğul ile ilgili kefaret ve ölümden diriliş ve yükselme de iki önemli teoridir. İsa'nın çarmıhta dramatik bir biçimde ölmesinin nedeni insanların işlediği günahlara bir kefaret olduğu inancı ile açıklanmaktadır (kefaret doktrini). Zira bu ölüm, Tanrı'nın adaletinin yerini bulması için önemlidir. Aynı zamanda Tanrı'nın insanlara ne kadar düşkün olduğunu da oğlunu kurban etmesinden apaçık bellidir.[427]

---

[423] Gündüz, *Hıristiyanlık*, 2018, 76-77.
[424] Mıchel, *Hıristiyan Tanrı Bilimine Giriş*, 66-70.
[425] Gündüz, *Hıristiyanlık*, 2018, 20.
[426] Gündüz, *Hıristiyanlık*, 2018, 78-81.
[427] Şinasi Gündüz, "Hıristiyanlık", *Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz, 4.Baskı (İstanbul: Milelnihal Yayınları, 2020), 136-137.

Îsâ'nın dirilmesi ile ölümün bir yok oluş olmadığı insanlar tarafından tecrübe edilmiştir. Îsâ, dirildikten kırk gün sonra göğe yükselmiş ve Baba Tanrı'nın sağına oturmuştur. Tanrı'nın sağına oturması göksel âlemde Tanrı'nın krallığını kurmuş olduğu anlamına gelmektedir.[428]

Teslisin üçüncü unsuru ise kutsal ruh olup kimi zaman tanrı ve kimi zaman da tanrısal varlık olarak kabul edilmektedir. Nitekim bu varlığın Îsâ'dan meydana geldiğine ve tanrısal bir kudret olduğuna inanılmaktadır. Müslümanlara göre Kutsal ruh, vahiy meleği olan Cebrail'in isimlerinden biridir. Hıristiyan akîdesine göre kutsal ruh, ezelidir. O, ulûhiyeti oluşturan üç varlıktan biridir.[429]

Hıristiyan öğretide kutsal ruh, Tanrı'dan ayrı bir varlık değildir. O, insanların sâdırlarında, âlemde yaşayan ve faal olan tanrının kendisidir. Ruh, Tanrı'nın dünyadaki aktif ve içkin varlığıdır. Ruh, Hz. Îsâ'ya bir beyaz güvercin olarak görünmüştür.[430] Tanrı, kutsal ruh vasıtasıyla inanlara hakikati açıklamakdır. Konsillerde[431] alınan kararlar kutsal ruh'un inâyeti ile alınmıştır. Kilise hala kutsal ruh'un etkisindedir. Dolayısıyla ilâhî irade, vahiy kutsal ruh üzerinden süreklilik kazanmaktadır.[432]

Hıristiyanlığın melek anlayışı, İslam'daki melek inancına yakındır. Buna göre melekler Tanrı'ya itaatle ve onu tazimle görevli saf ruhlardır. Melekler, Tanrı'nın elçileri olarak kabul edilmektedir. Tanrı'nın emrindeki ruhani varlıklardır.[433] Meleklerin bu özelliklerine karşın Şeytan ve demonik varlıklar ise Tanrı'dan uzaklaşmış kötücül ruhani varlıklardır. Hıristiyan gelenekte meleklerin Tanrı'ya itaat etme veya isyan etme gibi seçenekleri bulunmaktadır.[434]

Hıristiyan kaynaklarda dinin tamamı Îsâ Mesîh merkezli olduğu gibi şeytan olgusu da mesîh eksenli ele alınmıştır. Buna göre Şeytan, Îsâ'nın muhalifi rolündedir. Hıristiyan inancında kötülüğün sebebi, insanın hür iradesidir. Yani

[428] Gündüz, "Hıristiyanlık", 2020, 137-138.
[429] Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 293.
[430] Mıchel, *Hıristiyan Tanrı Bilimine Giriş*, 73.
[431] Konsil, Hırstiyanlık'ta çeşitli dini konulardaki problemleri görüşmek ve karara bağlamak için üst düzey din adamlarının yaptığı toplantıdır. Bkz Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 288.
[432] Gündüz, *Hıristiyanlık*, 2018, 90-91.
[433] Küçük v.dğr., *Dinler Tarihi*, 391-392.
[434] Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 296.

insanın iyiyi seçmeyişinde kötülük tezahür etmektedir. Kötülüğün kişiselleştirilmiş hali olan Şeytan, Yeni Ahit'te İblis, Beelzeboul, baştan çıkarıcı, kötü ruhların prensi, suçlayıcı ve düşman gibi isimleri bulunmaktadır.[435]

Hıristiyan geleneği, gnostik mezhepleri heretik kabul ettiği için kendi ilâhiyatında oluşabilecek örtük ya da açık bir düalizme yer vermeme için çok fazla çabalamasına rağmen Şeytan mefhumu var olmaya devam etmiştir. Bu açıdan Hıristiyanlık, yarı düalisttir. İblis ve Îsâ ikilisi kutsal metinlerde sıklıkla geçmektedir. İblis, kendi krallığını korumak için insanlara musallat olmaktadır. Daha çok hizmetinde bulunan demonlar bu işle uğraşmaktadır. Îsâ ise demonların verdiği tahribatı ortadan kaldırmak için çalışmaktadır.[436]

1.9. ÂTIL TANRI TASAVVURU: ESKİ ARAP DİNİNDE TANRI VE TANRISAL VARLIKLAR

Eski Arap dini, Arap yarımadasına egemen olan muhtelif çok tanrılı inançlar bütünü için kullanılmaktadır. Arap paganizmi her ne kadar kendisine has nitelikler taşısa da birçok din ve geleneğin tesirinde kalmış, kurumsallıktan uzak senkretik bir karakter taşımaktadır. Animizim,[437] totemizm,[438] fetişizm [439] gibi inançların yanı sıra semavî unsurlar, okültistik inançlar ve beyt tapımı da çok önemli bir yer işgal etmektedir.[440]

Eski Arap dinine yer vermemizin nedeni bâtınî fırkaların ortaya çıktığı coğrafyaya komşuluğu sebebiyledir. Biz bu başlık altında Kur'an'ı- Kerim'de ifade ettiği şekilde Câhiliye dönemi tanrı ve tanrısal varlıklar anlayışlarını inceleyeceğiz.

---

[435] Russel, *Şeytan Antikiteden İlkel Hristiyanlığan Kötülük Algıları*, 290-300.
[436] Russel, *Şeytan Antikiteden İlkel Hristiyanlığan Kötülük Algıları*, 299-311.
[437] Animizm, E.BTaylor'ın dini kaynağı ile ilgili savunduğu teoridir. Buna göre Taylor, yeryüzündeki bütün varlıkların insan, hayvan, bitki ve diğer objelerin kendisine özgü bir ruha sahip olduğu inancını savunmaktadır. Bkz Cengiz Batuk, "Mitoloji ve Kadim Dinler", *Dünya Dinleri*, ed. Cengiz Gündüz, 4.Baskı (İstanbul: Milelnihal Yayınları, 2020), 34.
[438] Totemizm, kabile mensuplarının kendilerine akraba olarak kabul ettikleri, onlara hizmet eden herhangi bir canlı veya cansız varlığa verilen isim veya simgeyi ifade etmektedir. Bkz Batuk, "Mitoloji ve Kadim Dinler", 31.
[439] Fetişzim, fetiş "sihir ve büyü objesi, tılsım ya da muska" manasında taşıyan kişiye mutluluk getirdiğine inanılan, tabiatüstü özellikleri olduğu düşünülen tapınım nesnesini ya da bir kimsenin tapınırcasına sevdiği ya da bağlandığı kimse veya nesneyi ifade etmektedir. Bkz Batuk, "Mitoloji ve Kadim Dinler", 33.
[440] Cengiz Batuk, "Eski Arap Dini", *Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz, 4.Baskı (İstanbul: Milelnihal Yayınları, 2020), 43.

Hâkim anlayış bâtınîliği, genellikle Fars geleneği ile ilişkilendirmektedir. Ancak Arapların ulûhiyet telakkîleri, bâtınî tanrı tasavvuru ile benzer olgular barındırmaktadır. Mutlak yüce varlık, faal icracı tanrı, yardımcı birçok metafizik varlık inancı ve gök cisimlerinin tanrısal kabul edilmesi gibi özellikler sayılabilir.

Câhiliye dönemi ulûhiyet anlayışlarına baktığımızda bir baş tanrı bir de ondan aşağı, ikinci düzeyde bulunan tanrısal varlıklar mevcut idi. Baş ilah aşkın, ulu her şeyden münezzeh idi. O, çok üstün vasıflarla donanımlı olduğu için yarattıklarıyla bire bir değil de dolaylı aracı tanrılar vesilesi iletişim kurmaktaydı. Bu insanlar, bu aracılara başvurarak Yüce tanrı Allah ile irtibat kurmuşlardır. Bunların yanı sıra toplumda statü bakımından önde gelen din adamları, kabile liderleri ve ileri gelenler de sıradan halka göre Allah'a ulaşabilen ve insanların dilek ve isteklerini ona haber verebilen güçte olduklarına dair bir inanç vardı.[441]

Araplar, tapındıkları bu kalabalık ilahi varlıklara, onların bir simgesi olarak çeşitli malzemelerden putlar yapardı ve onlara tazimde bulunurlardı. Ancak Araplar, yüce varlık olarak benimsedikleri Allah'ı aşkın, metafizik bir varlık olarak kabul ettiklerinden onun için herhangi somut bir obje veya onu andıracak bir put yapmamışlardır. Sadece aracı tanrılar ve diğer çok sayıdaki tanrısal varlıklar adına putlar yapılmıştır. Yapılan putlar üzerinde başka bir varlığı andıracak herhangi bir şekle rastlanmamaktadır. Genellikle düz, dikili taşları put olarak kullanmışlardır. Araplar, muhtemelen taşların bir "mana" (ruhsal güç) ya sahip olduğunu düşünmüşlerdir.[442] Bazen tapınma nesnesi, normal olağanüstü özellikleri olmayan bir bitki, ağaç da olabilmekteydi.

Arap paganizminde tapınılan varlıklar adına kutsal evler yapılırdı. Bu evler, tanrının hiyerofanisi[443] sayılırdı. Mekke'deki Kâbe, Taif ve Yemenlilerin yapmış

[441] Şinasi Gündüz, "Cahiliye Dönemi Arap Politeizmine Nebatilerin Etkisi", *Dinler Tarihi Araştırmaları-I* (Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 1996), 358.
[442] Gündüz, "Cahiliye Dönemi Arap Politeizmine Nebatilerin Etkisi", 358-359.
[443] Hiyerofani, kutsalın herhangi bir varlık veya nesne de tezahür etmesidir. Bkz. Aydın, *Dinler Tarihi: Tarih, İnanç ve İbadet*, 43.

oldukları yapılar bu beytler arasındaydı.[444] Nitekim Cahiliye Arapları, Allah'ı da Mekke'nin rabbi, beyti şeklinde ifade etmişlerdir.[445]

Cahiliye Araplarında yaratıcı ilâh olarak Allah kabul edilmekte idi. Ancak Allah'ın insanı yarattıktan sonra aralarında hiçbir irtibat kalmadığına dair genel bir kanı mevcut idi. Bu aşamadan sonra insanın kaderi ve yeryüzü üzerindeki hâkim unsurun zaman, asr ve eyyam gibi isimlerle de anılan "Dehr" olduğuna dair bir inanca sahiplerdi. Dehr, Araplarda ölümün, yıkıcılığın, talihsizliğin ve kötülüğün kişileştirilmiş halidir. Antropomorfik özelliklere sahip olan Dehr, zalim, zorba ve acımasızıdır.[446]

Câhiliye Araplarının Allah hakkındaki tasavvurları, yaratmadan sonra her şeyden elini eteğini çekmiş atıl bir tanrıdır. Atıl tanrı konumundaki tanrıya açık bir tapınma ya da ibadet söz konusu değildir.[447] Ancak Kur'an'da paganist Arapların hayatlarının tehlikede olduğunu sezdikleri vakit aracı olarak taptıkları putları bırakıp "geçici bir tektanrıcılık"ın ifadesi olarak dini sadece Allah'a has kılarak ona yöneldiklerini belirtilmektedir.[448]

Arapların ilâhlar meclisinin en üstünde Allah ve onun altında Lât, Menât, Uzzâ adlı üç tanrıça ve Hübel adlı bir tanrı vardı. Tanrıça Lât'ın Taif şehrinde bir beyti vardı. Sakîfliler ve Mekkeliler, ona tapardı. Tanrıça Menât, insanın yazgısı üzerinde irade sahibi bir ilahedir. Tanrıça Uzzâ, bolluk ve bereket ilahesidir. Simgesi ağaçtır. Tanrı Hübel, savaş ve yağıştan sorumlu güçtür. İsâf ve Nâile, Zat-ı Envat, Nuheyk, Menâf, Sâide, Sa'd, Mutimu't -Tayr, Züşşera, Zülhalasa gibi birden fazla tanrı, tanrıça ya da ruhani varlıklar Eski Arap dininde yer almaktaydı.[449]

Arap paganizminde semavî cisimler, yıldız ve gezegen kültü mevcuttu. Araplar, cin ve melekleri de tanrısal varlıklar olarak kabul ediyordu. Bu varlıkların Allah ile akraba olduklarına inanıyorlardı.[450] Meleklerin Allah'ın (Tanrı kızları)

[444] Gündüz, "Cahiliye Dönemi Arap Politeizmine Nebatilerin Etkisi", 360.
[445] Toshıhıko Izutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, trc. M.Kürşad Atalar, 6.Basım (İstanbul: Pınar Yayınları, 2017), 162.
[446] Izutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, 191-197.
[447] Alıcı, "Cahiliye Arabı bir peygamber bekliyor muydu?", 120.
[448] Izutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, 160.
[449] Batuk, "Eski Arap Dini", 45.
[450] Gündüz, "Cahiliye Dönemi Arap Politeizmine Nebatilerin Etkisi", 361.

kızları olduğuna iman ediyorlardı. Araplara göre melekler, saygı ve tapınmaya değer soyut varlıklardı. Bu varlıkların statüleri çok da net değildir. Bazen bir ilah gibi bazen de bir cin gibi kabul edilirlerdi. Zaman zaman tanrılar ve insanlar arsında aracılık eden bir varlık olması ile birlikte melekler çoğunlukla bir kült ya da tapınma nesnesiydi. Ayrıca şeytan ve cinler de kutsal sayılan metafizik varlıklardı.[451]

Câhiliye Araplarına göre cinler, havada bulunuyordu. Cinlerin ilham verdiklerine dair bir inanç mevcuttu. Nitekim Câhiliyede şairlerin aldığı ilham cinlerle kurduğu irtibat sayesindeydi. Cinler, sempati duyduğu kişiyi yakalar, sinesinde oturur ve o kişiyi kendisi için yeryüzünde sözcü olarak seçerdi. Akabinde artık o kimsenin şairlik serüveni başlamış olurdu.[452]

1.10. KADİM DİN VE KÜLTÜRLERİN TANRI VE TANRISAL VARLIKLAR ANLAYIŞLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Çalışmamızın birinci bölümünde kadim din ve kültürlerin tanrı ve tanrısal varlıklar tasavvurlarını inceledik. Bu kapsamda üstün yüce varlığı, ikincil dereceden ulûhiyetleri, tanrısal varlıkları ve karşı tanrısallık iddiasında bulunan kötülük ilkesinin kişileştirilmesi olan şeytanı ele aldık. Bunu yaparken birbirinden farklı birçok tanrı tasavvurunun olduğunu ve buna bağlı olarak kutsalın şemsiyesinin ya genişlediğini ya da daraldığını tespit ettik. Tespit ettiğimiz kadarıyla tanrı tasavvurları insan hayatını çok yönlü bir şekilde etkilemektedir. Nitekim insanın kendisini, diğer varlıkları ve âlemi anlamlandırmasında söz konusu tanrı anlayışlarının etkisi oldukça mühim bir yer işgal etmektedir.

Tetkik ettiğimiz dinlerden Budizm dışında bütün dinlerde varlıklardan önce gelen mutlak, üstün, yüce bir varlık / baş tanrı anlayışının mevcut olduğunu tespit ettik. Söz konusu bu yüce varlık, Antik Mısır dininde Atum,[453] Kadim Mezopotamya dinlerinden olan Sümerler'de An,[454] Asurlularda tanrı Asur,[455] Babilliler'de Marduk'tur.[456] Hermetizm'de Yüce, aşkın Tanrı,[457] Gnostisizm'de Yüce Hayat,[458]

[451] Izutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, 39-40.
[452] Izutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, 255.
[453] Eliade,Mircea, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 1*, 127.
[454] Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 16.
[455] Challaye, *Dinler Tarihi*, 115.
[456] Hacımüftüoğlu, "En Büyük ve Mutlak Otorite", 123.

Sabiilik'te Yüce Hia/Hayat (Işık Kralı), [459] Manihezim'de Işık Kralı,[460] Zerdüştlük'te Ahura Mazda'dır.[461] Hinduizm, politeist- henoteist karakterli olduğundan yüce tanrı anlayışında farklı söylemler oluşmuştur. Nitekim ilk zamanlarda doğa olayları şahıslaştırılarak bunlara tapınılmış, sonradan Upanişad metinlerine mutlak, yüce bir varlık olan Brahman inancı söz konusu olmuştur. Ancak Hinduzim'e esas rengini veren inanç ise Brahma -Şiva -Vişnu üçlüsüdür. Bu trimurtide her ne kadar ayrı ayrı üç tanrıya tapınılıyormuş gibi görünse de aslında bu üçü de tek bir tanrının farklı yönlerine işaret etmektedir.[462] Yahudilik'te Yehova,[463] Hırsitiyanlık'ta Baba,[464] Eski Arap dininde Allah[465] olarak yer almıştır. Ancak ele aldığımız dinlerden Budizm, herhangi bir mutlak, yüce varlık anlayışına sahip olmamakla istisna teşkil etmektedir.[466]

İncelediğimiz din ve geleneklerin yüce tanrı tasavvurlarının bazısında yüce varlık, hiçbir şekilde algılanamazken bazısında antropomorfik olduğu tespit edilmiştir. Nitekim Hermetizm, Gnostisizm ve Sabiilik'te yüce tanrının bilinemeyeceği, idrak edilemeyceği üzerinde durulmaktadır. Onun bu özelliğini vurgulamak için Gnostisizm ve Sâbiîlik'te yüce tanrı hakkında "yabancı" kavramı kullanılmaktadır.[467] Buna yakın bir anlayışa sahip olan Hıristiyanlık'ta da her ne kadar tanrının sıfatlarından bahsedilse de nihayetinde o bir sır olarak kabul edilmekte, onun hakkında gizemci bir dil kullanılmaktadır.[468] Ancak Antik Mısır, Kadim Mezopotamya, Zerdüştlük, Hinduizm ve Yahudilik'te ise tanrı bir insanın sahip olduğu birçok özelliği taşımaktadır. Yani antropomorfiktir. Nitekim Antik Mısır'da tanrı/tanrılar insana ait özellikler atfedilmişdir. Kralların, tanrının/tanrıların

---

[457] el-Câbirî, *Arap Aklının Yapısı*, 344-346.
[458] Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 114.
[459] Gündüz, *Son Gnostikler Sâbiîler: İnanç Esasları ve İbadetleri*, 90.
[460] Alıcı, *Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Düşüncesi*, 240-242.
[461] Bkz. Alıcı, *Mecusi Geleneğinde Tektanrıcılık ve Düalizm İlişkisi*, 36-39.
[462] Bkz. Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 146; Yitik, "Hinduizm", 287; Kutlutürk, *Hinduizm'de Avatar İnancı*, 99.
[463] Gürkan, *Anahatlarıyla Yahudilik*, 94.
[464] Mıchel, *Hıristiyan Tanrı Bilimine Giriş*, 62.
[465] Izutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, 191-197.
[466] Schımmel, *Dinler Tarihine Giriş*, 127-131.
[467] Bkz. Trısmegıstus, *Corpus Hermeticum Hermetik Öğreti*, 55-56; Gündüz, "Gnostik Mitolojide Düşüş Motifi ve Demiurg Düşüncesi", 124; Gündüz, *Son Gnostikler Sâbiîler: İnanç Esasları ve İbadetleri*, 91.
[468] Gündüz, *Hıristiyanlık*, 2018, 72-74.

soyundan geldiğine inanmaktaydılar.[469] Kadim Mezoptamya'da tanrı/tanrıların insanlardan farkı sadece ebedi olmalarıdır. Onlar da yer, içer ve evlenirler. Kadim Mezoptamya'da yüce varlığın yeryüzündeki temsilcisi krallardı. Krallar yetkilerini tanrıdan almaktaydılar.[470] Zerdüştlüğün kutsal metinlerinde de Ahura Mazda hakkında antropomorfik bir dil hâkimdir.[471] Hinduizm'de ise tanrı/tanrılar, her daim insanların içinde, onlardan biri gibidir.[472] Yahudilik'te Yehova tıpkı bir insan gibi kızmakta, öfkelenmekte ve intikam almaktadır.[473]

Tetkik ettiğimiz dinlerin bazısı yüce, mutlak tanrıyı nûr ilişkilendirmişlerdir. Nitekim Hermetizm,[474] Gnostisizm,[475] Sâbiîlik,[476] Maniheizm ,[477] ve Zerdüştlük'te tanrı "nûr" olarak kabul edilmektedir. Hermetizm'de yüce varlık saf nûrdur. Gnostisizm, Sâbiîlik, Maniheizm ve Zerdüştlük'te yüce tanrı ışık/nûr olarak tasavvur edilmektedir.

Kadim din ve kültürlerin bir kısmında mutlak, yüce tanrının hulûlü söz konusu olmuştur. Bu hulûl anlayışı, kendileri tarafından primitif bir biçimde anlaşılmıştır. Zira tanrı'nın hulûl ettiği varlık bizzat tanrının kendisi olarak algılanmıştır. Bu anlayış aynı zamanda tanrıya kurtarıcı payesini de vermektedir. Zira tanrının hulûlu sık görülen bir olay değildir. Bu anlayışa göre tanrı, düzenin bozulduğunu, zulüm ve haksızlığın arttığını, fitne, fesadın çoğaldığını gördüğünde bedenleşerek yeryüzüne inmektedir. Nitekim bu anlayış Antik Mısır'da firavunları, tanrının inkarnasyonu olarak, [478] Hinduizm'de Avatar inancı doğrultusunda tanrı, balık, kaplumbağa, Rama, Şiva örneklerinde olduğu gibi kimi zaman hayvan kimi zaman da insan biçiminde,[479] Hıristiyanlık'ta ise Baba, kendisinden bir parça olan ezeli kelam'ını (İsa/Logos) ten kafesine koyup yeryüzünde bedenleştirmesi ile

[469] Batuk, "Kadim Mısır Dini", 36.
[470] Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, 16.
[471] Bkz. Alıcı, *Mecusi Geleneğinde Tektanrıcılık ve Düalizm İlişkisi*, 36-39.
[472] Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 147.
[473] Russel, *Şeytan Antikiteden İlkel Hristiyanlığan Kötülük Algıları*, 233-235.
[474] Bkz. Kılıç, *Hermesler Hermesi İslam Kaynakları Işığında Hermes ve Hermetik Düşünce*, 70-72.
[475] Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 114.
[476] Gündüz, *Son Gnostikler Sâbiîler: İnanç Esasları ve İbadetleri*, 87-89.
[477] Alıcı, *Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Düşüncesi*, 238-239.
[478] Batuk, "Kadim Mısır Dini", 34.
[479] Kutlutürk, "Hint Dinleri", 198.

tezahür etmiştir.[480] Söz konusu yüce tanrı tasavvurlarının bir kısmında ise tanrının âleme tecellî/tezahür ettiği anlayışı mevcuttur. Nitekim Hermetizm 'de yüce tanrı hiçbir şekilde bilinemezdir. Ancak o, yaratmış olduğu varlıklar vasıtasıyla kendisini görünür kılmaktadır.[481] Hinduizm, panteist nitelikli olduğu için tanrı ya da tanrılar âlemde sürekli tezahür etmektedir.[482]

Ele aldığımız dinlerin yüce varlık tasavvurlarının bazısında mutlak tanrı, maddi âlemle uzaktan ilgilenmekte, muhtelif aracılar vasıtası ile iletişime geçmektedir. Nitekim Hermetizm'de müteâl tanrı, âlemle ilgilenmemektedir. O, her şeyden münezzehtir. Yetkisini demiurg tanrıya devretmiştir.[483] Gnostisizm,[484] Sâbiîlik[485], Manihezim'de[486] yüce ışık kralı sadece ilâhî âlemle igilenmektedir. O, yeryüzüne müdahele etmemektedir. Söz konusu dinlerde yüce tanrı, cismani âlemi de yaratmamıştır. Eski Arap dininde Araplara göre Allah, âlemi yaratmıştır ancak faal değildir. O, Âtıl tanrı konumundadır.[487] Öte yandan söz konusu dinlerin basızına göre ise yüce tanrı, faaldir, âleme sürekli müdahale etmektedir. Nitekim Antik Mısır dini, Kadim Mezoptamya, Hinduizm, Yahudilik örnek verilebilir. Zira Antik Mısır ve Kadim Mezoptamya'da tanrı/tanrılar, sürekli âlem ve insanlarla iç içedir. Hinduizm, panteist karakterli olduğu için tanrının olmadığı bir yer tasavvur etmek mümkün değildir. Yahudilik'te Yehova, olaylara sürekli müdahele eden aktif bir tanrıdır. [488]

Kadim din ve kültürlerde inceledeğimiz yüce tanrı tasavvurları, bazı dinlerde politeist-henoteist iken bazısında düalistiktir Nitekim Antik Mısır, Kadim Mezopotamya, Hinduzim politeist-henoteisttir;[489] Maniheizm,[490] Sâbiîlik[491] ve

[480] Gündüz, *Hıristiyanlık*, 2018, 78-81.
[481] Trısmegıstus, *Corpus Hermeticum Hermetik Öğreti*, 55-56.
[482] Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 146.
[483] Câbirî, *Arap - İslâm Aklının Oluşumu*, 202; "XVII. Kelam Anabilim Dalları Koordinasyon Toplantısı & Gnostik ve Okültizm Sempozyumu", 19.
[484] Bkz. Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 115.
[485] Bkz. Gündüz, *Son Gnostikler Sâbiîler: İnanç Esasları ve İbadetleri*, 104-105.
[486] Bkz. Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 132-133.
[487] Izutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, 191-197.
[488] Bkz. Gürkan, *Anahatlarıyla Yahudilik*, 92-93.
[489] Bkz. K.Çiftçi, *Eski Mısır Dininde Tanrı ve Öte Dünya İnancı*, 1-7; Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, 14; Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 146.
[490] Alıcı, *Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Düşüncesi*, 237.
[491] Gündüz, *Son Gnostikler Sâbiîler: İnanç Esasları ve İbadetleri*, 85.

Zerdüştlük[492] ise düalistiktir. Düalistik anlayışların bir kısmında mutlak anlamda bir zıtlık mevcuttur. Nitekim Gnostisizm ve Sâbiîlik'te Işık ve Karanlık arasında mutlak bir zıtlık hâkimdir. İkisi de ezeli ve ebedidir.[493] Bazısında ise ışık ve karanlığın varlığı biribirine bağlıdır ama üstün olan Işık tanrısıdır. Nitekim Maniheizm'de düalitenin iki tarafını oluşturan güçler, eşit değildir. Birbirine denk güçler değillerdir. Zira düalitenin pozitif kutbunu oluşturan nûr kuzeyde, yukarda iken negatif kutbu olan karanlık ise güneyde, aşağıdadır.[494] Mecusilik'te de Ohrmazd ve Ehrimen arasındaki zıtlık mutlak değildir. Her ikisi de ezeli, ebedi ve yaratıcı güce sahip olmalarına rağmen Ohrmazd'ın Ehrimen'e karşı bir üstünlüğü mevcuttur. Ohrmazd varlıkları hem manvi (menog) hem de maddi (getik) olarak yaratabilir iken Ehrimen'de bu özellik bulunmmaktadır. [495]

Tetkik ettiğimiz söz konusu kadim din ve kültürlerin çoğunda yüce, mutlak tanrıdan ilk ilâhî varlıklar meydana gelmiştir. Söz konusu bu kutsal varlıklar ya tanrıdan taşma ya da yaratılma yoluyla meydana gelmişlerdir. Bu Hermetizm'de yüce tanrıdan taşma ile ilk oğul (ikinci akıl/yaratıcı tanrı) oluşmuştur.[496] Sâbiîlik'te İlk Hayat, Yüce Hia'dan taşma yoluyla zuhûr etmiştir.[497] Maniheizm'de Yüce Ruh (Hikmet) yüce ışık tanrısından sudûr yoluyla tezahür etmiştir.[498] Zerdüştlük'te ilk ilahi varlık Spenta Mainyu ve diğer altı Ameşa Spenta, Ahura Mazda'dan sudûr etmiştir,[499] Hıristiyanlık'ta ilk varlık oğul'un oluşumu Baba'dan feyezan ederek meydana gelmiştir.[500]

Ele aldığımız kadim din ve kültürlerin dinlerin genelinde yüce, aşkın tanrı dışında ikincil dereceden tanrıların da mevcut olduğu görülmüştür. Bunlar kendi içinde farklılaşmaktadır. Bunlardan bir kısmı sayısal olarak tektir. Nitekim Hermetizm'deki İlk oğul (ikinci tanrı/yaratıcı tanrı) bu kapsamdadır. Bir kısmı ikili

[492] Alıcı, *Mecusi Geleneğinde Tektanrıcılık ve Düalizm İlişkisi*, 185.
[493] Gündüz, *Son Gnostikler Sâbiîler: İnanç Esasları ve İbadetleri*, 90.
[494] Alıcı, *Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Düşüncesi*, 237.
[495] Alıcı, *Mecusi Geleneğinde Tektanrıcılık ve Düalizm İlişkisi*, 185.
[496] el-Câbirî, *Arap Aklının Yapısı*, 344-346; Kılıç, *Hermesler Hermesi İslam Kaynakları Işığında Hermes ve Hermetik Düşünce*, 70-72.
[497] Bkz. Gündüz, *Son Gnostikler Sâbiîler: İnanç Esasları ve İbadetleri*, 92-106.
[498] Bkz. Gündüz, "Maniheizm", 497-498.
[499] Bkz. Gündüz, "Mecusilik", 2019, 516.
[500] Gündüz, *Hıristiyanlık*, 2018, 76.

olup Gnostisizm,[501] Sâbiîlik,[502] Maniheizm,[503] Mecusilik,[504] örneğinde olduğu gibi;bir diğer kısmı ise ilahlar panteonu şeklinde olup Antik Mısır,[505] Kadim Mezopotamya,[506] Hinduizm,[507] ve Eski Arap dini bu şeklidedir. [508]

İkincil derecedeki tanrıların görev ve yetkileri söz konusu olduğunda bunların bir kısmı sadece kâinatın işleyiş ve idaresinden sorumlu iken bir kısmı ise bu işleyiş ve idare etmenin yanında yaratmayı da üstlenmiştir. Nitekim Hermetizm'de yaratıcı tanrı, âlemin işleyişinden sorumlu faal bir tanrıdır. Yaratıcı tanrı, aynı zamanda ay altı âleminin de yaratıcısıdır. Antik Mısır'da ikincil derecedeki tanrılar genellikle âlemin idaresi ile ilgilenen yardımcı tanrılar hükmündeydi. Kadim Mezoptamya'da da Mısır dininde olduğu gibi icracı tanrılar söz konusudur. Kadim Mezopotamya dinlerinde ikincil derecedeki tanrıların başında yer tanrıçası, Enki ve hava olaylarından sorumlu Enlil gelmektedir. Eski Arap dininde ikincil derecedeki tanrıça/tanrılar, genellikle yüce varlık ile insanlar arasındaki iletişimi sağlayan aracı varlıklar hükmündeydiler. Bunların başında Lât, Menât, Uzzâ ve Hübel gelmektedir.[509]

İkincil derecedeki tanrıların yaratma fonksiyonuna gelince yaratılış iki aşamalı bir şekilde gerçekleşmiştir. Nitekim ilk aşama, ilâhî âlemin ve içindeki ilâhî varlıkların oluşumunu ihtiva etmekte iken; İkinci aşama maddi âlemin ve insanın oluşumunu kapsamaktadır. Bu iki aşamalı yaratmayı farklı tanrılar üstlenmiştir. Öncelikle semavî âlemler ve semavî varlıklar akabinde de yeryüzü ve insan yaratılmıştır. Nitekim Gnostisizm'de Işık Kralı ışık âlemi ve içindeki varlıkların hem yaratcısı hem de yöneticisidir; Işık Kralı'nın tam zıttı olan Karanlık Kralı ise karanlık âlemi ve karanlık varlıkların yaratıcısı ve idarecisidir.[510] Sâbiîlik'te ışık âleminin ve ışık varlıklarının yaratıcısı İlk Hayat (Malka d Nhura); Karanlık alemi ve karanlık

[501] Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 115.
[502] Küçük v.dğr., *Dinler Tarihi*, 160.
[503] Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 132-133.
[504] Alıcı, *Mecusi Geleneğinde Tektanrıcılık ve Düalizm İlişkisi*, 185.
[505] Schımmel, *Dinler Tarihine Giriş*, 44.
[506] Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, 14.
[507] Kutlutürk, "Hint Dinleri", 197-198.
[508] Batuk, "Eski Arap Dini", 45.
[509] Batuk, "Eski Arap Dini", 45.
[510] Gündüz, "Gnostik Mitolojide Düşüş Motifi ve Demiurg Düşüncesi", 125-126.

varlıkların yaratıcısı ve yöneticisi ise Karanlık Kralı (Malka d Hşuka)dır.[511] Maniheizm'de Işık âleminin yaratıcısı Işık Kralı,[512] karanlık âleminin ise Karanlık Prensi/İblis'tir.[513] Mecusilik'te Ahura Mazda (Ohramazd) nûr âlemindeki tüm iyi varlıkları, Ameşa Spentayı, yeryüzü ile ilgili gök, yer, bitkiler, sığırı, insanı; Angra Mainyu (Ehrimen) ise zulmet âlemindeki kötü varlıkları yarattı.[514] İlâhlar panteonu şeklindeki ikincil derecedeki tanrıların yaratma faaliyeti ise tanrılar arasında paylaşılmıştır. Nitekim bunlar, kimisi yerden, kimisi gökten, kimisi de atmosferik olaylardan sorumlu ulûhiyetlerdir. Bu minvalde Antik Mısır dininde tanrılar, ilk önce kendi başlarına bağımsız yaşarlerken insanlar onlara aile hayatını yakıştırmış, yer – gök tanrı ve tanrıçalarına bir de evlat isnat edip üçlü tanrı anlayışları oluşturmuşlardır. İsis-Osiris-Horus üçlüsü örneğinde olduğu gibi. Bu tanrıların her biri maiyetindeki tanrısal varlıklar ile birlikte yaratma ve icra faaliyetlerini yerine getirmişlerdir. [515] Hinduizm'de. Yaratıcı Tanrı Brahma, yok edici Tanrı Şiva, koruyucu Tanrı Vişnu ilâhlar panteonunun başını çekmekteydiler.[516]

Yaratmanın ikinci aşaması ise maddi âlemin ve insanın oluşumudur. Bu aşamada yüce ve iyi tanrıdan kötülüğün isnat ettirilmesini engellemek amaçlı demiurg adlı ikincil derecedeki ilâhlar maddi âlemi ve maddi varlıkların yaratılışını üstlenmiştir.[517] Nitekim bu, Antik Mısır'da Ptah'tır.[518] Hermetizm'de yaratıcı tanrı (İkinci tanrı/demiurge) ay altı âlemini yaratmıştır. Ancak insanı ise mutlak yüce tanrı yaratmıştır.[519] Sâbiîlik'te yeryüzü ve insanın yaratıcısı Ptahil'dir. Maniheizm'de maddi âlem, Yüce Mimar/Hayat Ruhu, insan ise Aşkalun ve Namrael adlı iki ifrit tarafından yaratılmıştır.[520]

Söz konusu" demiurg" anlayışlarında, gnostik gelenek ve dinlerdeki tasavvur ile Hermetizm'deki birbirinden farklılaşmaktadır. Zira gnostik geleneklerde

---

[511] Gündüz, *Son Gnostikler Sâbiîler: İnanç Esasları ve İbadetleri*, 87-89.
[512] Alıcı, *Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Düşüncesi*, 240-242.
[513] Rudolph, *Gnosis*, 336.
[514] Alıcı, *Mecusi Geleneğinde Tektanrıcılık ve Düalizm İlişkisi*, 185.
[515] K.Çiftçi, *Eski Mısır Dininde Tanrı ve Öte Dünya İnancı*, 9.
[516] Kutlutürk, "Hint Dinleri", 197-198.
[517] Gündüz, "Gnostik Mitolojide Düşüş Motifi ve Demiurg Düşüncesi", 145.
[518] Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 31.
[519] el-Câbirî, *Arap Aklının Yapısı*, 344-346; Kılıç, *Hermesler Hermesi İslam Kaynakları Işığında Hermes ve Hermetik Düşünce*, 70-72.
[520] Gündüz, "Gnostik Mitolojide Düşüş Motifi ve Demiurg Düşüncesi", 145-146.

demiurge, düşmüş bir ışık varlığıdır. Hem iyi hem de kötü karakterlidir. Buna göre demiurge, kötülüğe bulaşmış bir varlık olduğu için yaratmış olduğu âlem ve insan da kötü kabul edilmektedir.[521] Hermetik gelenekte ise demiurge (yaratıcı tanrı), yüce tanrının ilk oğlu sayılmaktadır. Yüce tanrının ikinci oğlu ise semavî insandır. Dolayısıyla Hermetik gelenekte demiurge ve semavî insan kardeş sayılmaktadır. O, insanın kötülüğünü isteyen bir varlık değildir. O, sadece maddi âlemi yaratmıştır. İnsanın bu âleme tutsak olmasının nedeni ise kendisini beğenip, yüce yaratıcısını unutmasından kaynaklanmaktadır.[522]

Yaratma ile ilgili olarak söz konusu dinlerin maddi âleme ve insana karşı bakış açılarında da farklılarlar mevcût olduğu tespit edilmiştir. Bunlardan bazısı maddi dünyaya ve insana, yaratıcısına nispetle pesimist yaklaşmaktadır. Nitekim bu kötümser yaklaşım, özellikle Gnostik din ve geleneklerde çok açık bir şekilde görülmektedir. Zira Gnostisizm, Sâbiîlik ve Maniheizm'de maddi âlemin yaratılışı, Karanlık tanrısı, karanlık varlıklar ve karanlığa bulaşmış düşmüş ışık varlıkları tarafından meydana geldiği için habis, necis olarak görülmektedir. İnsanın yaratılışını ise hem ışık hem de karanlık varlıkların ortaklaşa yaptıkları bir girişim olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla insanda hem karanlık hem de aydınlık bir yön bulunmaktadır. Eğer insan ışığa kulak verip kendisini karanlık unsurlardan arındırırsa içinde hapsolduğu bu maddi âlemden kurtuluşunu sağlayabilir. Ancak yine de Gnostik geleneklerde insan yüceltilmez.

Söz konusu dinlerin bazısında ise maddi alem ve insana optimist bir bakış açısısı hâkimdir. Nitekim Hermetizm'de Yüce, Mutlak Tanrı ilk ruhani insanı kendisi, kendi suretinde yarattığı için insanın bir parça tanrısallık taşıdığına dair bir inanç mevcuttur. Ancak Hermetik gelenekte maddi âlemin yaratıcısı ikinci tanrı olduğundan hem kötümser hem de iyimser görüşler söz konusu olmuştur.[523] Kadim Mezopotamya dinlerinde tanrının insanı kendi sureti üzerine yarattığına dair bir inanış mevcuttur.[524] Zerdüştlük'te insanın ve maddi âlemin içindeki birçok şeyi tanrı

[521] Gündüz, "Gnostik Mitolojide Düşüş Motifi ve Demiurg Düşüncesi", 145.
[522] el-Câbirî, *Arap Aklının Yapısı*, 344-346; Kılıç, *Hermesler Hermesi İslam Kaynakları Işığında Hermes ve Hermetik Düşünce*, 70-72.
[523] Yilmaz, "Hermes'in Eski Mısır ve Helen Dünyasından İslam Coğrafyası ve Anadolu'ya Yolculuğu", 25-26; Câbirî, *Arap - İslâm Aklının Oluşumu*, 203.
[524] Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, 16.

Ahura Mazda yarattığı için kötümser bir bakıştan bahsedilmez. Ancak dünya hayatı iyilik ile kötülüğün mücadelesi olarak görülmektedir.[525] Hint dinlerin ortak özelliklerinden biri de maddi dünyanın acı ve ıstıraptan ibaret olduğu düşüncesidir. Dolayısıyla Hint dinlerine göre âlem kötüdür düşüncesi hâkimdir. Ancak insana karşı karamsar bir bakış açısı yoktur. Bunlara göre insan bir takım egzersizlerle ruhunu arındırıp, tanrısal bir varlık da olabilmektedir. [526]

Son olarak da incelediğimiz dinlerin kötülük anlayışlarına baktığımıza kendi aralarında çeşitlilik arz etmektedirler. Nitekim tek tanrılı dinlerde tanrının hasmı, rakibi konumundaki şeytan /iblis anlayışından oldukça farklı tasavvurlar mevcuttur. Buna göre ilk zamanlarda kötülük genellikle ölü ata ruhları, demonik varlıklar ve yer altı ile ilişkilendirilmiştir. Nitekim Antik Mısır, Kadim Mezopotamya dinlerinde bu bakış açısı hâkimdir.[527] Bir kısmında ise Işık Kralı'nın karşısında pozisyon alan, kötülük ve kötü varlıkların kaynağı karanlık tanrısı olarak görülmüştür. Gnostisizm, Sâbiîlik, Maniheizm ve Zerdüştlük bu kategoriye girmektedir. Hinduizm, politeist-panteist özellikler arz ettiği için tek tanrılı dinlerdeki gibi herhangi bir kötülük ilkesinden bahsedilmemektedir. Hinduizm'de kötülük, kötü ve demonik varlıkların eylemleri olarak görülmektedir. Asuralar, bunların başını çekmektedir. [528] Budizm'de mutlak bir tanrı anlayışı olmadığı için tek tanrılı dinlerde mevcut olan şeytan anlayışına benzer bir olgu söz konusu değildir.[529]

Yahudilik'te Azazel olarak adlandırılan şeytan, tanrının hizmetindeki ilâhî bir varlık iken sonraları gözden düşmüş ve kötü varlıkların başına geçmiştir.[530] Hıristiyanlıkta İblis, Mesîh'e karşı konumlandırılmıştır. İblis kendi krallığını dünyada yaratmaya çalışırken Îsâ ise onu tahrip etmeye çalışmaktadır. .[531]

[525] Alıcı, *Mecusi Geleneğinde Tektanrıcılık ve Düalizm İlişkisi*, 185.
[526] Yitik, "Hinduizm", 278-280.
[527] Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, 36.
[528] Yitik, "Hint Dinlerinde Kötülük ve Şeytan", 24.
[529] Yitik, "Hint Dinlerinde Kötülük ve Şeytan", 32-33.
[530] Russel, *Şeytan Antikiteden İlkel Hristiyanlığan Kötülük Algıları*, 241-258.
[531] Russel, *Şeytan Antikiteden İlkel Hristiyanlığan Kötülük Algıları*, 299-311.

İKİNCİ BÖLÜM

TANRI VE TANRISAL VARLIKLAR ANLAYIŞLARININ BÂTINİ DİNİ YAPILANMALARDAKİ İZDÜŞÜMLERİ

2.1. ERKEN DÖNEM GULÂT-ŞÎA'NIN ULÛHİYET VE TANRISAL VARLIKLAR ANLAYIŞLARI

Gulât-ı Şîa, İslam öncesi senkretik dini-felsefi kültürü İslam'a aktaran ilk zümrelerdir. Gulât-ı Şîa'nın tanrı ve tanrısal varlıklar algıları, birbirlerinden farklılıklar arz etmektedir. Onların öncülerinden sayılan Keysâniyye'nin ulûhiyet ve tanrısal varlıklar anlayışı, ilk dönem yoğun politizasyon nedeniyle genellikle umutlarını bağladıkları karizmatik lider kabul ettikleri imamlar etrafında gelişme kaydetmiştir.[532]

Muhammed b. el-Hanefiyye'nin imâmetini ileri süren Keysâni gruplardan, Ebû Kerb'in taraftarları olan Kerbiyye, Hırsitiyanlık'ta Hz.Îsâ gibi Muhammed b. el-Hanefiyye ölmediğini iddia etmiştir. O, Radva dağında yaşamaktadır. Bir gün mehdi olarak geri dönecektir (re'cat).[533] Böylece mehdîlik fenomeni adı altında İbn. Hanefiyye ve kendisinden sonra imâm kabul edilen şahıslarla ilgili beşer üstü özelliklerin nispet edilmesi kolaylaşmıştır. Nitekim bundan sonrasını imâmların tanrısallaştırılma aşaması izlemektedir.

Kerbiyye'ye nispet edilen Hamza b. 'Umâre el-Berberî, fırkanın esas görüşlerinden farklı olarak Muhammed b. el-Hanefiyye'nin Tanrı (Allah), kendisinin

[532] Avcu, Ali, *İslam'ın İlk Marjinalleri Gulat-ı Şia*, 183-186.
[533] en-Nevbahtî - el-Kummî, *Şii Fırkalar Kitabu'l Makalat ve'l-Fırak-Fıraku'ş-Şia*, 121-122.

ise nebi ve imâm olduğunu ileri sürmüştür. Taraftarları arasında kendisine gökten yedi sebep (hikmet) indiğini ve bu sebeplerle yeryüzünde hâkimiyet kuracağına dair bir inanç söz konusu olmuştur.[534]

Keysâni çevreden olup Harbiye-Harîsiye-Cenâhiye çizgisindeki zincirin ilk halkası Harbiyye Abdullah b. Amr b. Harb'in taraftarlarıdır. Fırkaya göre, Hinduzim'deki gibi İbn Hanefiyye'nin ruhu tenâsüh yoluyla oğlu Ebû Hâşim'e geçmiş ondan da İbn Harb'e hulûl etmiştir.[535] İbn Harb'in ölümünden sonra fırkanın önde gelen isimlerinden Abdullah b. Haris, imâmetin Abdullah b. Muâviye'ye geçtiğini öne sürmüştür. Bu grup, Cenâhiyye olarak isimlendirilmiştir.[536] Nevbahtî'nin aktardığına göre İbn'ul Haris'in bazı takipçileri, gnostik ve hermetik geleneklerdeki gibi Allah'ın bir nûr olduğunu ve bu nûrun Abdullah b. Muâviye'de olduğunu ileri sürmüştür.[537] Abdullah b. Muâviye'nin imâmetini kabul eden Cenâhiyye fırkasına göre Allah'ın ruhu tenâsüh kanalıyla Abdullah b. Muâviye'ye ulaşmış[538] ve kendisine hulûl etmiştir. Abdullah b. Muâviye, Allah'ın ruhunun Hz. Âdem'den kendisine ulaşıncaya kadar tenâsüh ettiğini, hem tanrı hem de nebi olduğunu ileri sürmüştür. Nitekim onun tanrılık iddiasından dolayı taraftarları, kendisine tapmıştır. Kendisine intikal eden bu kutsal ruh sayesinde kalbinde ilmin mantarlar ve otun bitişi gibi bittiğine inanılmıştır.[539]

İlk dönem Gulât-ı Şîa'dan olan Beyâniyye'nin tanrı ve tanrısal varlıklar tasavvuruna baktığımızda kendisinden önceki fırkalardan farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.[540] Beyân,Yahudilik'teki tanrı tasavvuru gibi Allah'ı bir insan formunda tasavvur etmiş ve yüzü haricinde onun tamamen yok olacağını ileri sürmüştür.[541] Beyân b. Sem'ân'a göre Hz. Ali'ye ilâhî bir cüz hulûl etmiş ve cesedi ile birleşmiştir. Ali, gaybı bu tanrısal öz vasıtası ile bilmiştir. Bu ilâhî parça ile yine savaşlarda

[534] en-Nevbahtî - el-Kummî, *Şii Fırkalar Kitabu'l Makalat ve'l-Fırak-Fıraku'ş-Şia*, 130-131.
[535] Ebü'l-Hasan el-Eş'ari, *Makâlâtü'l- islâmiyyîn-İlk Dönem İslam Mezhepleri*, 48.
[536] Avcu, Ali, *İslam'ın İlk Marjinalleri Gulat-ı Şia*, 194.
[537] en-Nevbahtî - el-Kummî, *Şii Fırkalar Kitabu'l Makalat ve'l-Fırak-Fıraku'ş-Şia*, 140.
[538] Şehristani, *Milel ve Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, 145.
[539] Ebü'l-Hasan el-Eş'ari, *Makâlâtü'l- islâmiyyîn-İlk Dönem İslam Mezhepleri*, 47-48.
[540] Zira O'nun ulûhiyet iddiasını Haşimi olmayan bir soya, kendisine intikal ettirmesi ile Kureyş dışındaki bir soyun da yüceltilmesine kapı araladı. William F. Tucker, "Beyan b.Sem'an ve Beyaniyye:Emevi Irak'ının Şii Aşırıları", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, trc. Yusuf Benli III./1. (2003): 230-231.
[541] Ebü'l-Hasan el-Eş'ari, *Makâlâtü'l- islâmiyyîn-İlk Dönem İslam Mezhepleri*, 46.

galibiyetle çıkmış hatta Hayber kapısını da bu kutsal güçle söktüğünü öne sürerek Hz. Ali'nin ulûhiyetini iddia etmiştir.

Beyân'a göre tanrısallığın ilk parçası Hz. Âdem'de de mevcut olduğu için meleklerin kendisine secde etmesine mazhar olmuştur. Beyân, Hz. Ali'nin kimi zaman zuhûr edeceğini ileri sürmüştür. Hz. Ali'nin bulut gölgeleri içinde geleceğini, gök gürültüsünün onun sesi, şimşeğin de onun tebessümü olduğunu öne sürmüştür. Nihayetinde Beyân, ilâhî cüz'ün tenâsüh aracılığıyla bir şekilde kendisine geçtiğini böylece imâm ve halife olmaya hak sahibi olduğu fikrini ortaya atmıştır.[542]

Beyân'a ulûhiyet hususunda atfedilen bir başka görüş ise kadim Mezoptamya dinlerinde de sıkça karşılaşılan yer ve gök tanrıları anlayışıdır. O, biri gökte diğeri de yerde olmak üzere iki tanrının mevcut olduğunu öne sürmüştür. Gökteki tanrının, yeryüzündeki ilâhtan daha büyük olduğunu ileri sürmüştür.[543] Beyân'ın ulûhiyet anlayışı ile ilgili bir diğer öğretisinde ise o, Allah'ın gizli ismi olan "İsm-i Azam"ı bildiğini ve böylece insanüstü güçlere sahip olduğunu öne sürmüştür. Hatta bu yüce isim vasıtasıyla Zühre/Venüs gezegenini davet ettiğini ve onun da geldiğini iddia etmiştir. Böylelikle o, gezegenin onun hâkimiyeti altında olduğunu belirtmiştir.[544]

Beyâniyye ile muasır olan bir başka Gulât- Şiî grup ise Muğîre b. Saîd'in liderlik ettiği Muğiriyye fırkasıdır. Muğiriyye'nin tanrı ve tanrısal varlıklar tasavvuru Allah'ın insan biçiminde algılanması etrafında şekillenmiştir. Nitekim o, Allah'ın tek ve ezeli olduğunu, kendisi ile birlikte herhangi bir varlığın bulunmadığını ileri sürmüştür. Allah'ın, yaratma faaliyetini gerçekleştirmek istediğinde İsm-i Azam'ı ile mükâleme ettiğini ve bu ismin uçarak başının üzerine bir taç olarak konduğunu belirtmiştir. Bundan dolayı Muğire, tanrıyı tıpkı Sâbiîlik'teki gibi başında tacı olan nûrdan bir adam şeklinde iddia etmiştir. Onun da tıpkı bir insan da olduğu gibi bir karnı ve hikmet fışkıran bir kalbi olduğunu ileri sürmüştür. Onun organlarının sayısının Ebced harflerinin miktarı kadar olduğunu, "elif" harfinin onun bacaklarına, he harfinin onun erkeklik organına benzediğini ileri sürmüştür.[545]

---

[542] Şehristani, *Milel ve Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, 146.
[543] Tucker, "Beyan b.Sem'an ve Beyaniyye:Emevi Irak'ının Şii Aşırıları", 227.
[544] el-Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 180.
[545] Ebü'l-Hasan el-Eş'ari, *Makâlâtü'l- islâmiyyîn-İlk Dönem İslam Mezhepleri*, 48.

Muğire'nin kozmoloji anlayışına göre Allah, Sâbiîlik'te olduğu gibi mevcudâtın hepsini iki denizden yaratmıştır. Müminler, aydınlık, tatlı denizden; kâfirler de karanlık, acı denizden yaratılmıştır. İlk yaratma, varlıkların gölgelerinin yaratılması ile meydana gelmiştir. Ancak bütün gölgelerden önce yaratılan ilk gölgeler, Hz. Muhammed'in ve Hz. Ali'nin gölgeleridir. Ardından da tüm evren yaratılmıştır.[546] Muğîre, nebilik iddiasının yanı sıra kendisinin Allah'ın gizli ismi olan İsm-i Azam'ı bildiğini ve bu isim sayesinde ölüleri dirilttiğini, düşmanlarını mağlup ettiğini ileri sürmüştür.[547] Muğire, yaptığı bâtınî teviller sonucunda da Hz. Ömer'in, Hz. Ali'nin imametini engellediği için şeytan olduğunu iddia etmiştir.[548]

Gulât- Şîa' olan Mansûriyye'nin öncüsü Ebû Mansûr, Allah ile konuştuğunu ileri sürmüştür. Nitekim Ebû Mansûr, Allah'ın kendisini semaya çıkardığını, kendisine yakınlaştırıp, onun elini ve başını okşayarak kendisine Süryanice ya da Farsça konuşarak şöyle dediğini öne sürmüştür:"Ey evladım! Git ve benden tebliğ et".Akabinde yeryüzüne indirildiğini ve kendisinin gökten düşen bir parça (Tur,52/44) olduğunu iddia etmiştir.[549]

Ebû Mansûr'un takipçileri ant içtiklerinde tıpkı Yahudilik'te Yahve'nin telaffuz edilmediği gibi Allah'ın adını anmazlardı. Bunun yerine "Kelime hakkı için" şeklinde bir ifade kullanırlardı. Ebû Mansûr, Allah'ın ilk yarattığı varlığın Hz. Îsâ ardından da Hz. Ali olduğunu belirtmiştir. Bu iki ilahi varlığın pak yaratılışları bakımından en yüce olduklarını, diğer yaratıkların gnostik geleneklerdeki gibi ışık ve karanlık karışımı olduğunu iddia etmiştir. Ebû Mansûr'un ulûhiyetle ilgili bir diğer görüşü ise Hz. Muhammed'in ailesinin (Ehl-i beyt) gökte,[550] Şîa'nın da yerde

---

[546] Şehristani, *Milel ve Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, 168.
[547] el-Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 182.
[548] Tucker, "Asiler ve Gnostikler:el-Muğire İbn Sa'id ve Muğiriyye", 213.
[549] en-Nevbahtî - el-Kummî, *Şii Fırkalar Kitabu'l Makalat ve'l-Fırak-Fıraku'ş-Şia*, 155; Şehristani, *Milel ve Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, 169; Ebü'l-Hasan el-Eş'ari, *Makâlâtü'l- islâmiyyîn-İlk Dönem İslam Mezhepleri*, 52.
[550] Ehl-i Beyt, Hz.Peygamber'in aile fertleri için kulllanılan bir kavramdır. Ehl-i beyt, ev halkı anlamındadır. Bu kavramın içine evin sahibi, eşi, çocukları, torunları ve yakın akrabalar da girmektedir. Ancak Ehl-i beyt kavramına kimlerin dâhil edilip edilmediği de tartışma konusu olmuştur. Ehl-i sünnet Hz.Peygamberin hanımlarını da dâhil ederken Şia onları bu kavramın kapsamına almamaktadır. Şia'ya göre, Ehl- beyt Hz.Muhammed, Hz.Ali, Hz.Fatıma, Hz.Hasan ve Hüseyin'in soyundan imam kabul edilen dokuz kişiden oluşmaktadır. Bkz. Öz, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*, 125-126.

olduğunu iddia etmesidir. Böylece Ehl-i beytin cennette olduğunu Şîa'nın ise yeryüzünde bulunduğunu ileri sürmüştür [551]

Çalışmamızda yer verdiğimiz, özellikle erken dönem İsmâililikle ilişkilendirilen bir diğer Gulât-t Şiî fırka ise önce Cafer es-Sâdık'ın sonra da kendisinin ulûhiyetini iddia eden Hattâbiyye'nin lideri Ebu'l-Hattâb'tır. Ebu'l-Hattâb'a göre imamlar, ilk safhada peygamberdiler, ardından da ilâhtırlar. Dolayısıyla imam olan kişi, önce nebilik akabinde ulûhiyet makamına çıkmaktadır. Ona göre ilâhlık nübüvvetteki bir nûrdur, nübüvvet de imametteki bir nûrdur. Evren, bu eser ve nûrlardan hâli olmayacaktır. Bu bağlamda Ebu'l-Hattâb, Cafer es-Sâdık ve atalarının ilâhlığını ileri sürmüştür. Cafer es-Sâdık'ın zamanın tanrısı olduğunu ancak insanların gördükleri biçimde bir tanrısal varlık olmadığını iddia etmiştir. Cafer'in bâtında ilah olduğunu fakat zâhirde insan formunda âleme indiğini ileri sürmüştür.[552]

Kummî ve Nevbahtî'nin naklettiğine göre Ebu'l-Hattâb, kendi ulûhiyetini iddia etmeden önce Cafer es-Sâdık'ın kendisini nâibi ve vasîsi tayin ettiğini, İsm-i Azam'ı kendisine öğrettiğini ve nihayetinde Ebu'l-Hattâb, Cafer es-Sâdık'ın ölümünden sonra; önce nebi, sonra resul olduğunu iddia etti. Akabinde bir melek olduğunu, Allah'ın kendisini insanlara resul ve hüccet olarak gönderdiğini ileri sürdü.[553] Ebu'l-Hattab'a göre yeryüzünde biri nâtık (konuşan) ,diğeri de sâmit(susan) olmak üzere her devirde iki resul bulunduğunu, nâtıkın Hz. Muhammed olduğunu; sâmitin ise Ali b. Ebû Tâlib olduğunu iddia etti. Taraftarları bu iddiaları ileri taşıyıp imamların tanrı olduğunu, Ebu'l-Hattâb'ın da tanrı olduğunu ancak Ebu'l-Hattâb'ın Cafer es-Sâdık ve Ali'den daha üstün olduğunu iddia ettiler.[554] Dolayısıyla Hattâbiyye fırkasında imamların Cafer es- Sâdık başta olmak üzere kendisinden önce gelen tüm imamların tanrısallığı ve Ebu'l-Hattâb'ın ilâhlığı söz konusu olmuştur.

---

[551] en-Nevbahtî - el-Kummî, *Şii Fırkalar Kitabu'l Makalat ve'l-Fırak-Fıraku'ş-Şia*, 157; Tucker, "Asiler ve Gnostikler:el-Muğire İbn Sa'id ve Muğiriyye", 227.

[552] Şehristani, *Milel ve Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, 170.

[553] en-Nevbahtî - el-Kummî, *Şii Fırkalar Kitabu'l Makalat ve'l-Fırak-Fıraku'ş-Şia*, 161.

[554] Ebü'l-Hasan el-Eş'ari, *Makâlâtü'l- islâmiyyîn-İlk Dönem İslam Mezhepleri*, 53-54; el-Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 151; en-Nevbahtî - el-Kummî, *Şii Fırkalar Kitabu'l Makalat ve'l-Fırak-Fıraku'ş-Şia*, 160.

Son olarak çalışmamız açısından mühim gördüğümüz Hattâbi çevrelerde ortaya çıkan Albâiyye- Ayniyye - Muhammise fırkalarına değineceğiz. Bu grupların tanrı ve tanrısal varlıklar anlayışlarına baktığımızda Hz. Muhammed, Hz. Ali ve çocuklarının merkezde olduğu söylemler ile karşılaşmaktayız. Nitekim el-Albâ b. Zirâ ed-Devsî'nin taraftarlarından oluşan Albâiyye'ye göre Ali, Hz. Peygamber'den üstündür. Ali'nin tanrı olduğunu ve Hz. Muhammed'i elçi olarak gönderdiğini iddia etmiştir. Bunlara göre Hz. Muhammed, insanları Ali'ye çağırmak için gönderildiği halde o bunu yapmamış, insanları kendisine çağırmıştır.[555]

Albâiyye'den bir grup Gnostisizm ve Maniheizm'in ikili tanrı tasavvurlarındaki gibi hem Ali hem de Hz. Muhammed'i tanrı olarak kabul etmiş ancak bu ilahların yetkileri konusunda Ali'yi önceleyenler Ayniyye olarak adlandırılmıştır. Bir kesim ise yine ikisinin de ulûhiyetini iddia etmekle birlikte Hz. Muhammed'in üstün olduğunu kabul etmiştir. Bu grup ise Mimiyyye olarak adlandırılmıştır. Bir başka grup ise "Ashab'ul-Kisa" olarak bilinen Hz. Muhammed, Ali, Fâtıma, Hasan ve Hüseyin'in tümünün tanrı olduğunu kabul ederek, tanrısal ruhun hepsine aynı derecede tecelli ettiğini hiçbirinin diğerine bir üstünlüğü olmadığını ileri süren Muhammise fırkasıdır. Hz. Fâtıma'nın ismindeki müenneslik ta'sını atarak onu bir müzekkermiş gibi algılamış ve ismini Fâtım olarak telaffuz etmişlerdir.[556]

Muhammise sonraki süreçte ulûhiyet ile ilgili ortaya attığı fikirleri geliştirmiştir. Buna göre Allah'ın aslında Hz. Muhammed'den başka biri olmadığını, Onun Muhammed, Ali, Fâtıma, Hasan ve Hüseyin şeklinde kendisini insanlara gösterdiğini, ancak Hz. Muhammed dışındaki diğer dört kişi bir gerçekliği olmayan suretlerden ibaret olduğunu ileri sürmüştür. Mana (öz) Muhammed'in kendisi ve görüntüsüdür, çünkü o, ilk ortaya çıkan kişi ve ilk nâtıktır. O, istediği kılıkta insanlar arasında sürekli varlığını korumuştur. Kendisini insanlara kadın, erkek, yaşlı, genç, çocuk gibi farklı şekillerde göstermiştir. Kendisi doğmaktan ve doğrulmaktan münezzeh olduğu halde kimi zaman baba, kimi zaman oğul olarak görünmüştür. Yarattığı varlıkların rabblerine muhabbet duymaları için kendisini onlara insan ve

[555] Şehristani, *Milel ve Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, 167.
[556] Şehristani, *Milel ve Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, 167.

beşer formunda göstermiştir. Bunlara göre Allah, kendisini imamet aracılığı ile gösterdiğinde insanlar O'na inanmaya başlamıştır. Nitekim Allah'ın zâhir yönü imamet, bâtın yönü ise aslı Muhammed olan Allah'tır. Onun seçkin taraftarları, onu nûrânî bir varlık olarak algılamışlardır. Onun seçkin olmayan taraftarları ise kendisini beşer formundaki imam olarak idrak etmişlerdir.[557]

Muhammise'nin sonradan geliştirdiği görüşlerinden "tefvîz" anlayışına göre ezeli ve bir olan tanrı, gnostik din ve geleneklerdeki demiurg anlayışında olduğu gibi mükemmel ve tek bir varlığa yaratma ve idare etme yetkisini vermiştir. Bu kişi, aslında aynı kişinin farklı suretleri olan Muhammed, Ali, Fâtıma, Hasan, Hüseyin ve diğer imamlardır. Yetki verilen yegâne mükemmel varlık Hz. Muhammed'dir. O, göklerin, yerlerin ve evrendeki her şeyin yaratıcısıdır. Bunlara göre insanlar ezeli ve kadim varlık olan asıl tanrıyı bilmek zorunda değiller ancak Hz. Muhammed'in "yaratıcı rab" olduğunu bilmekle yükümlüdürler. Bu görüşü savunan grup, klasik kaynaklarda Mufavvıda olarak isimlendirilmiştir.[558]

Erken dönem Gulât-Şîa'nın tanrı ve tanrısal varlıklar tasavvurlarını ana hatlarıyla belirtmiş olduk. Şimdi çalışmamızın geri kalanında bu miras üzerinden oluşan bâtınî dini yapılanmaların ulûhiyet ve metafizik varlıklar algılayışlarını ele alacağız.

2.2. KÛNÎ VE KADER İKİLİSİ: KARMATÎLERDE ULÛHİYET VE TANRISAL VARLIKLAR

Karmatîlerin görüşlerini Avcu'nun da belirttiği gibi Horasan-Mâverâünnehir Karmatîlerinin eserleri üzerinden öğrenebilmekteyiz. Zira diğer bölgelerde yaşayan Karmatîler ile ilgi günümüze herhangi bir eser ulaşmış değildir. Horasan-Mâverâünnehir Karmatîleri erken İsmîili fikirleri Yeni Efatuncu felsefenin etkisi ile yorumladıkları için diğer bölgelerdeki Karmatiler'in görüşlerini aksettirmemektedir. Ancak Fâtımî-İsmâili bölünmesinden önceki ilk öğreti, Karmatîlerin genelinin

[557] en-Nevbahtî - el-Kummî, *Şii Fırkalar Kitabu'l Makalat ve'l-Fırak-Fıraku'ş-Şia*, 169.
[558] en-Nevbahtî - el-Kummî, *Şii Fırkalar Kitabu'l Makalat ve'l-Fırak-Fıraku'ş-Şia*, 174; el-Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 195; Avcu, Ali, *İslam'ın İlk Marjinalleri Gulat-ı Şia*, 214; Öz, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*, 387.

müşterek inancı olarak irdelenip akabinde Horsan -Mâverâünnehir Karamatîlerinin bu öğretiye olan katkılarına değineceğiz.[559]

Karmatîlerin ulûhiyet telakîleri, mutlak tenzihçidir. Buna göre Allah, kemal, kesret, tevhit, noksan gibi tüm derecelerin fevkindedir. Allah'a hiçbir şekilde herhangi bir sıfat yakıştırılamaz.[560] Sâbiîlik ve Hermetizm'deki gibi Ona, isim bile verilmez. Bu sebeple Allah'a yaratma faaliyetini bile yakıştıramamışlardır. Nitekim yaratmayı kendisinin meydana getirdiği ikincil derecedeki tanrısal varlıklara, Kûnî ve Kader çiftine devretmişlerdir. Allah'ın "kün" (ol) "emr"inden ilk ilâhî varlık olan kaf ve nun harflerini birleştirilmesi ile dişil ilke formundaki "Kûnî" yaratıldı. Kendisi için ilk yaratılan varlık olduğundan Sâbık ismi de kullanılmaktadır. Kûnî, cismani âlemdeki varlıkların memsullerini oluşturmaktadır. İlk yaratılan tanrısal varlık Kûnî, kendisine vezir ve başyardımcı olarak kendi nûrundan Kader'i yaratmıştır. Nitekim Kader, sonradan yaratıldığı için kendisi için Tâli (sonradan gelen) ismi de kullanılmaktadır. Kader, eril bir ilkedir. Kader, Kûnî'nin yaratmış olduğu ilk prototiplere şekil ve düzen vermekle görevlidir. Âlemde var olan her şeyin kaynağı Kûnî ve Kader'dir.[561]

İlksel çift Kûniî ve Kader kelimelerini oluşturan harflere (KÛNÎ-KDR) ulvî harfler denilmiş ve her bir harf, bir devir sahibi nâtıka ve öğretisinin arketipine yorumlanmıştır. Allah, bu ilk çift vasıtasıyla öncelikle ulvî âlemde yaşayan varlıkları yaratmıştır. Kûnî, maddi âlemdeki yedi nâtıkın karşılığı olan kerrûbîyyunu kendi nûrundan yarattı. Kûnî'nin buyruğuyla Kader on iki ruhâni varlığı (ruhânîyyunu) kendi nûrundan yaratmış. İlâhî varlıklar arasında Cebrâil, Mîkâil, İsrâfil ile özdeşleştirilen Ced, Feth ve Hayal üçlüsü bulunmaktadır. Bu varlıklar, süflî ve ulvî âlem arasında aracılık yapmaktadırlar.[562] Melek konumunda olan bu ilâhî varlıklar, İslam'daki gibi taşıyıcı veya aracı varlıklar olarak düşünülmemiştir. Bunlar, kişinin

[559] Avcu, "Karmatîler", 228.
[560] Abdullah Ekinci, *IX.-XI.Yüzyıllarda Karmatilerin Siyasi,Sosyal ve İktisadi Faaliyetleri* (Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2002), 114.
[561] Avcu, "Karmatîler", 228; Daftary, *İsmaililer*, 217.
[562] Daftary, *İsmaililer*, 217; Avcu, *Horasan - Maveraünnehir'de İsmailîlik* ., 218.

derecesine göre kalpte meydana gelen gizli ve kutsal bilgiye eriştirici bir yeti ya da kuvvedir. [563]

Karmatîlerin tanrısal varlıklar anlayışı kapsamında Sâbık'ın maddi âlemdeki temsilcisi olan imamlar bulunmaktadır. Nitekim imamlar, Allah'ın kendilerine hulûl ettiği ilâhî varlıklar oldukları için ibadet kendilerine yapılmaktadır.[564] Hz. Peygamber'in vefatından sonra Allah, rahmeti ve lütfu gereği imamlar için de ilham ve velâyet nimetini vermiştir. Böylece vahiy süreci kesintiye uğramadan imamlar kanalıyla devam etmektedir. Dolaysıyla imamların bilgisi, zihni bir çaba sonucu değildir. Onların bilgisi ilâhî kökenlidir.[565]

2.3. ALGILANAMAYAN TANRI "MÜBDİ": FÂTIMÎ İSMÂİLİLERİNDE TANRI VE TANRISAL VARLIKLAR

Fâtımî İsmâililiğin tanrı ve tanrısal varlıklar anlayışına baktığımızda ilk İsmaililerin ulûhiyet anlayışına bağlı kalmakla birlikte eski öğretiyi felsefe ile yeniden yorumlamışlardır. Felsefi İsmâililikle birlikte önceden var olan teorileri İslamileştirerek kullanmaya devam etmişlerdir.

İsmâili öğretide tanrı, Sâbiilik ve Hermetizm'deki gibi bilinemez, isimlendirilemez, herhangi bir sıfatla nitelendirilemez, o sonsuzluktur ve yaratılmış hiçbir varlığa benzemez. O varlık ya da yokluk da iliştirilemez.[566] Tanrı'ya hiçbir esma ve sıfat yakıştırılamadığından onun için "Allah" ismi bile kullanılmamalıdır. Ancak onu tanımlamak için ille de bir isim kullanılacaksa bu "Mübdi" (her şeyi yoktan var eden) ve "Bari" olabilir. İsmâili müellif Nesefî, Allah'ı her şeyden soyutlayarak tanımlaya çalışmıştır. Hatta o, Allah'ın her şeyi yoktan var ettiğini ancak onun yaratacağı varlığın nasıl olacağını bile bilmemesi gerektiğini ileri sürmüştür. Eğer Allah, ezeli bir ilme sahip olsaydı ilim ve maluma muhtaç olurdu. Bu durumda O'nun için bir eksiklik ve acizlik söz konusu olurdu.[567]

---

[563] Avcu, *Horasan - Maveraünnehir'de İsmailîlik .*, 237.
[564] Sabri Hizmetli, "Karmatîler", *DİA* (İstanbul: TDV İSAM Yayınları, 2001), 24.: 512.
[565] Öztürk, *Kur'an ve Aşırı Yorum Tefsirde Bâtınîlik ve Bâtınî Te'vil Geleneği*, 314-315.
[566] Henry Corbın, *İslâm Felsefesi Tarihi: Başlangıçtan İbn Rüşd'ün Ölümüne Kadar (1198)*, trc. Hüseyin Hâtemî, 2. baskı (İstanbul: İletişim yayınları, 1994), 162.
[567] Avcu, *Horasan - Maveraünnehir'de İsmailîlik .*, 209-210.

İsmâili doktrine göre Allah, her türlü sıfat ve nitelemelerden uzak olduğu için kozmozun yaratılma ve idaresi Tanrı'nın kendisinde değil, yarattığı ikincil derecedeki tanrısal varlıkların yetkisindedir.[568]

İsmâili teolojinin kozmoloji anlayışı, genel itibariyle Yeni Eflatuncu felsefenin sudur nazariyesinden etkilenmiştir. Sudûr[569] teorisinde varlık tanrıdan taştığı için meydana gelen bütün varlıklar da tanrısal kabul edilmektedir. Aynı şekilde tanrının sıfatları onlara da geçmektedir. Ancak İsmâili anlayış, sudûrdaki bu oluşumu İslam inancındaki yaratma anlayışıyla bağdaştıramadığı için bunu "İbdâ" teorisi şeklinde isimlendirmiş ve yorumlamaya çalışmıştır. İbdâ teorisi ile Tanrı'nın niteliklerinin varlıklara geçmesi önlenmiş olmaktadır.[570]

Fâtımî İsmâililer, Yeni Platoncu felsefeden her ne kadar etkilenmiş olsalar da Allah'ı ilk illet olarak görmemişlerdir. Onlara göre Mübdi ile ilk yaratılan varlık arasında başka bir aracı bulunmaktadır. İbdâ, Mübdi ile Mübda (akıl) arasında bir araçtır. İbdâ ayrıca Emr ve Kelime olarak da bilinmektedir. Yani tanrı, beşeri doğrudan yaratmaz, Emr'i vasıtasıyla mahlûkat yaratmıştır.[571]

Allah'ın ilk yaratmış olduğu Küllî akıl önce yaratılmış olduğundan sâbık olarak da isimlendirilmektedir. Küllî akıl, ezeli ve ebedidir. Hareketten uzaktır ve mükemmeldir. Bir sayısının karşılığıdır. Küllî akıldan sudûr yoluyla küllî nefs ya da ikincil anlamında tâli çıkmıştır. Akla kıyasla nefs, eksik ve kusurludur, devinim halindedir.[572] İsmâililiğin ilk öğretisinde ilk tanrısal çift dişi-erkek 'ten oluşmaktaydı: Kûnî ve Kader. Kûnî, gnostisizmdeki yaratılan ilk varlık sophia gibi dişil, kader ise erkekti. Felsefi İsmâililikte ise dişil ilke önceliğini kaybetmiş ikincil bir konuma düşmüştür. Yeni öğretide ilk yaratılan varlık akıl, müzekker ve mükemmeldir; müennes olan nefs ise akıldan sonra yaratılmış, eksik ve daima huzursuzdur.[573]

---

[568] Avcu, *Horasan - Maveraünnehir'de İsmailîlik .*, 214.
[569] Sudûr (Emanation), İlahi varlıktan çıkmak ya da zuhur etmek anlamına gelmektedir. Buna göre evrendeki her şeyin, Mutlak Varlık veya Gerçekten taştığı ve onunla özdeş olduğunu benimsemektedir. Bkz Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 449.
[570] Öztürk, *Kur'an ve Aşırı Yorum Tefsirde Bâtınîlik ve Bâtınî Te'vil Geleneği*, 349.
[571] Avcu, *Horasan - Maveraünnehir'de İsmailîlik .*, 214-215.
[572] Daftary, *İsmaililer*, 358-359.
[573] Daftary, *İsmaililer*, 361.

İslam'da Allah için kullanılan isimler (esmâ-i hüsnâ) ve sıfatlar Allah'a en yakın ve onu en iyi tanıyan ilâhî varlıkların ilki olan Küllî Akıl için kullanılmaktadır. Ayrıca Allah ismi de akıl için geçmektedir. Küllî akıl, Hermetizm'deki yaratıcı faal tanrı demiurg konumundadır. Küllî akıl, Ehl-i sünnetin kabul ettiği Allah anlayışının karşılığıdır. İlk akıl, âlemin işleyişinden sorumlu olup peygamber gönderen de yine kendisidir. Dolayısıyla vahiy, peygamber nefsinin "Akıl"dan aldığı bir feyzdir. Demiurg konumundaki ilk akıl ise kendisindeki feyzi, algılanamaz tanrı olan Mübdi'den almaktadır.[574]

Mübdi'den sonra gnostik düalite gereği tüm varlıklar eril ve dişil niteliktedir. Akıl, basit (gök) ve bileşik (yeryüzü) âlemleri evirip çevirmekte yalnız değildir. yardımcısı Nefs, bu hususta ona yardım etmektedir. Akıl ve Nefs, icracı ve faal tanrı hükmündedirler.[575]

İsmâililikte tanrısal varlıklar arasında tpkı Karmatîlerde olduğu gibi Ced, Feth ve Hayal üçlüsü önemli bir yere sahiptir. Bu ilahi varlıklar, Mikâil, Cebrâil ve İsrâfil'e karşılık gelmektedir. Ancak bu varlıklar Sünni anlayıştan farklı bir şekilde yorumlanmıştır.[576] Bu tanrısal varlıklar, maddi âlem ile manevi âlem arasında aracılık görevini yapmaktadırlar.[577]

İsmâili düşüncedeki vahiy anlayışı, Ehl-i ünnetten oldukça farklıdır. Ehl-i ünnet Cebrâil'in insan kılığında Hz. Muhammed'e kendisini gösterdiğini kabul etmektedir. İsmâililer ise vahyi, peygamberin külli akıldan almış olduğu bir kuvvet olarak görmektedirler. Onlara göre peygamberler, kendilerinde velâyet, nübüvvet ve risalet mertebelerini birlikte taşımaktadırlar. Peygamberler, yukarıda söz konusu olan ruhânî hadler vasıtası ile ilâhî mesaja mazhar olmaktadırlar.[578]

İsmâili davet hiyerarşisinde bulunan her bir unsur, had olarak adlandırılmıştır. Hadler, ulvî ve süflî olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Ulvî Hadlerin her biri bir gezegen ile eşleştirilmiştir. Ruhânî hadlerin meydana gelmesi, ibdâ ve sudûr yoluyla

---

[574] Öztürk, *Kurʾan ve Aşırı Yorum Tefsirde Bâtınîlik ve Bâtınî Teʾvil Geleneği*, 96-338-339.
[575] Avcu, *Horasan - Maveraünnehir'de İsmailîlik* ., 225.
[576] Avcu, *Horasan - Maveraünnehir'de İsmailîlik* ., 235.
[577] Öztürk, *Kurʾan ve Aşırı Yorum Tefsirde Bâtınîlik ve Bâtınî Teʾvil Geleneği*, 97.
[578] Öztürk, *Kurʾan ve Aşırı Yorum Tefsirde Bâtınîlik ve Bâtınî Teʾvil Geleneği*, 96-97.

olmuştur. Mesel-memsul analojisi[579] gereği ulvî hadlerin her birinin yeryüzünde bir yansıması bulunmaktadır. Buna göre semavi âlemdeki aklın karşılığı "nâtık", nefisin karşılığı ise "esas"tır.[580]

İsmâililer'de imâmet öğretisi nübüvvet telakkîlerinin bir devamı olarak algılanmıştır. Buna göre her dönemde yedi imam dünyaya teşrif edecek bunlardan yedincisi bir sonraki devri başlatacak ve o dönemin Natık'ı olacaktır. Altıncı devrin Natık'ı Hz. Muhammed döneminde yedi imam gelecek ve yedinci imam yedinci devrin sahibi olacaktır. Yedinci dönem Kâim el-Mehdî dönemidir.[581]

2.4. MANA-İSİM-BAB ÜÇLÜSÜ: NUSAYRÎLİK'TE TANRI VE TANRISAL VARLIKLAR

Nusayrîliğin tanrı ve tanrısal varlıklar algılayışları, kendilerinden önceki Gulât-ı Şiî fırkalardan ve İsmâiliyye'den tesirler taşımakla birlikte kendisine özgü birçok niteliği olan aşırı bâtınî bir yorum biçimidir. Kutsalın şemsiyesi birçok bâtınî dini yapılanmada olduğu gibi Nusayrîlerin öğretisinde de oldukça geniştir.

Nusayrîliğin ulûhiyet anlayışının merkezinde, Hinduzim ve Hıristiyanlıktaki tanrı anlayışlarına paralel olarak Mana-İsim-Bab'a karşılık gelen Ali-Muhammed-Selman üçlüsü bulunmaktadır. Onlar bu öğretiyi "amentü" olarak AMS şeklinde formüle etmişlerdir. Nitekim kendi kaynaklarında şehadet şöyle geçmektedir: "Şehadet ederim ki Ali b. Ebi Tâlib'ten başka ilâh, seyit Muhammed Mahmut'tan başka hicap, Hz. Selmân-ı Fârisî'den başka bab yoktur.".[582]

Bu üçlü yapının ilk unsuru olan Tanrı, mutlak anlamda birdir. Onun varlığı kendisindedir, o ebedidir. O varlığı, mahiyeti ve sıfatları açısından hiçbir şekilde tanımlanamaz. Nusayriler, Tanrı'nın yeryüzünde insan formunda tezahür ettiğine

[579] Mesel-memsul nazariyesine göre maddi âlemde görünen herbir varlığın ilahi âlemdeki bir karşılığı, bir hakikati bulunmaktadır. İsmaili öğretiye göre memsuller, mesellerin içinde gizlidir. Hakikate ancak onlar aracılığı ile ulaşılabilir Bkz Öztürk, *Kur'an ve Aşırı Yorum Tefsirde Bâtınîlik ve Bâtınî Te'vil Geleneği*, 231-232.

[580] Öztürk, *Kur'an ve Aşırı Yorum Tefsirde Bâtınîlik ve Bâtınî Te'vil Geleneği*, 91-92.

[581] Avcu, "Karmatîler", 235.

[582] Ahmet Turan, "Kitâbu'l- Mecmu'u'nun Tercümesi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/8 (01 Eylül 1996): 15.

inanmaktadırlar. Tanrı'nın, en son ve en yüce tecellisi Ali b. Ebi Tâlib'tir.[583] Buna göre Tanrı'nın, Habil'den önce sırasıyla el-Hannu, Hermes el-Harami, Ezdeşir, Ahnuh (Uhnuh), Dürretüd Dürer, el-Berru er-Rahim, Yusuf el-Hekim (Aristoteles) isimleriyle yedi kez, akabinde Habil, Şid, Yusuf, Asaf, Şemun el-Safa ve son olarak da Ali b. Ebi Tâlib isimleriyle yedi kez olmak üzere toplamda on dört kez muhtelif isim ve bedenlerde tecelli ettiğine inanmaktadırlar.[584]

Nusayrîler, İslam'da Allah için kullanılan bütün sıfatları Hz. Ali'nin ulûhiyetini ifade etmek için kullanmaktadırlar.[585] Nitekim Kitabu'l Mecmu'da Emiru'un-Nahl (Arıların emiri), Ali b. Ebi Tâlib'ten başka ilâh olmadığı, onun ezeli, bağışlayıcı, tövbeleri kabul edici olduğu ifade edilmektedir. Yine Hz. Ali'nin sebeplerin sebebi, her şeyi bilen, sığınılacak tek melce olduğu ve kurtuluşun onun sayesinde gerçekleşeceğine dair ifadeler Nusayrî kaynaklarda geçmektedir. Hz. Ali zâhirde imam, bâtında ilâh olarak kabul edilmektedir[586]

Nusayrîlikte Tanrı, mezhebin dini kaynaklarına göre gnostik,hermetik ve Zerrdüştü tanrı tasavvurlarında olduğu gibi nurla ilişkilendirilmiştir.O, "nûrların nûrudur". O, bâtınî âlemdedir. Tanrı için "Mana" ismi kullanılmaktadır. Mana, tanrı'nın soyut, insan aklının idrak edebileceği bir yön değildir.[587] Mana, tanrının zâtıdır. O, bütün sudûrların kaynağıdır. Mana, tanrının en soyut yönü olduğundan onun doğasını tanımlamak imkânsızdır. [588]

Nusayrîlere göre Ali/Mana, kendi nûrundan Hz. Muhammed'i yaratmış, Muhammed de Selman'ı yaratıp ve onu bab'ı kılmıştır.[589] Mana/Tanrı, kendisini insanlara tanıtmak için bu üçlü yapıda belli dönemlerde belli şahıslarda zuhûr etmiştir. Son olarak da Ali-Muhammed ve Selman olarak görünmüştür.[590]

---

[583] Moosa, *Extremist Shiites*, 311-312.
[584] Keser, *Nusayri Alevilik :Tarih , İnanç Kimlik*, 70-71.
[585] Moosa, *Extremist Shiites*, 324.
[586] Turan, "Kitâbu'l- Mecmu'u'nun Tercümesi", 8-11.
[587] Keser, *Nusayriler*, 38.
[588] Frıedman, *The Nuṣayrī-'Alawīs*, 77.
[589] Turan, "Kitâbu'l- Mecmu'u'nun Tercümesi", 12.
[590] Bulut, "Tarih, İnanç, kültür ve Dini Rituelleriyle Nusayrilik", 591; Meir M. Bar-Asher - Aryeh Kofsky, "Ali b.Ebi Talib'in İlahi Vasıflarına Dair Nusayri Öğretisi ve VII. /XIII. Yüzyıldan Kalma Yayımlanmamış Bir Risaleye Göre Nusayri Üçlemesi", *Tarihten Teolojiye: İslam İnançlarında Hz. Ali*, ed. Ahmet Yaşar Ocak, 2.Baskı (Ankara: TTK, 2014), 156.

Nusayrîliğin ulûhiyet anlayışının ikinci unsuru olan İsim ya da Hicap, tanrının nûrundan yarattığı ilk varlıktır. "İsm"in yeryüzündeki hulûlü/tecellisî, Hz. Muhammed'dir. Mana/Ali, kendisini insanlara tanıtmak için Muhammed'i göndermiştir. İsim, insanlığa Mana'yı anlatmakla görevlidir.[591] İsim olarak adlandırılan peygamberler, tıpkı tanrının belli dönemlerde kendisini gösterdiği gibi onlar da muhtelif devirlerde Mana ile birlikte farklı isimlerle zuhûr etmişlerdir. Bunlar, Âdem, Nuh, Yakup, Süleyman, Mûsâ, Îsâ ve son olarak da Muhammed'dir.[592]

Kitabu'l -Mecmu'nun Galibiyyet suresinde Mana ve İsim hakkkında onların gerçekte birleşmedikleri halde birbirilerinden de hiç ayrılmadıkları; İsm'in Mana'dan ayrılması gereken durumlarda bile hiç uzaklaşmadığını, nûru ile onunla bir olduğuna dair ifadeler geçmektedir. İsim olan Muhammed, Ali'den hissin ruhtan gelmesi, güneş ışınlarının güneşten geldiği, suyun gürültüsünün sudan geldiği, şimşeğin şimşekten çıkışı gibi çıkmıştır.[593]

Nusayrîliğin öğretisinde peygamber ile tanrıyı birbirinde ayırmak çok zordur. Peygamber ve tanrı inanışları iç içedir. Tanrı, sâmittir, susar insanlarla doğrudan konuşmaz; ancak o, nâtık, konuşan peygamberler aracılığı ile insanlara emirlerini bildirir. Peygamberler, tanrının lâhûti yönüne perde olan (hicap) bedenlerdir. Bu varlıklar, aslında mânevîdir. Bunlar esasında nûrdan olup, gökten herhangi bir bedeni kullanmadan inerler, akabinde bir bedene bürünmektedirler. Onlar, görünürde her ne kadar insanlar gibi yaşasalar da aslında yemez, içmez evlenmezler. Nitekim Muhammed de Ali'den meydana geldiği için söyledikleri, emirleri esas itibariyle Ali'nin söz ve emirleridir.[594]

Nusayrî üçlemesindeki üçüncü unsur ise Bab'tır. Bab'ın maddi âlemdeki yansıması Selmân-ı Fârisî'dir. Nusayrî terminolojisinde Seyid Silmen (Selman'ın avami telaffüzü) şeklinde geçmektedir. Seyit Silmen, Muhammed tarafından yaratılmıştır. Hz. Muhammed'in ona kitabını verdiği, onun Salsal ve Salsabil olduğu

[591] Türk, *Anadolu'nun gizli inancı Nusayrîlik*, 48.
[592] Keser, *Nusayriler*, 44.
[593] Turan, "Kitâbu'l- Mecmu'u'nun Tercümesi", 12.
[594] Fıedman, *The Nuṣayrī-'Alawīs*, 77; Üzüm, "Nusayrilik", 33: 272; Bulut, "Tarih, İnanç, kültür ve Dini Rituelleriyle Nusayrilik", 591.

ifade edilmiştir. O, Câbir ve Cebrâil'dir. Seyit Silmen, beş yetimin yaratımını üstlenen ilâhî bir varlıktır. Beş yetimin en büyüğü ve ilk yaratılanı, ay gezegeni ile özdeş olan Mikdât b. Esved el-Kindî'dir. Diğerleri, Ebû Zer el-Gifârî Abdullah b. Revâha el Ensârî, Osman b. Maz'ûn en-Necâşî ve Kanber b. Kadân ed-Devsî'dir. Beş yetim, bu âlemi ve içindeki her şeyi yaratmıştır.[595]

Bu beş ilahi varlık, maddi âlemin yaratıcıları oldukları gibi göklerin ve yerin idaresinden de sorumludurlar. Onların her birinin bir vazifesi bulunmaktadır. Nitekim Mikdad, fırtına, şimşek, deprem gibi doğa olaylarından, Ebû Zer, yıldızlardan, Abdullah b. Revâha, rüzgârlardan ve insanların ruhlarını almaktan, Osman b. Maz'ûn, hastalıklardan ve rızık sağlamadan, Kanber b. Kadân ise bedenlere ruhların gönderilmesinden sorumludur.[596]

Nusayrî inancında, beş yetim dışında başta beş masum oluşturan Hz. Muhammed, Hz. Ali'nin ailesi Hasan, Hüseyin, Muhsin ve eşi Fatır[597] olmak üzere, Hz. Ali'inin yanında bulunup, onu destekleyen kişiler ve İslam'ın ilk döneminde yaşayan birçok kişi melek ya da tanrısal varlık olarak kabul edilmiştir. Nusayrîler, Hermetizm ve eski Arap dininde de olduğu gibi yıldızların metafizik nûranî varlıklar olduğun, yedi gezegenin yedi büyük meleğin simgesi olduğuna dair bir inanca sahiplerdir.[598]

Nusayrîlik'te şeytannın oluşumu Ali'ye nispet edilmektedir. Buna göre Nusayrîlerin itaatsizliğini cezalandırmak için Tanrı Ali, şeytanı (iblisleri) yaratmıştır. İbislerden de kadını yarattığına dair bir inanç mevcuttur. Moosa, şeytan konusunda Adanalı Süleyman Efendi'den aktararak her bir devirde Ali ile birlikte tecelli eden İsim ve Bab'ın yanında bir rakibin var olduğunu ifade etmiştir. Şeytanın her bir devirde üç kişi olarak göründüğünü, bunların da ilk üç halife Ebu bekir, Ömer ve Osman olduğunu ileri sürmüştür.[599] Ayrıca Ali'nin karşısında olup, destek

[595] Turan, "Kitâbu'l- Mecmu'u'nun Tercümesi", 12; Frıedman, *The Nuṣayrī-'Alawīs*, 90.
[596] Moosa, *Extremist Shiites*, 357-358; Keser, *Nusayriler*, 52.
[597] Nusayriler, kadınların şeytanlardan yaratıldıklarına dair bir inanca sahiptirler Bu inançtan dolayı onların sır saklmayacaklarını düşünüp, onlara hiçbir dini sorumluluk yüklememişlerdir. Beş Masum'dan sayılan Fâtıma 'nın adını da eril bir yapıya "Fatır" a dönüştürmüşlerdir. Bkz. Fığlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, 391.
[598] Bulut, "Tarih, İnanç, kültür ve Dini Rituelleriyle Nusayrilik", 591-592; Keser, *Nusayriler*, 50-51.
[599] Moosa, *Extremist Shiites*, 316.

vermeyenler de şeytan olarak kabul edilmiştir. Nusayrîler sevmedikleri kişileri genellikle şeytanlaştırmıştır. Sünni Müslümanların saygı gösterdiği kişileri de şeytan'ın sembolleri olarak değerlendirmişlerdir. İleri gelen birçok sahabe ve Abdülkadir Geylani gibi veliler de şeytanlaştırdıkları isimler arasındadır.[600]

Nusayrî öğretisinde muhtemelen Tanrı'nın zuhûru kabul edilen bir başka tanrısal varlık da Hızır'dır. Nusayrilikte çok güçlü bir Hızır inancı vardır. Bu inanç, kendisini Hızır'a nispet edilen türbelerle de göstermektedir. Ancak Hızır'ın kimliği hususunda muhtelif görüşler serd edilmiştir. Hızır'ın kimliği konusundaki farklı görüşlerin fazlalığı muhtemelen mezhebin takiyye ve sır özelliğinden kaynaklanmaktadır.[601] Nusayriliğe göre Hızır, Hz. Âdem'den bu yana defalarca farklı bedenlerde dünyaya gelmiş, kendisinden medet uman insanların yardımına koşmuş, dileklerini yerine getirmiş ve insanları her koşulda korumuş ve koruyacak olan ebedi bir kudrettir.[602]

Nusayrilik'te Hızır'ın kimliği ile ilgili çok farklı görüşler mevcuttur. Onun veli, peygamberlerin yardımcısı ilahi bir varlık ve asıl isminin İlya olduğu ileri sürülmüştür. Onun insanlara yardım etmesi için tanrı tarafından gönderilen Cebrail meleği olduğu ileri sürülmüştür. Onun nur yani Allah'ın tecellisi olduğu belirtilmiştir. Bir başka görüşe göre Hızır, Hz. Muhammed'dir. Aynı nura sahiptir her ikisi de. Bazısına göre Hızır Hz. Ali'dir. O bütün peygamberlere vezirlik yapıp onlara rehberlik yapmıştır.[603]

Hızır'ın kimliği ile ilgili verilen bilgiler bütüncül olarak değerlendirildiğinde Hz. Ali ile Hızır'ın aynı kişi olduğu sonucuna varılabilir. Zira İlya ile Hz. Ali aynı kişidir. Hz. Muhammed ve Hz. Ali aynı nûrdan yaratılmıştır ki O Allah'ın nûrudur ve onların nûrundan bütün melekler yaratılmıştır. Yaratılış aynı kaynaktan Ali'den sudûr ettiği için Ali, Hz. Muhammed, melekler ve Hızır arasında bir aynilik doğmaktadır. Bunun sonucunda Hz. Ali ile Hızır'ın aynı kişi olmaktadır. Nitekim Nusayrîler, herhangi bir sıkıntı anında "ya Ali ya Hıdır" diyerek dua etmektedirler. Hızır ile Hz. Ali'nin aynı kişi olduğuna Nusayrîlikte Hızır türbelerinin nicelik olarak

[600] Bulut, "Tarih, İnanç, kültür ve Dini Rituelleriyle Nusayrilik", 592.
[601] Türk, *Nusayrilik (Arap Aleviliği)*, 65.
[602] Türk, *Nusayrilik (Arap Aleviliği)*, 65.
[603] Türk, *Nusayrilik (Arap Aleviliği)*, 66.

çok fazla olması ve nitelik bakımından çok çeşitli amaçlarla kullanılması delil olarak gösterilebilir. Nusayrîlerin bayramlarınnı bu türbelerde kutlamaları, kurbanların buralarda kesmeleri, Hızır'dan her türlü ihtiyaçları için istekte bulunmaları halk nazarında Hızır'ın tanrı olarak görüldüğüne dair işaretlerdir. Hz. Ali'nin tanrılığının açık bir şeklide dile getiremediklerinden Hızır, Hz. Ali'nin isim değiştirmiş halidir.[604]

Son olarak da Nusayrîlik'te "nakfi" ismi verilen şarap ulûhiyetin sembolü olarak ve kutsal kabul edilmektedir. Şarap, ilahi bir nûr olarak görülmekte ve şarabın aslı sayılan üzüm asmalarına da saygı gösterilmektedir. [605]

2.5. NÂSÛTÎLİK VE LÂHÛTÎLİK BAĞLAMINDA TANRI TASAVVURU: DÜRZÎLİK'TE TANRI VE TANRISAL VARLIKLAR

Dürzîliğin ulûhiyet anlayışı Hâkim b. Biemrillâh'ın tanrısallığı etrafında oluşmuştur. Bu bâtınî dini yapılanmanın ulûhiyet ve metafizik varlıklar tasavvurunda tanrının lâhûtî ve nâsûtî yönü, tanrının tecelliîleri / zuhûrları ve hududlar önemli bir konuma sahiptir. Bu unsurları en yüce varlıktan en aşağı ilahi varlığa göre ele alıncaktır.

Dürzîliğin esas inancı, tevhit ilkesi üzerine bina edilmiştir. Dürzî tevhit inancına esas rengini veren unsur ise tecellî eden Tanrı anlayışıdır. Dürzi öğretisine göre Tanrı'nın biri lâhûtî diğeri de nâsûtî olmak üzere iki yönü bulunmaktadır. Lâhût, tanrının ilâhî tarafı olup, onun zâtı ile ilgilidir. Gnostik ve hermetik gelenekteki gibi Tanrı'nın bu yönü insanın bilgi edinme araçlarıyla öğrenilemez, idraklerin çok üstünde olan tarafına işaret etmektedir. O, bu yönüyle hiçbir eşi, benzeri olmayan bir varlıktır. Nâsûtî yönü ise maddi âlemde tecellî ettiği sûretlerdir.[606]

---

[604] Türk, *Nusayrilik (Arap Aleviliği)*, 67-68.
[605] Bulut, "Tarih, İnanç, kültür ve Dini Ritueller iyle Nusayrilik", 595.
[606] Şenzeybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzilik*, 146-147; İzmirli İsmail Hakkı, *Dürzi Mezhebi*, 1.Baskı (Kahramanmaraş: SAMER Yayınları, 2020), 69; Tan, "Geçmişten Günümüze Dürzilik", 65.

Tanrı'nın lâhûtîliğinin hakikati, kendi zâtından başka hiçbir niteliği kabul etmez. O, insan algılayışının çok ötesindedir, O, dilden, düşünceden aşkındır. O, hiçbir sıfat, isim ya da ifade ile tanımlanamaz. Onu kelimeler de ifade edemez. Zira kelimeler, akıl, imgelem ve duyular tarafından kavranmaktadır. Onun zâtı, en derin tefekkür ve murakabelerle de anlaşılamaz. O, benzersizdir, rakipsizdir. O, başlangıcı olmayan ebedidir. O, sonu olmayan sonsuzdur. Her asırda ve her yerdedir. Ancak zaman ve mekân sınırları ile kayıtlı değildir. O, birdir ancak sayı olan bir değil, benzersiz olan tektir. O, her şeyi kendi nurundan yarattı ve yine her şeyin kendisine döneceği yaratıcıdır. Tek olan tarif edilemez, tanımlanması mümkün değildir, anlaşılamaz. Tanrı, tek varlıktır. O, O'dur.[607]

Dürzî inancında Tanrı'nın nâsûtî (insani) yönü kendisini insanlara görünür (tecellî ettiği) kıldığı formlar/sûretlerdir. Nâsûtîlik, insanın algılayışına (idrakine), kendi sıfatları ve kendi eğilimlerine göre yansıyan ilahi nûrdur. Dolayısıyla nâsûtîlikten kasıt, tanrısal nurun insana yansımasıdır. Zira insan aklı, tanrının soyut yönü olan lâhûtu anlayamadığı için nâsûtîlikten yola çıkarak lâhûtîliği hakkında bir fikir edinebilmektedir. Tanrının insan suretinde görünmesi, hulûl anlayışı ile karıştırılmamalıdır. Zira Dürzîler tarafından inkarnasyon (hulûl), kesinlikle reddedilmektedir. Kendileri, tanrının nâsûtî yönünü ifade etmek için zuhûrât ya da tecelli kavramlarını kullanmaktadırlar. Nitekim Dürziler, tecelli inancını kabul ettikleri için kendileri hakkında "Muvahhidler" ismini kullanmışlardır. Zira onlar, tecellîyi kabul ettikleri için Allah hakkında bilgi elde etmiş olmaktadırlar. Ancak bu inanca karşı çıkıp reddedenler ise yokluğa, olmayan bir tanrıya inanmış olmaktadırlar.[608]

Tecellî "keşf" ve "zuhûr" şeklinde algılanmaktadır. Dürzî inancında ilâhî tecellî, tanrının setr (gizlilik) döneminden sonra yani insanlara uzun bir süre gizli kaldıktan sonra zâtını ifşa etmesidir, kendini zâhir etmesidir. Tecellî, aynı zamanda

[607] Abu Izzeddın, *The Druzes*, 111; Makārem, *The Druze Faıth*, 41-43; Hakkı, *Dürzi Mezhebi*, 70.
[608] Şenzeybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzilik*, 149; Abu Izzeddın, *The Druzes*, 113; Makārem, *The Druze Faıth*, 60.

bir şeyin nihayeti ve başka bir şeyin bidayeti anlamında da kullanılmaktadır. Nitekim tanrının tecellileri belli başlı devirlerin başlayıp bitmesini delalet etmektedir.[609]

Dürzî terminolojide Hinduzim'in avatar anlayışına benzer bir şekilde tanrının kendisini zuhûr ettiği insan formu "mukam" ve "hicap" (örtü) şeklinde geçmektedir. Mahcub, yani örtülü olan şey ise tanrının lâhûtudur.[610] Tanrı'nın tecellî ettiği kişi, tanrının kendisi değildir. Tanrı, o kişiden de başkası değildir. Tanrı'nın lâhûtî ve nâsûtî yönünü keskin bir şekilde ayırmak imkânsızdır. Bununla birlikte tanrı hakkında bütünsel bir bilgi elde etmek mümkün değildir. Tanrı'nın lâhûtî ve nâsûtî yönü arasındaki ilişkiyi anlamak için serap, ayna, ruh ve beden metaforları kullanılmıştır.[611]

Dürzî tecellî anlayışında tanrının daima gaybet veya zuhûr halinde olması onun kudreti gereği anlamsızdır. Onun setr ve keşf dönemleri peş peşe gelmektedir. Bu da Tanrı'nın kadiri mutlak olduğunu, istediğini yapabilen bir varlık olduğunu göstermektedir. Tanrı, eğer sürekli zuhûr etseydi, gaybet dönemi olmasaydı o tanrı aciz kabul edilirdi veya tam tersi yani sürekli zâhir olsaydı yine Onun acizliğine delil teşkil ederdi. Tanrı, farklı suretlerde ve muhtelif hallerde kendisini zuhur edip eğer sürekli aynı şekil ve biçimde kendisini gösterseydi bu da onun kudretine halel getirirdi. Nitekim bu bakımdan Dürzîliğin ulûhiyet anlayışında tecellî akidesinden sonra en önemli husus Tanrı'nın kudretine yapılan aşırı vurgudur. Zira Tanrı, istediği vakit zuhûr eder, istediği vakit de gaybete girer. Çünkü o, bütün kayıtlardan münezzehtir.[612]

Tanrı'nın tecellî ve zuhûr etme nedeni ise insanlara olan merhameti, şefkati ve adaletinden kaynaklanmaktadır. Zira insan, mücerret olanı kavramakta zorlandığından Tanrı'nın lâhûtî yönünü tam kavrayamadığında şirk veya günaha

[609] Şenzeybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzilik*, 149.
[610] Makārem, *The Druze Faıth*, 61; Şenzeybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzilik*, 151-152.
[611] Abu Izzeddın, *The Druzes*, 113; Makārem, *The Druze Faıth*, 61; Şenzeybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzilik*, 155.
[612] Şenzeybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzilik*, 156-158.

düşebilmektedir. İşte bu durumu engellemek için tecellî ve zuhûr meydana gelmektedir [613]

Tanrı'nın toplamda tecellî ettiği on tane mukamı olduğuna dair bilgiler olsa da onun 72 tane mukamı olmuştur. Bunlardan sadece üç tanesi, el-Aliyy, el -Bar ve el-Hâkim asıl tecellî olup geriye kalan diğer isimler tanrının asıl tecelli mukamına hazırlık mahiyetindedirler; diğerleri Ebu Zekeriyya, Ali, el-Muil, Kâim, Mansûr, Muiz, Azîz'dir.[614]

El-Hâkim Bi-Emrillâh Tanrı'nın 72. ve son tecellîsidir. Dürzîler, kendisinni tazim etmekte ve kulluğu ona yapılmaktadırlar. Kıyamette Hâkim'in bir daha ortaya çıkacağına inanmaktadırlar. Hâkim Bi-Emrillâh'ın tecellî ettiği devri, diğer devirlerden ayıran bazı nitelikler bulunmaktadır. Bu özellikler, şunlardır: el-Hâkim'in tecellisi ile ahiret devirlerinin ilkinin başlaması, misakın yazılı alınması ve bu devir tanrının tevhidinin en açık göründüğü devirdir.[615]

Dürzî tevhit inancında tanrının zaman zaman gaybete girdiği setr dönemlerinde Muvahhidler (Dürziler), kendi gerçek inançlarını gizleyerek diğer şeriatlerin altında yaşamışlardır. Tanrı'nın başka bir tecellî ile tezahür ettiği keşf dönemlerinde ise Dürzîler, gizledikleri tevhit inancını tekrar ortaya çıkarmışlardır keşf dönemlerinde "Zemmedilmiş nâtık ve esas'lar"ın[616] şeriatlerinin hükmü reddedilmiştir. Bu zemmedilmiş nâtık ve esaslar, Dürzî tevhit inancına muhalif olan peygamberler ve onların yardımcısıdır. Hz. Muhammed ve Hz. Ali'yi de bu kategoride değerlendirmişlerdir. Tevhit akidesi, Tanrı el-Hâkim Bi-Emrillâh'ın

[613] Bağlıoğlu, *İnanç Esasları Açısından Dürzîlik*, 165; Şenzeybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzilik*, 163.
[614] Bağlıoğlu, *İnanç Esasları Açısından Dürzîlik*, 169; Hakkı, *Dürzi Mezhebi*, 73; Şenzeybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzilik*, 169.
[615] Şenzeybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzilik*, 196-213.
[616] Zemmedilmiş natık ve esasların zıttı ise övülmüş natık ve esaslardır. Dürzilik'te Keşf devrinden sonra Tanrı ve Külli Akl'ın nasuti formlarının gaybetinin ardından tevhidi daveti sürdüren cismani hudud için kullnılmaktadır. el-Hakim ve Hamza b.Ali'den sonra övülmüş natık, Külli Nefs'in nasuti formu olan Muktena Bahaedddin olmuştur. Övülmüş esas ise Nefsi'in gaybetinden sonra daveti devam ettirecek olan Kelim'nin beşeri formu için kullanılmıştır. Esas el-Hâkim devrinde uygulanmamıştır. Bkz. Şenzeybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzilik*, 313-314.

tecellîsi ile en açık bir şekilde görünür kılındığı bir devir olduğu için el-Hâkim'in tecellîsi ile istenmeyen şeriatler tamamen hükümsüz kılınmıştır.[617]

Dürzîliğin ulûhiyet ve ikincil ulûhiyetler tasavvuru ilgili hudud inancı önemli bir konuma sahiptir. Dürzî kaynaklarda hudud; vezirler, ayetler, resulün ayetleri, tevhidin ayetleri olarak geçmektedir. Hudud, tanrıya ulaşmak, yakınlık kurmak için var olan aracı ilâhî varlıklardır. Hududların hem mânevî hem de maddi tarafları bulunmaktadır. Hududların ruhânileri, ilâhî âlemdedir; onların cisimleşmiş halleri ise maddi dünyada kendilerini göstermektedir. Ruhanî ve cismani hudud arasında kesin bir ayrım yapmak mümkün değildir. Hududlar, ebedidir, yok olmazlar farklı isimlerde ve farklı bedenlere girerek maddi âlemde kendilerini göstermişlerdir.[618]

Bunlardan ruhanî hududlar, tanrının yaratma ve vücuda getirme faaliyetlerinde tanrıdan ilk çıkan varlıklar olmaları açısından maddi-mânevî bütün yaratılmışların ve varlıkların aslıdır. Onlar, yaratma ve sudûr zincirinin ilk halkalarını oluşturmaktadır.[619] Bu hududların ilki, Küllî Akıl olup Hermetizm'deki ikinci tanrıyla paralel özellikler arz etmektedir. Tüm yaratılışın kaynağı, bir olan tanrıdır. Ancak tanrı, maddi âlemle temas kurmaktan münezzehtir. O, çok yücedir. Küllî Akıl, yaratılışın bir enstrümanıdır. Küllî Akıl, tanrı ve yaratılmış varlıklar arasında bir aracı hükmündedir. Dolayısıyla karmaşıklık ve çokluk ilkeleri Küllî Akl'a nisbet edilmektedir.[620]

Küllî Akıl, tanrı'nın emri ve iradesiyle tanrının saf ve parlak ışığından aracısız bir şekilde meydana geldi. Akıl, kendisinin mükemmelliği karşısında şaşkına dönmüş, tanrının kendisi gibi mükemmel bir varlığı asla yaratmayacağını düşünmüş ve kendisini benzersiz, rakipsiz görmesi ile kendisini gurura kaptırdı. Bu durum üzerine tanrı, ona muhalif, karanlık kökenli ez-Zıdd'ı (İblis) yarattı. Akıl, hatasını anlayıp tanrıdan af dileyip ez-Zıdda'a karşı kendisine yardımcı bir unsur istedi. Tanrı, onun duasını kabul etti ve yardımcı olarak Küllî Nefs'i yarattı Külli Nefis'te Akl'ın nûru daha fazla bulunurken ez-Zıdd'ın karanlığından da bir parça taşımaktaydı. Akıl, Nefis ve ez-Zıdd iyi ve kötüyü seçme hususunda özgürdüler. Akıl

[617] Şenzeybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzilik*, 143.
[618] Bağlıoğlu, *İnanç Esasları Açısından Dürzîlik*, 68.
[619] Şenzeybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzilik*, 227.
[620] Abu Izzeddın, *The Druzes*, 116.

ve Nefs'in ez-Zıdd'ı itaat ettirmek için mücadele verdiler. Ancak o, bunu reddince aşağılara düştü.[621]

Küllî Akıl'dan yaratılmış olmasına rağmen ez-Zıdd, onun tam zıttıdır. Akl'ın olumsuz gölgesidir. Nefs'in Akl'a yardımcı kılındığını anlayan ez-Zıdd, kötülük yapma hususunda bir yardımcıya ihtiyaç duymuştur. Tanrı'nın her şeyi çift yaratma ilkesini devreye sokması ile ez-Zıdd'a yardımcı olarak Nefs'in doğasında bulunan ışık ve karanlığın ilahi irade tarafından hareket ettirilmesi ile en-Nidd ya da el-Esas adlı tanrısal varlık yaratıldı.[622]

En-Nidd'den sonra Külli Nefis'ten Kelime sudûr etti, ondan da Sâbık ya da Sağ Cenah, ondan da Tâli/Sol Cenah meydana geldi.[623] Küllî Akıl, eril; Küllî Nefs ise dişil karakterlidir. Her hududu sembolize eden bir renk vardır. Küllî Akl'ın yeşil, Nefs'in kırmızı, Kelimenin sarı Sâbıkın mavi, Tâlinin ise beyazdır.[624]

Söz konusu hududlardan sonra gnostisizmdeki düaliteye benzer Akl'ın ve ez-Zıdd'ın başını çektiği iki güce yardımcı varlıklar yaratılmıştır. Bunlar hurufu's-sıdk, nûranî güçlere yardımcı varlıklardır; huruf'ul-kizb ise zulmânî kuvvetlerin yardımcısıdırlar. Sıdk, kelimesinde Akl'ın nuru baskın iken,"kizb" kelimesinin harflerinde ise karanlık baskındır. Bunların yanı sıra şerre ve hayra eşit oranda yatkın olan mücerret ruhlar olarak yaratılan nâtık nefisler de bulunmaktadır. Bunlar insani formlar olmadan Allah hakkında bir bilgi edinmezler. Tüm bu ilâhî varlıklardan sonra burçlar, gezegenler, felekler ve yeryüzü yaratılmıştır. Akabinde beşeri sûretler yaratılmıştır.[625]

Şimdiye kadar ele aldığımız varlıklar ilâhî/misal âlemi ile ilgili olan tanrı ve tanrısal varlıklar ile ilgiliydi. Dürzî inancının en önemli özelliklerinden biri de bu ilâhî âlemdeki varlıkların mutlaka yeryüzünde de karşılıklarının olduğuna inanmalarıdır. Mesel-memsul teorisi gereği tıpkı tanrının tecellîleri gibi ruhanî hududların ve onlardan sonra yaratılan metafizik varlıkların da nâsûtî sûretlere sahip

[621] Abu Izzeddın, *The Druzes*, 116; Abu Izzeddın, *The Druzes*, 45-46.
[622] Şenzeybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzilik*, 243-251.
[623] Abu Izzeddın, *The Druzes*, 114.
[624] Bağlıoğlu, *İnanç Esasları Açısından Dürzîlik*, 177-173.
[625] Şenzeybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzilik*, 260-270.

olduğuna inanmaktadırlar. Ruhanî hudûların yeryüzündeki yansımaları cismani hududlardır.[626]

Ruhanî hududların ilki Küllî Akıl olup onun maddi âlemdeki karşılığı Hamza b. Ali'dir. Hamza b. Ali, Allah'ın Hâkim Biemrillâh zamanındaki insan biçimidir. Küllî Akıl, hududların başıdır. Allah, onu nûrundan yaratmıştır. Her bir devirde muhtelif isimlerle tezahür etmiştir.[627] O, Âdem devrinde Şantil, Nuh devrinde Pisagor, İbrahim devrinde Davud, Mûsâ devrinde Şuayb, Îsaâ devrinde hakiki Mesîh, hicret döneminde Selmân-ı Fârisî, Saîd döneminde Salih olmuştur.[628]

Hamza b. Ali, tanrı hakkında kullanılan tüm isim ve sıfatların aslında kendisi için kullanılması gerektiğini ifade etmiştir. İslam'da Allah için kullanılan isim ve sıfatları Hamza kendisi hakkında kullanmıştır. el-Hâkim Biemrillâh Hamza'dan üstün, yaratıcı bir tanrı olup yetkilerini Hamza b. Ali'ye devretmiştir.[629]

Diğer cismani hududlar ise şunlardır: Külli Nefs: Ebû İbrahim İsmail b. Muhammed b. Hamid et-Temîmî,

Kelime: Ebû Abdillah Muhammed b.Vehb el Kureşî ed-Dâî

Sabık: Ebû'l Hayr Selâme b.Abdi'l-Vehhab es-Sâmiri ed-Dâî

Tali: Ebû'l Hasan b.Ahmed et-Tâî es-Semûkî ed-Dâi'dir.[630]

Külli Akl'a karşı asi olan, ona itaat etmeyen ez-zıddı'r-ruhani'nin nâsûtî sûretleri, genel anlamda tevhit inancına karşı âdemi (olmayan bir Tanrıya inanmayı öngüren Dürzîlik dışındaki inançlar) davetlere çağıran ve Dürzîlere muhalif olan herkes için kullanılmaktadır. Bunlar arasında Hz. Muhammed ve Hz. Ali'de bulunduğu için zıddtırlar. Sırf bundan dolayı Hz. Muhammed (s.a.v) ve Hz. Ali hakkında tahkir edici, aşağılayıcı ifadeler kullanmışlardır.[631]

---

[626] Abu Izzeddın, *The Druzes*, 113; Şenzeybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzilik*, 271.
[627] Bağlıoğlu, *İnanç Esasları Açısından Dürzîlik*, 69.
[628] Hakkı, *Dürzi Mezhebi*, 86; Şenzeybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzilik*, 275.
[629] Şenzeybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzilik*, 218.
[630] Bağlıoğlu, *İnanç Esasları Açısından Dürzîlik*, 69-70.
[631] Şenzeybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzilik*, 320.

2.6. FAAL-İCRACI TANRI MELEK TAVUS: YEZÎDÎLİK

Yezîdîliğin ulûhiyet ve metafizik varlıklar tasavvurlarına baktığımızda başta Tanrı olmak üzere Melek Tavus, Yedi Kutsal varlık, Sultan Ezid ve Şeyh Adi inanışları bulunmaktadır.[632]

Yezidilerin tanrı tasavvuru ilk başta çok tanrılı bir inanç olarak algılansa da Yezidiler, esasen sonsuz iyi olan tek tanrı (Xode/Hüda)'ya tapmaktadırlar. Yezîdîler, Hüda'nın yanı sıra Tanrı için Ellah, Xudavend, Ezdan Kral, Emir, Mir, Pedşan (kral manasındadır.) hükümdar anlamındaki Sultan/Siltan ve Rabb gibi isimleri de kullanmaktadırlar.[633]

Hüda, bütün mevcudâtın yaratıcısıdır. O, düşüncelerin, sözlerin ve işlerin nihai yargıcıdır. Ancak Tanrı, yeryüzündeki işlere ilgi duymamaktadır. Zerdüştlük'teki gibi kudretini kendisine yardımcı olan meleklere devretmiştir.[634]

Yezîdîlerin sözlü ve yazılı kaynaklarında geçmese de Yezîdî inancında Melek Tavus, Şeyh Adi ve Sultan Ezid'den oluşan üçlü bir yapının varlığı göze çarpmaktadır. Ancak bunların üçü de kadiri mutlak tanrılar şeklinde algılanmamaktadır. Zira Yezîdîlere göre tanrı farklı zamanlarda bu kişilere tecelli etmiş ve tezahür etmiştir. Dolayısıyla bu üç tanrısal varlık aslında tek Tanrı Hüda'dan başka bir şey değildir.[635]

Yezîdîliğin ulûhiyet tasavvurundaki Allah, Zerdüştî tanrı tasavvuruna paralel bir şekilde yeryüzünü yedi Tanrı-Melek ile idare etmektedir. Tanrı, haftanın her bir gününde bir meleği yaratmıştır. Pazar günü, Melek Azazil (Melek Tavus), Pazartesi Dardail, Salı İsrafil, Çarşamba Mikâil, Perşembe Cebrîil, Cuma Samuel/Şemnail, Cumartesi Nurael/Nurail yaratılmıştır. Yezîdîliğe göre her Tanrı-Melek, mezhebin liderleri şeklinde cisimleşmiştir. Bu tanrısal varlıkların yeryüzüne izdüşümü şu şekilde olmuştur:

---

[632] Kreyenbroek, *Ezidilik*, 142.
[633] Kreyenbroek, *Ezidilik*, 92-94.
[634] Lescot, *Yezidiler*, 277 S.: 41; Erol Sever, "Zerdüşt Bizimle Konuştu", *Yezidilik ve Yezidilerin Kökeni*, 5. Bs (İstanbul: Berfin Yayınları, 2018), 141; Asatryan - Arakelova, *The religion of the Peacock Angel*, 3-5.
[635] Asatryan - Arakelova, *The religion of the Peacock Angel*, 3-6.

Melek Azazil-Şeyh Adi

Melek Dardeael-Şeyh Hasan

Melek İsrafil-Şeyh Şemseddin

Melek Mikail-Şeyh Ebubekir

Melek Cebrail-Şeyh Saceddin,

Melek Samuel/Şemnail-Şeyh Sadreddin

Melek Nurael-Şeyh Fahreddin. [636]

Yezîdîler, periyodik olarak bin yılda bir bu meleklerden birinin dünyayı ıslah etmek amaçlı indiğini, Yezîdîlere ve diğer dini gruplara kutsal metinlerin yanında çeşitli kurallar vahyettiğini ileri sürmektedirler. Bu melek, görevini icra ettikten sonra gökteki yerine çekilmektedir. Kutsal görevle yeryüzüne inen bu melekler, işleri bitince burada kendi soyundan çocuklar bırakmaktadırlar. Şeyh ailesinin de bir melek soyundan geldiğine inanmaktadırlar.[637]

Yezidi inancına göre bu yedi tanrısal varlık, her yıl bir sonraki yılda meydana gelecek olayların gidişatını görüşmek üzere Cumai bayramında Şeyh Adi türbesinde toplanmaktadırlar.[638]

Söz konusu yedi melek, Yezîdîlik'te mevcut olmayan peygamberlik kurumunu da karşılamaktadırlar. Yezîdî inancında birkaç peygamber ismi geçse de kurumsallaşmış bir nübüvvet anlayışından bahsetmek güçtür. Hüda'nın dünyayı yarattıktan sonra eski Arap dinine paralel olarak âtıl bir tanrı (Deus Otiosus) profiline bürünmesi ile tanrı ve insanlar arasındaki iletişim bu yedi melek ve yeryüzündeki yansımaları olan kutsal şeyhler vasıtasıyla gerçekleşmiştir.[639]

Yarı tanrı ya da tanrısal varlık konumundaki Melek Tavus, Yezîdî inancında önemli bir konuma sahiptir. Azazil meleğinin karşılığı olan Melek Tavus için çeşitli

[636] Aydin, "Yezidiler ve İnanç Esasları", 48-49; Kreyenbroek, *Ezidilik*, 61.
[637] Lescot, *Yezidiler*, 277 S.: 43.
[638] Kreyenbroek, *Ezidilik*, 142.
[639] Bozan, "Yezidilik/Ezidilik", 278.

ifadeler kullanılmıştır. O, yedi baş meleğin lideri, bu dünyanın hâkimi, kral, insanların ve cinlerin yöneticisi, doğmamış ve doğrulmamıştır, en büyük, şanlı melektir.[640]

Yezîdîlere göre tanrı, Melek Tavus'u kendi özünden, nûrundan yarattı. Ona âlemi idare etme yetkisi vererek onu baş melek kıldı.[641] Melek Tavus'un baş melek olarak seçilmesi ile ilgili aktarılan kutsal hikâye Hz. Âdem'e secde etme hususunda Allah'ın onları test etmesi kıssasına dayandırılmaktadır. Hüda, Âdem'i çamurdan yaratıp meleklerden kendisine secde etmelerini emretmiştir. Bütün melekler, bu emre itaat edip Âdem'e secde ederken Azazil meleği, emre uymayıp secde etmemiştir.[642]

Kitab'ul-Cilve'de Melek Tavus'un ezelde ve şu an mevcut olduğunu, Yezîdîleri koruyup kolladığını, insanları istediği şeklide cezalandırdığını, yerin altına ve üstüne hükmettiğini, yer ve gökteki bütün varlıkların onun idaresi altında olduğu ifade edilmiştir.[643] Yezîdîlerin tanrı tasavvurunda Melek Tavus, faal, her an yeryüzüne müdahale eden tıpkı demiurg hükmündeki ikinci dereceden bir tanrı'dır.

Yezîdîlikte Melek Tavus'un Âdem'in kıssasında oynadığı rol gereği muhalifleri tarafından semavî dinlerdeki tanrının hasmı, rakibi konumundaki şeytan/iblis figürü olarak algılanmıştır. Nitekim onlar, şeytana tapınmakla itham edilmişlerdir.[644] Ancak Yezîdîler, bu anlayışı sert bir biçimde reddetmektedirler. Onlara göre Melek Tavus, kötülük ilkesi değildir. Zira kötülük, insanların kalbinde meydana gelen bir şeydir. Kötülük yapanlar, tenâsüh inanışına bağlı olarak cezalandırılacaklardır.[645]

Nitekim Yezîdîler nezdinde Melek Tavus, melekler panteonundaki en yüce, en iyi melek olduğu için ibadet edilmeyi de o hak etmektedir. O, iyiliğin, güzelliğin ve bilgeliğin kendisinden sadır olduğu estetik bir varlıktır.[646] Dolayısıyla

---

[640] Kreyenbroek, *Ezidilik*, 94-95.
[641] Sever, "Zerdüşt Bizimle Konuştu", 141.
[642] Bozan, "Yezidilik/Ezidilik", 278.
[643] Turan, "Yezidiler", 101.
[644] Asatryan - Arakelova, *The religion of the Peacock Angel*, 10.
[645] E.S Drower, "The Peacock Angel in The Spring", *Journal of the Royal Central Asian Society* XXVII (Ekim 1940): 391.
[646] Pir Mamou Osman, "Şeyh Adi Öncesi Yezidiler", *Denge Ezidiyan*, Nisan 1996, 25; Gündüz, "Şeyh Adi ve Yezidilikte Gnostik Unsurlar", 385.

Yezîdîlik'te şeytanın başkaldıran, Allah'ın emrine karşı çıkan, aldatıcı bir karakteri yoktur. Aksine o, iyi bir varlıktır. Ayrıca Yezîdîlikte "şeytan", "iblis" gibi kelimeler in kullanılması yasaktır. Onlara göre bu kelimler, Müslümanların Melek Tavus'u kötüleme amaçlı kullandıkları ifadelerdir. [647]

Yezîdî anlatılarında, Ezid/ Sultan Ezi de, Melek Tavus kadar merkezi bir rol oynamasa da ismi çok sık geçmektedir. Onunla ilgili nitelikler Emevi Halifesi Yezîd'i göstermektedir.[648] O, bu dünyanın efendisi, kralıdır. Ezid, kimin önde veya arkada olduğunu bilmektedir. O, cennetteki sırdır. Zaman, onun ellerindedir. O, birçok kişi üzerinde gücünü hissettirmektedir. Onun bazen Melek Tavusla aynı varlık olduğu bazen de Melek Tavus gibi yedi meleğin başı olduğu ifade edilmektedir. O, kırmızı ve kalem ile ilişkilendirilmiştir.[649]

Yezîdîliğin tanrısal varlıkları arasında Melek Tavus'tan sonra en önemli figür Şeyh Adî b. Müsafîr'dir. O, dünyanın yaratıcısıdır. Yeryüzü ve gökyüzünün on dört katmanını Şeyh Adî oluşturmuştur. O, kendisine ibadet ve secde edilen tanrısal veya yarı tanrısal bir varlıktır. O, kusursuzdur. O, ebedi ve ezeli kelamdır. O, zamanın kutbudur. İnananların yardım talebinde bulunduğu merhametli varlıktır.[650]

Şeyh Adî'nin ulûhiyeti ile ilgili bağlıları tarafından ortaya atılan farklı görüşleri 16. asırda Mevlana Salih el-Kürdi'nin Yezîdîler ile ilgili bir fetvasında bulabilmekteyiz. Ulûhiyet tasavvuru bakımından onların üç fırkaya ayrıldıkları ifade edilmektedir. Şeyh Adî'nin Allah'a karşı konumu ve ona atfedilen anlam ekseninde üç ayrı grup oluşmuştur. Buna göre birinci grup, Allah ile şeyh Adî'yi özdeş, aynı kabul etmektedir. Onlara göre Şeyh Adî, Allah'ın kendisidir. İkinci zümreye göre Şeyh Adî ile Allah evreni ortaklaşa idare etmektedir. Buna göre gökleri yöneticisi Allah, yerin idarecisi ise Şeyh Adî'dir. Üçüncüsü ise Şeyh Adî'nin Allah'ın baş danışmanı, veziri olduğunu benimseyen gruptur. Zira Allah bir şey yapmak

[647] Aydin, "Yezidiler ve İnanç Esasları", 51.
[648] Aydin, "Yezidiler ve İnanç Esasları", 55.
[649] Kreyenbroek, *Ezidilik*, 95-96.
[650] Kreyenbroek, *Ezidilik*, 96.

istediğinde ona danışmaktadır. Şayet bu bilgiler doğruysa tanrı'nın faal uzvu olan Melek Tavus'un rolü 16. asırdaki rolü Şeyh Adî'ye aktarılmıştır.[651]

Melek Tavus'un rolünün Şeyh Adî'ye aktarılmasının nedeni muhtemelen Şeyh Adî'nin tanrı'dan meydana gelen ilk varlık olarak kabul edilmesinden ileri gelmektedir. Tanrı'dan oluşan ilk varlık, aslında daha önce Melek Tavus/Azrail olarak geçmişti. Gündüz'ün de belirttiği gibi buradan Şeyh Adî'nin, Melek Tavus'un yeryüzündeki tezahürü olduğuna dair bir çıkarımda bulunabilmekteyiz. Tanrı'dan çıkan ilk varlık, kâinatın yaratılmasını üstlendiği için doğal olarak yaratıcı özelliktedir. Böylece Bu ilâhî varlığın yaratıcı özellikleri, onun yansıması olan Şeyh Adi'ye de aktarılmıştır. Dolayısıyla o da yaratıcı ve ezeli sıfatlara sahiptir.[652]

Şeyh Adî'nin ismi, gnostik geleneklerdeki gibi ezeli olarak var olduğu düşünülen pre-existant bir varlık olarak algılanmıştır. Yezîdîlikte Şeyh Adî, tanrıdan meydana gelen ilk varlık olan Melek Tavus ile özdeşleştirilmiştir Yezîdîlikte Şeyh Adî ,"iyi tanrı" şeklinde anılmakta ve yüceltilmektedir. Bu minvalde Yezîdîlerce Şeyh Adî'nin herhangi bir ebeveyne sahip olmadığı ve onun ölmediği ile ilgili bir inanç da hâkimdir.[653]

Yezîdîliğin kutsal varlıkları arasında savaşmaya hazır onbir çift olarak geçen "on bir"ler, "Kırk kutsal varlıké (Çil Meran/Çil Mer) bulunmaktadır. Bu kırk kişi, bazen tek bir kişi olarak da düşünülmektedir. Yezîdîlik'te kutsal varlıkların sayısı oldukça fazladır. Bunların içinde meleklerin yeryüzündeki yansımaları olan kendi şeyhleri, İslam'daki önemli tarihsel kişilikler, bazı Süryani isimler de bulunmaktadır. Şeyh Musa Sor (Şeyh Mus), Xidir (Hıdır-İlyas), Meme Şivan, Şeyh Ebrus, Pire Libnan, Derweşe'l-Erd, Pir Davud bu varlıklardan sadece bir kısmı olarak zikredilebilir. Kutsal addettikleri bu varlıkların neredeyse hepsinin mabedi/kült merkezi yer almaktad ve her biri, bir ihtiyaca cevap vermektedir.[654] Ayrıca Zerdüştlük'teki gibi ateş, su, toprak ve rüzgârdan oluşan dört element yedi kutsal varlık içindeki dört melekle ilişkilendirilmiştir. Bunlara Çar Melek/Dört Gizem

[651] Bozan, "XVI. Asırda Yezîdîler (Êzidiler)'in Dini Statüsü Hakkındaki Tartışmalara Dair İki Belge: Mevlana Salih el-Kürdi'nin Bir Fetvası İle Mevlana Muhammed Berkali'nin Ta'liki", 242.
[652] Gündüz, "Şeyh Adi ve Yezidilikte Gnostik Unsurlar", 379.
[653] Gündüz, "Şeyh Adi ve Yezidilikte Gnostik Unsurlar", 380.
[654] Kreyenbroek, *Ezidilik*, 107-115.

denilmektedir. Bu Dört Melek, büyük ihtimalle Şeyh Şems, Fahreddin, Sıcaddin ve Nasreddin'dir. Bu tanrısal varlıklar ile olan bağ nedeni ile elementlere de saygı gösterilmektedir.[655]

2.7. TANRI MAZHARLARI: BAHÂÎLİKTE TANRI VE TANRISAL VARLIKLAR

Şîa içerisinde 19. asırda ortaya çıkan Bahâîlik bâtınî nitelikl bir dini yapılanmadır. Bahâîliğin tanrı ve tanrısal varlıklar anlayışı, Allah'ın birliği ve zuhûrları üzerinde yoğunlaşmıştır.

Bahâî inancına göre âlemde bulunan her şeyin yaratıcısı olan yüce varlık, tek eşsiz ve benzersizdir. Onun gücü, her şeye yeter, o, her şeyi bilir, herkesi sever ve yarattıklarına karşı çok şefkatlidir. Gnostik ve hermetik gelenekteki tanrı tasavvurlarına paralel olarak Bahâîlik'te hiç kimse, sınırlı aklıyla Allah'ın gerçekliğini tamamen anlayamaz. Ona dair algımız ne kadar geniş ve yaratıcı olursa olsun o her zaman insan aklının sınırları içinde kalacaktır. Hiçbir akıl, hiçbir kalp ne kadar saf olursa olsun onun doğasını kavrayamaz. Yüce varlık hakkında yapılan tanımlamamalar, şemalar, onu tasvir etme girişimleri sınırlı insan aklının ürünü olduğu için sadece izafi bilgiler niteliğinde kalmaya mahkûmdur.[656]

Bahâîlere göre Allah, nûruyla tüm âlemi aydınlatmaktadır ancak insan aklı tanrının zâtını idrak etme hususunda yetersizdir. İnsanın mevcut durumda Allah'ın mükemmel varlığını algılaması mümkün değildir. Buna göre bir masa, kendisini meydana getiren bir marangozcuya işaret edebilir ancak onun zâtı ile ilgili bir bilgi veremez. Bunun gibi bizler de Allah'ın yaratıcılığını bilebiliriz ancak zâtı hakkında konuşamayız.[657]

Bahâîliğe göre Allah'ın kendisini Kur'anda tanımladığı isim ve sıfatlardan ibaret mutlak bir vücûdu yoktur. O varlığını zuhûrlarına borçludur. O, güneşin ışığını aynada yansıtması gibi nebi ve resullerde zuhûr etmektedir. Tanrı'nın kendilerine

---

[655] Kreyenbroek, *Ezidilik*, 99-100.

[656] "Genel Bir Bakış", *Türkiye Bahai Toplumu*, erişim: 11 Mayıs 2021, https://bahaitr.org/genel-bir-bakis/; Momen, *The Bahá'í Faith*, 106.

[657] Yasin İpek, *Yeni Bir Dini Hareket Olarak Bahailik ve Türkiye'de Bahailer*, 1. Bs (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2020), 236.

tecellî ettiği nebiler tanrıda fena olup artık tanrı olurlar. Tanrı'nın mezahirleri (zuhûrları) konuştuğu vakit aslında tanrının kendisi konuşmaktadır.[658] Dolayısıyla Mutlak Hakikat olan tanrı ile insanlar arasındaki tek bağlantı bu zuhûrlarla (peygamberlerle) gerçekleşmektedir. Bu kişiler, gerçekte insan formunda görünen ilahi aracı varlıklardır. Bizler, ancak onlar aracılığı ile tanrı hakkında fikir sahibi olabilmekteyiz.[659]

Allah, kendisini idrak hususunda aklın aciz kaldığı konuları açıklamaları ve insanların manevi ve ahlaki gelişimleri için ilk insandan başlayarak "tanrı zuhûrları" olarak adlandırılan elçiler göndermiştir. Tanrı'yı tanıyıp bilmek için bu zuhûrları bilmek ve onlara itaat etmek gerekmektedir.[660] Bahâîliğe göre bu elçilerin gönderilme nedenlerinden biri de Allah'ın mürsel sıfatıdır. Zira bu sıfatın geçerli olmasının şartı Allah'ın resuller göndermesidir. Nitekim ne İslam son dindir ne de Hz. Muhammed son peygamberdir. Bu nedenle bundan sonra da peygamberler gelmeye devam edecektir.[661]

Bahâîliğin ilk basamağı olan Bâbîliğin öğretisine göre Allah, iradesini belli zamanlarda peygamberlerde tezahür etmiştir. Kendisine zuhûrun gerçekleştiği kimseye "nokta" denilmektedir. Nübüvvet halkasının ilk noktası olan Âdem'in ardından her birinin kendi zuhûrlarının noktaları olan İbrahim, Mûsâ, Îsâ ve Hz. Muhammed (s.a.s.) gelmiştir. Onların hepsi, bir ve aynıdır. Sonradan gelenler, kendilerinden önce gelenlerden daha mükemmeldirler.[662]

Bâb Mirza Ali, yeni bir zuhûrun noktası ve yeni nebevi bir çağın başlatıcısı olduğunu iddia etmiştir. Bu iddiasını ileri götürerek kendisinin tanrı olduğunu ileri sürmüştür Mirza Ali Muhammed kendisi için "el'âla" , taraftarları ise ona "er-Rabbu'l-â'la" ifadesini kullanmışlardır.[663] O, zuhûrun cüz'i anlamda kendisinde var olduğunu ifade etmiştir. O, bu zuhûrun /Allah'ın tecellîsinin noktası olarak ona ilk inanan on sekiz kişide de bulunduğunu öne sürmüştür. Bâb ile birlikte toplamda on

[658] Ethem Ruhi Fığlalı, *Bâbîlik ve Bahâîlik*, 1. baskı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), 60.
[659] Momen, *The Bahá'í Faith*, 108.
[660] İpek, *Yeni Bir Dini Hareket Olarak Bahailik ve Türkiye'de Bahailer*, 236.
[661] Hacı Çiçek, "Bahailik, Bahailiğin Görüşleri, İslam Düşüncesindeki Yeri ve Ona Dair Bazı Yorumlar", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/6 (15 Haziran 2017): 141.
[662] Mirza Hüseyin Ali Baha'ullah, "Bahailik ve el-Kitabu'l-Akdes (Türkçe Çeviri)", 15-16.
[663] Fığlalı, *Bâbîlik ve Bahâîlik*, 29.

dokuz kişi olmuşlardır. On dokuz sayısı da vahid, tek olan yani Allah'a karşılık gelmektedir. Dolayısıyla bu sayının doğasının ilâhî nitelikli olduğu için evrenin hepsini bu sayıya göre düzelenmek icap etmektedir. Zuhûru oluşturan bu on dokuz kişiye "Yaşayan Harfler (Hurufu'l Hayy)" de denilmektedir.[664]

Bâbîlik'ten evrilen Bahâîliğin kurucusu Mirza Hüseyin Ali, Allah'ın en yüce zuhûrudur. Yani onun getirdiği yasalar, bütün kâinat için geçerlidir ve en az bin yıl yürürlükte kalacaktır. Hz. Âdem'den bu yana gelen tüm peygamberler, tanrı zuhûru Bahaullah'ı müjdelemek için gönderilmişlerdir. Zira o bütün dinlerin bahsettiği mev'ud (geleceği müjdelenen)'dur. Bütün dinler, sadece Bahâ'nın fikir ve zuhûrları için bir hazırlık mahiyetindeydiler. Onların hepsi, eksiktir. Ancak Bahâullah'ın gelişiyle tamamlanmıştır. [665]

Bütün dinlerin beklediği kurtarıcı olan Bahâullah, İsrailliler için "Ebedi Pederin" cisimleşmesi, Hıristiyanlar için "Mesih'in ricati", Müslümanlar için "Îsâ'nın gökten inişié, Zerdüştiler için "Şah Behram", Hinduların beklediği "Krişna" ve Budistler için o, "Buda"dır.[666]

Çağlar boyunca tanrının zuhûrları olarak bilinen ilâhî elçiler gönderilmiştir. Onlar arasında İbrahim, Krişna, Zerdüşt, Mûsâ, Buda, Îsâ Mesîh Hz. Muhammed ve son zamanlarda Bâb ve Bahâullah bulunmaktadır. Gönderiliş nedenleri, insanlığın ruhsal, zihinsel ve ahlaki anlamda geliştirmek içindir.[667] Bu mazharlar, sadece içinde yaşadıkları topluma rehberlik etmemiş aynı zamanda bütün insanları etkilemiştir.[668] Bahaullah, son mezahir değildir. Ancak kendisinden sonraki gelecek olan zuhûrla arasında en az bin yıl olacaktır.[669]

Bahâullah, peygamberlerin/tanrı zuhûrlarının bir beşeri bir de tanrısal yönü olduğunu ifade etmiştir. İnsani yönleri, yeme, içme, uyuma gibi özellikleridir, ilahi yönü ise Allah'ın tezahür ettiği bir ayna olmalarıdır. Kişi, tanrının zuhûru ile

[664] Mirza Hüseyin Ali Baha'ullah, "Bahailik ve el-Kitabu'l-Akdes (Türkçe Çeviri)", 17.
[665] Mirza Hüseyin Ali Baha'ullah, "Bahailik ve el-Kitabu'l-Akdes (Türkçe Çeviri)", 32.
[666] Demirdağ, "Dini Hareketlerin Bir Çeşidi Bahailik", 396; Momen, *The Bahá'í Faith*, 118-119; Küçüköner, "A Messianic Prophethood Claims Within Islam, Hinduism And Christianity in the Context of Zeitgeist", 293.
[667] "Revelation", erişim: 11 Mayıs 2021, https://www.bahai.org/beliefs/god-his-creation/revelation/.
[668] İpek, *Yeni Bir Dini Hareket Olarak Bahailik ve Türkiye'de Bahailer*, 243.
[669] Momen, *The Bahá'í Faith*, 119.

konuştuğu vakit tanrı ile konuşmuş olur, ona yapılan secde tanrıya yapılan secde ile eşdeğerdir. Onun bu tanrısal yönü nedeniyle ona "tanrı" bile denilebilir.[670]

Bahâullah, tanrısal yönüne işaret etmek için Kitabu'l-Akdes'in 104. ayetinde okul yüzü göremediğini, herhangi bir konuda inceleme yapmadığını ve ümmi olduğunu iddia etmiştir.[671] Bahâîlere göre elçiler, "ümmi"olmalarına rağmen kullandıkları yöntemler ile bilgi ve yeteneklerini göstermişlerdir. Onların sahip oldukları bu ilim ve yeteneğin kaynağı, sınırsız olan ilâhî güçtür, kutsal ruhtur.[672] Bahâullah, kendisine tanrısal sıfatları yakıştırdığı gibi oğlu Abdülbaha'ya da tanrısal özellikler atfetmiştir.[673]

Bahâî inacında melek ve şeytan konusuna baktığımızda bu iki unsurdan pek söz edilmez. Onlar genellikle kendilerinden önceki dinlerin melek inancını yorumlamışlardır.[674]

Bahâîlik, muhtemelen sufi bir arka plana sahip olduğu için insanın kutsallaştırılması söz konusu olmuştur. Zira Bahaullah'a göre kâinatta var olan bütün mevcudât, hermetik gelenekte olduğu gibi ilâhî sıfatları yansıtmaktadır. Bu varlıklar arasında ise özellikle insanın ayrı bir yeri bulunmaktadır. Zira sadece insanlar tanrının bütün niteliklerini yansıtmaktadır.[675]

2.8. HAK-MUHAMMED-ALİ ANLAYIŞI: ALEVÎLİK

Alevîlik öğretisinde Hinduizm ve Hıristiyanlığın tanrı tasavvurunu çağrıştıran "Hak-Muhammed-Ali" ya da "Allah-Muhammed-Ali" biçiminde dile getirilen üçlü unsur, Alevîliğin tanrı ve tanrısal varlıklar tasavvurlarında oldukça önemli bir yer tutmaktadır.[676] İtikadı ifade eden üçlü yapı bütün Alevîlerce aynı şekilde

[670] Fığlalı, *Bâbîlik ve Bahâîlik*, 61.
[671] Mirza Hüseyin Ali Baha'ullah, "Bahailik ve el-Kitabu'l-Akdes (Türkçe Çeviri)", 100.
[672] İpek, *Yeni Bir Dini Hareket Olarak Bahailik ve Türkiye'de Bahailer*, 255.
[673] Çiçek, "Bahailik, Bahailiğin Görüşleri, İslam Düşücesindeki Yeri ve Ona Dair Bazı Yorumlar", 139.
[674] Demirdağ, "Dini Hareketlerin Bir Çeşidi Bahailik", 397.
[675] Paula Hartz, *Baha'i Faith*, 3rd ed (New York: Chelsea House Publishers, 2009), 86.
[676] İlyas Üzüm, *Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla Alevîlik* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2013), 71.

anlaşılmamıştır. Bazısı, bu üçlüyü tek bir gerçekliğin üç ayrı veçhesi; bazısı da üçlünün her birinin birbirinde ayrı bağımsız özellikte olduğunu belirtmiştir.[677]

Alevîliğin ulûhiyet anlayışı, vahdet-i vücûd öğretisi ve bu öğretinin en mükemmel yansıması olan insanın kutsallığı kabulü üzerine dayalıdır. Alevîlikte Tanrı için Hak, Ya Ali, Şah, Hü, Hüda, Tanrı, Allah, Kâmili İnsan, Yaradan, Mevla, Dost gibi muhtelif isimler kullanılmaktadır. Buna göre Tanrı, evrendeki her şeyi kendi özünden, nûrundan yaratmıştır. Bu yaratma, İslam'daki gibi yoktan bir yaratma değildir. Mevcudât, Tanrı'nın (Hakk'ın) varlığından meydana geldiği için dolayısıyla âlemdeki tüm varlıklarda bir parça tanrısallık bulunmaktadır. Ancak bu tanrısallığın en mükemmel cüz'ü insan olarak kabul edilmektedir. Zira insan (Âdem), Hakk'ın (Tanrı) ruhundan vücûda gelmiştir.[678] Alevîlikte insan, Hermetizmdeki gibi küçük bir âlem olarak tasavvur edildiği için Hakk'ı en güzel şekilde yansıtan varlık hükmündedir. İnsanlar içinden Hz. Muhammed, nübüvveti nedeniyle, Hz. Ali ise velayeti nedeniyle Allah'ı yansıtan birer ayna gibidirler.[679]

Alevî kaynaklarda Hz. Muhammed'in adı Hz. Ali'ninki kadar geçmese de ismi azımsanmayacak derecede zikredilmektedir. Alevîlikte Hz. Muhammed, Sünni anlayışa uygun olarak peygamberliğine ve öğretilerine uygun olarak yer yer anılsa da daha çok mistik ve senkretik bir anlayışla kendisinden bahsedilmektedir. Genellikle Hz. Ali'de daha düşük bir derecede anılmaktadır.[680]

Alevîliğin Hak-Muhammed-Ali anlayışında bu üçlü yapı, Alevîler tarafından üç farklı şekilde yorumlanmıştır. İlki her bir unsurun ayrı zâtlar olarak genel İslamî anlayışa uygun bir şeklide yorumlanmasıdır. Buna göre, Hak, ulûhiyetin sahibi Allah, Hz. Muhammed, Allah'ın son elçisi, Ali ise velilerin piri sayılmaktadır.[681] Buyruklarda bu anlayışa paralel olarak Hz. Muhammed'in peygamberliği ve vahyin

[677] Üzüm, *Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla Alevîlik*, 71.
[678] "Alevi-Bektaşi İnancının Esasları. Danimarka Alevi İnanç Toplumu DABF (Danimarka Alevi Birlikleri Federasyonu) - PDF Free Download", 7-12, erişim: 06 Şubat 2021, https://docplayer.biz.tr/7739822-Alevi-bektasi-inancinin-esaslari-danimarka-alevi-inanc-toplumu-dabf-danimarka-alevi-birlikleri-federasyonu.html.
[679] Üzüm, *Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla Alevîlik*, 74.
[680] Üzüm, *Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla Alevîlik*, 90.
[681] Üçer, *Tokat Yöresinde Geleneksel Alevîlik*, 230.

sadece ona geldiğine dair anlatılar dikkat çekmekte ve Hz. Ali'ye gereken değer ve saygı gösterilmekle birlikte o tarihsel kişiliğine uygun olarak aktarılmıştır.[682]

İkinci anlayışa göre üçlemede bulunan Hak, yine Allah'ı, Muhammed ve Ali ise aynı özün iki farklı tecell'isi olarak algılanmıştır. Bu bağlamda Buyruklar Nûr-ı Muhammedî ve Hz. Ali'nin nûru olmak üzere iki nûrdan bahsetmektedirler. Şeyh Safi Buyruklarında bununla ilişkili olarak kutsal bir yaratılış hikâyesi anlatılmaktadır. Buna göre Allah, hiçbir şey yok iken yeşil bir derya yaratmıştır. Bu deryadan bir gevher, inci çıkmıştır. Allah bu inciyi ikiye bölmüş, biri yeşil ötekisi de beyaz bir kandil olmuştur. Yeşil nûr, Hz. Muhammed'in beyaz nur ise Hz. Ali'nin nuru olup bütün ruhlardan öne yaratılmıştır. Akabinde Allah, Cebrâil meleğini yaratmıştır. Allah, Cebrâil'e kim olduğu ile ilgili sualler yöneltmiş ancak istediği cevabı almayınca onu cezalandırmıştır. Birkaç kez bu soruya cevap veremeyen Cebrâil, en sonunda nûrdan oluşmuş kandili görünce ona niyaz etmiştir. Cebrâil, kandilin kapısından içeri girdiğinde bir vücut halindeki biri ak biri yeşil iki nur görmüştür. Ak nur, Cebrail'e Allah'a vermesi gereken cevabı söylemiş. Cebrâil, Allah'a kendisine öğretildiği şekilde cevap verince Allah, "Rahmet üstadına ve pirine!" demiştir. Burada Pir, Muhammed Mustafa'dır. Üstad, Ali el Murtaza'dır. Bu hadiseden sonra Allah, Mikâil, İsrâfil, Azrâil ve Azâzîl (şeytan) adlı dört melek yaratmıştır. Cebrâil, Azâzîl'e ve diğer melekler Allah'ın gücünü göstermiş ve kubbeden asılı olan kandili görmüşlerdir, kandilin yedi kapısı oluşmuştur. Bu meleklere kandilin her bir kapısında binbir gün hizmet etmeleri emri gelir. Azâzil'in hizmet ettiği bir gün kandilin kapısı açılmıştır. İçerde tek vücut halindeki iki nûru görünce, bir ses nûra secde etmesini emretmiştir. Nûrun da yaratılmış bir varlık olduğunu iler süren Azâzîl secde etmeyi reddetmiştir. Ancak hizmetine de kaldığı yerden devam eden Azâzîl, son kapı açıldığında enaniyetine mağlup olup, oraya tükürmiştir. Onun tükürüğünden bir tasma bitmiş ve şeytanın boğazına geçmiştir. Şeytanın Âdem'e hasmı da burdan gelmektedir.[683]

Allah'ın yaratmış olduğu Nûr-u Muhammedi Hz. Muhammed'in nûru olup "zâhiri" temsil etmektedir, diğeri de Ali'nin nûru olup Allah'ın "bâtınî" yönünü

[682] Kaplan, *Yazılı Kaynaklara Göre Alevilik*, 287.
[683] Kaplan, *Yazılı Kaynaklara Göre Alevilik*, 288-289.

simgelemektedir. Hz. Muhammed, nübüvvetin, Hz. Ali ise velâyetin (Allah dostluğudur) sembolüdür. Muhammed-Ali aslında aynı kimliğin iki farklı yönüne işaret etmektedir.[684]

Üçüncü bir anlayış ise Hinduizm ve Hıristiyanlıktaki yaklaşıma paralel olarak bu üçlünün her bir unsurunı aynı şeyin farklı tecellileri olarak kabul etmektedir.[685] Mevcudât, Muhammed-Ali nûrundan meydana gelmiştir. Tanrı ile birlikte tanrısal kabul edilen bu iki nûrdan dolayı Alevîlik inancında Hak-Muhammed-Ali üçlemesi, Tanrı'nın birliği şeklinde anlaşılmaktadır. Zira bu üç unsurun birleşimi olmadan evren varlığa gelmemektedir.[686] Ancak bu üçlemede Alevî kaynaklarda Hz. Muhammed her ne kadar tarihsel kişiliği ile geçse de Alevîliğin bâtınî boyutunda Hz. Muhammed'in rolü çok belirsizdir. Allah'ın yeryüzünde Hz. Ali 'üzerinden tezahür ettiği anlayışı oldukça yaygındır. Ali'nin tanrılaştırıldığı bir tablo mevcuttur. Bu tasavvurda tarihi kimliğinden kopuk mitsel bir Ali söz konusudur.[687]

Alevî /Bektaşî nefes ve deyişlerinde söz konusu anlayış belirgin bir biçimde kendisini göstermektedir. Hz. Ali tanrı'nın bâtınî yönü olarak kabul edilmektedir. "Aynayı tuttum yüzüme Ali göründü gözüme","Ben Ali'yim Ali benim" gibi deyişlerle, zamanla Ali kültü meydana gelmiştir. Bu ve bunun gibi şiirlerde açık bir şekilde Allah'ın isim ve sıfatları Ali'ye nispet edilmektedir. Böylece Ali ilahlaştırılmıştır, Tanrı'nın tecellisi kabul edilmiştir.[688]

Melikoff'a göre Hz. Ali, nefeslerde bazen yaratıcı tanrı bazen hava olaylarından sorumlu yardımcı tanrı konumundadır. Yani Eski Türklerdeki Gök Tanrı rolü, Ali'ye transfer edilmiştir. Ancak yaratıcı büyük tanrılar, genellikle insanların yaşadıklarına ilgisiz ve uzak kaldıkları için insanlar kendilerine daha yakın ve somut ikincil derecedeki tanrılar edinmişlerdir. Birçok dinde olduğu gibi Alevîlikte'de Gök Tanrı yerine hayata olan eşsiz etkisi, ısısı, ışık kaynağı ve insana yakın olması nedeniyle yüce varlık güneşle bir tutulmuştur. Hz. Ali'de ilk başta Gök

[684] Üzüm, *Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla Alevîlik*, 98.
[685] Üçer, *Tokat Yöresinde Geleneksel Alevîlik*, 233.
[686] "Alevi-Bektaşi İnancının Esasları. Danimarka Alevi İnanç Toplumu DABF (Danimarka Alevi Birlikleri Federasyonu) - PDF Free Download", 7.
[687] Üçer, *Tokat Yöresinde Geleneksel Alevîlik*, 243-244.
[688] "Alevi-Bektaşi İnancının Esasları. Danimarka Alevi İnanç Toplumu DABF (Danimarka Alevi Birlikleri Federasyonu) - PDF Free Download", 8.

Tanrı olarak tasavvur edilirken daha sonraları güneşle özdeş kabul edilmiştir. Bu nedenle gün doğumunda güneşe yönelip dualar edilmektedir. Bu bağlamda Ali'nin sembolleri çeşitli güneş hayvanlarıdır. Bunlar, Aslan, Koç, Zümrüdü Anka ve Turna'dır.[689]

Alevîlikte tecellî ve tenâsüh anlayışının gereği olarak Ali, Allah'ın en mükemmel tecellîsi kabul edilmiştir Ancak tanrı, sadece Ali formunda tecellî etmemiştir Farklı biçimlerde de tecellî etmiştir ki Hacı Bektaş Velî de Ali'nin bir tecellîsi kabul edilmektedir.[690]

Alevîliğin tanrısal varlık algılayışlarında hermetik gelenekteki "semaî Âdemi" çağrıştıran "insan-ı kâmil" anlayışı, önemli bir yer işgal etmektedir. Nitekim Alevî öğretisinde insan, tanrı'nın varlığının bir parçasıdır. Ona ulaşmak için de kendisine bağlanmak ve sevgi ile yaklaşmak gerekmektedir. Tanrı'ya ulaşmanın en iyi yolu, insan-ı kâmil (olgun insan) olmaktan geçmektedir. Zira insan-ı kâmil, Hakk'ın yeryüzünde vücûda getirdiği varlıkların en şereflisidir.[691]

Alevîlikte kişinin kâmil insan makamına ulaşması (yarı tanrısal olması) için 4 kapı 40 makamdan geçmesi gerekmektedir. Bunlar, mânevî makamlardır. Şeriat, tarikat, marifet ve hakikat (gerçek, tanrı) kapısını sırasıyla geçen kişi artık tanrıyı görmekle müşerref olmaktadır. Dört kapının geçilmesi ile insan, ilâhî sırra erişmektedir. Nitekim başta Hz. Ali olmak üzere 3'ler, 5'ler,7'ler ve 40'lar gibi kutsal varlıklar da insan-ı kâmil kategorisinde kabul edilmektedir.[692]

Alevîlerin bazısı meleğin de şeytanın da aslında bir varlığı olmadığına inanmaktadırlar. Onlara göre bu varlıklar, iyi ve kötü sıfatlarından başka bir şey değildir. Nitekim iyilik yapanlar, melek olarak; kötülük yapanlar da şeytan olarak

---

689 Melıkoff, "Bektaşi-Alevilerde Ali'nin Tanrılaştırılması", 79; Üzüm, *Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla Alevîlik*, 91-92.

690 Mélıkoff, *Uyur idik uyardılar*, 103.

691 "Alevi-Bektaşi İnancının Esasları. Danimarka Alevi İnanç Toplumu DABF (Danimarka Alevi Birlikleri Federasyonu) - PDF Free Download", 9.

692 "Alevi-Bektaşi İnancının Esasları. Danimarka Alevi İnanç Toplumu DABF (Danimarka Alevi Birlikleri Federasyonu) - PDF Free Download", 17-30.

vasıflanmaktadır.[693] Alevîlerin bazısı ise şerrin nefisten kaynaklandığına inanmaktadırlar. Onlara göre Allah, sadece hayrı yaratmaktadır.[694]

Alevîler'in genel alayışında kötülük prensibi olan şeytan, tıpkı Yezîdîler'de olduğu iyi bir tanrısal varlık olarak geçmektedir. Şeytan'ın Âdem'e secde etmemesi Tanrı'ya olan muhabbetinden ileri gelmektedir. Dolayısıyla Tanrı'ya olan aşırı sevgisinden ötürü günahkâr olmuş ancak sonradan bağışlanmıştır.[695] Dolayısıyla Sünni anlayıştaki gibi Allah'ın emrine itaat etmeyen, asi bir şeytan figüründen bahsetmek mümkün değildir.

2.9. LA TAAYYÜN MERTEBESİNDEKİ TANRI: NAZARİ TASAVVUFTA TANRI VE TANRISAL VARLIKLAR

Tezimizin giriş bölümünde de ifade ettiğimiz gibi felsefi tasavvuf başlığı altında oldukça önemli bir yeri olan İbn Arabî'nin vahdet-i vücûd anlayışı ve Ekberi gelenek üzerinde konuyu inceleyeceğiz.

İbni Arabi'nin vahdet-i vücûd [696] nazariyesine göre varlık, öncelikle kendi zâtında bir hakikat olarak incelemelidir. Mümkün ve vacip varlıklar da ona bağlı olarak görecelilik ilişkisine göre ele alınmalıdır. Vahdet-i vücûd teorisi ile deizmin âtıl tanrı anlayışı çürütülmeye çalışılmış, Kur'an'ın öngördüğü tenzih ve teşbih arasında sıfatları olan fail bir tanrı telakkîsi oluşturulmuştur. Vahdet-i vücûd, bütün mertebeleri ile birlikte incelendiğinde mutlak tenzihçi bir tanrı anlayışını reddetmekte ve bu anlayışın ilk aşaması olarak da varlık ile Hakk'ın bir kabul edilmektedir.[697]

Sufilerin bu bağlamda tenzih ve teşbih arasında tasavvur ettikleri tanrı anlayışı, kulun kendi idrak seviyesi ve anlayışına göre geliştirdiği "Ben kulumun bana dair zannı üzereyim" hadisine dayandırılan "ilâh-ı mutekad" telakkîsidir. Yani

[693] Üçer, *Tokat Yöresinde Geleneksel Alevîlik*, 267.
[694] Üçer, *Tokat Yöresinde Geleneksel Alevîlik*, 291.
[695] Mélıkoff, *Uyur idik uyardılar*, 114.
[696] Vahdet-ü Vücud ,Varlığın birliği ya da varlıkta birlik anlamına gelmektedir.Bkz. Ekrem Demirli, "Vahdet-i Vücud", *DİA* (İstanbul: TDV İSAM Yayınları, 2012).
[697] Demirli, "Vahdet-i Vücud", 42: 432; Ekrem Demirli, "İbnü'l-Arabî ve Takipçilerinin Tanrı Anlayışı: Tenzih ve Teşbih Hükümlerinin Birleştirilmesi", *İslami Araştırmalar Dergisi*, 19 (2008): 32.

kişinin, bilgi dağarcığına göre tanrıyı tasavvur etmesidir. Bu anlayış, kendi değer yargılarımızı tanrı'ya yansıtmakla oluşmaktadır. İmgelemimizin oluşturduğu sübjektif bir tanrı anlayışıdır. Nitekim insan tanrıyı kendi değer yargılarına göre tasavvur ettiğinde iyi şeyleri ona atfederken, kötü şeylerden de onu uzaklaştırmıştır. Psikolojik etmenlerin meydana getirdiği ilâh-ı mutekad anlayışını sahih bir hale getirmek için İbn Arabî, ilâh-ı mutekad (sübjektif tanrı anlayışı)ın karşısına şeriatın emrettiği ilâh-ı meşruyu koymuştur. Muhtelif izafi tanrı tasavvurlarının şeriatın bildirdiği tanrı anlayışı ile uygun hale gelmesi ilâhi isimler teorisi ile mümkün olmaktadır. Buna göre ilahi isimlerin her birinin, kendisine has bir anlamı mevcuttur. Ancak bu isimler, aynı zamanda aynı hakikate tekabül etmektedir. Dolayısıyla bu anlayış, ilâhi isimlerin sonsuzluğu ve zâtın mutlak anlamda bilinemeyeceği savına dayanmaktadır. Hermetizm'deki gibi tanrı hakkında bilinebilen tek şey, fiilleridir. Fiillerinden yola çıkarak zâtına isimler ve sıfatlar yakıştırmaktan başka bir yol mümkün değildir.[698]

Vahdet-i vücûd teorisinin en önemli önermesi "varlık birdir O'da Hakk'ın varlığıdır". İbni Arabî, Hermetizm'in ve Hinduzim'in panteist anlayışına paralel olarak varlığın gerçekte bir olduğunu; algılarımızın dış dünyayı çokluk içinde gördüğünü ,aklen de Allah ve âlem (Hak-Halk) ikililiğini söylememize rağmen, varlıkta ikilik ve çokluğu kabul etmemektedir.Halk ve Hak, aynı gerçekliğin iki adı veya yüzüdür. Hakk'a vahdet açısından bakıldığında "Hak" diye isimlendirilirken, çokluk açısından bakılırsa "halk" diye isimlendirilmektedir. Fakat her ikisi de aynı müsemmanın ismidir.[699]

İbni Arabî, tek olan tanrı'dan çokluğun meydana gelişi başta olmak üzere tanrı-âlem arasında tesir-teessür, fiil-infial ilişkilerini ve kötülük gibi problemleri izah etmek için a'yanı-sabite teorisini geliştirmiştir.[700] A'yan-ı sabite ile Allah'ın ilminde olan hakikatler (özler), ifade edilmektedir. Bu özlerin maddi âlemde vücut bulmaları ise aşamalı bir şekilde meydana gelmektedir. Allah'ın âlemi yaratma nedeni tasavvufun genelinde olduğu gibi İbn Arabî öğretisinde de onun bilinme

[698] Demirli, "İbnü'l-Arabî ve Takipçilerinin Tanrı Anlayışı: Tenzih ve Teşbih Hükümlerinin Birleştirilmesi", 41; Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi*, 432.
[699] Abū-ʿl-ʿAlā ʿAfīfī, *Tasavvuf İslâm'da Manevî Hayat*, 168.
[700] Demirli, "Vahdet-i Vücud", 42: 432.

isteğidir. A'yan-ı sabite, ilâhî isimler ile tanrı belirgin olmakta, varlığa bürünmektedir.

İlâhî isimlerin tecellî etmesi, hazerat/mertebe isimli süreçlerden geçmektedir. Allah'ın ilmindeki her ayn (öz), bir kuvve halinde vardır. Dolayısıyla varlıklar, meydana geldiğinde yokluktan (adem) oluşmazlar. Varlığın yaratılması demek, aslında Allah'ın ilmindeki ayn'ların tezahür etmesi anlamına gelmektedir ve bunlar ezelden beri mevcutturlar. A'yan-ı sabite, insanlara göre yok, madum hükmündedir ancak Allah'a göre onlar sabit hakikatlerdir.[701]

Sufiler, bu bağlamda eşyanın hakikatinden bahsettikleri zaman o şeyin Allah'ın ezeli ilmindeki durumundan, ayn-ı sabite'sinden bahsetmektedirler. İlâhî isimler, a'yan-ı sabite olarak kabul edildiği için kişinin ya da bir şeyin hakikatini bilmek kendisine tecelli eden esmayı bilmek anlamına gelmektedir. Nitekim zahir-mazhar ilişkisi gereği âlemde bulunan her varlık belirli ilâhi bir ismin mazharıdır/tecellîgâhıdır. Her insanın var olmasına neden olan ilâhî bir isim vardır. Bu, özel isim olarak adlandırılmaktadır. Bu isim, insanın özel rabbidir. Kişinin yapması gereken, bu "özel rabbini" tanıyıp "genel rabb" hakkında bilgiye ulaşmasıdır.[702]

Mutlak varlık olan Hak ile a'yan-ı sabite arsındaki ilişki ile sufiler, birlik-kesret ilişkisinden hareketle vahdet-i vücûd ya da zuhûr teorisini merkeze alan bir yaratılış teorisi geliştirmek için uğraş vermişlerdir. Bu anlayış, filozofların sudûr nazariyesiyle birçok açıdan benzerlikler taşımaktadır. Sudûr teorisindeki akıllar, felekler, üst âlem ve alt âlem ilişkileri, makrokozmos ve mikrokozmos irtibatı gibi hususlar İbni Arabî'nin yaratılış nazariyesinde de muhafaza edilmiştir. Ancak İbn Arabî, suduûr teorisindeki nedenselliği vesileciliğe dönüştürmüştür.[703] Bu nedenselliğin "Birden ancak bir çıkar" prensibi ile önce akılların akabinde de diğer

[701] Gündüzöz, *Tasavvuf Tarihinde Nazari İrfan Geleneği-Tarih,Teori ve Problemler*, 154-157.
[702] Demirli, "İbnü'l-Arabî ve Takipçilerinin Tanrı Anlayışı: Tenzih ve Teşbih Hükümlerinin Birleştirilmesi", 42-43.
[703] Demirli, "Vahdet-i Vücud", 42: 433; Fatma Aygün, "İslâm Düşüncesinde Tanrı-Âlem (Birlik-Çokluk) İlişkisine Yönelik Temel Teoriler: Hudûs, Sudûr, Zuhûr", *Kader* 16/1 (30 Haziran 2018): 174-178.

varlıkların zorunlu olarak meydana gelişi Allah'ın irade ve kudretini anlamsız kılmaktadır.[704]

İbni Arabî'nin yaratılış teorisini sudûrdan ayıran bir başka nokta ise çokluğun "bir"den zuhûrunun doğrusal olmayıp döngüsel olmasıdır. Buna göre her şey, sonsuz biçimde Allah'tan sudûr etmekte ve yine ona dönmektedir. Eğer döngüsel bir zuhûr söz konusu olmasaydı Allah'a dönüş mümkün olmazdı.[705]

İbni Arabî, vahdet-i vücûd merkezli yaratılış teorisini nedensellikten arındırıp vesileci bir anlayış üzerine temellendirdikten sonra yaratılışın, belirli mertebelerde/hazretlerde vücuda geldiğini ileri sürmüştür. İbn Arabî'nin düşüncesinde Allah, "Mutlak Vücûd" ya da "Küllî Vücûd" şeklinde isimlendirilmekte ve o bütün mevcudâtın menbaı olarak görülmektedir.[706] Vücûd (varlık), sonsuz sayıdaki mertebelerle zuhûr, tecellî etmektedir. Âlemdeki şeyler, "Vücud"un farklı mertebelerdeki tezahürleri, taayyünleridir. Nitekim Vücud (varlık), kendisini sonsuz sayıdaki mertebelerle görünür kılmaktadır. Her ne kadar çok sayıda mertebenin olduğu ifade edilmişse de sufiler, çeşitli sayılarda sınıflandırmalar yapmıştır. Bunlardan yedili sınıflandırma ön plana çıkmıştır. Biz de çalışmamızda yedili tasnifi temel aldık. Sırasıyla yedi mertebe şunlardır: La taayyün mertebesi, taayyünü-i evvel, taayyün-i sani, mertebe-i ervah, mertebe-i misal, mertebe-i şehadet ve mertebe-i insandır.[707]

Vücûd mertebelerinin ilki, La-taayyün (Gizli Hazine-Lâhûti âlem) mertebesidir: Bu mertebede Hak Sabiîlik ve Hermetizm'deki yüce tanrı gibi, hiçbir şekilde mahiyeti bilinemeyen ve kendisiyle herhangi ilişki kuramayacağımız mutlak hakikattir. Ona, ne mahiyet ne de keyfiyet yakıştırılamaz. Sufiler, bu mertebe için kenzi-mahfi, gaybu'ul-guyup, gayb- mutlak, meçhul-i mutlak gibi birçok isimlendirme yapmışlardır. Ancak bu isimlerin de delalet ettiği gibi bu mertebe, her türlü sınırlandırma ve şartlandırmadan beridir, makamsızlık makamında mutlak vücud, henüz hiçbir taayyün göstermediğinden la-taayyün mertebesi olarak adlandırılmıştır. Bu mertebede sadece ve sadece "Hüve" (O), vardır. Bu mertebede

[704] Demirli, "Vahdet-i Vücud", 42: 433.
[705] Abū-ʿl-ʿAlā ʿAfîfî, *Tasavvuf İslâm'da Manevî Hayat*, 176.
[706] Kılıç, *Şeyh-i ekber*, 245.
[707] Kılıç, *Şeyh-i ekber*, 250; Demirli, "Vahdet-i Vücud", 42: 433.

her şey, birbirine eşittir. Bu mertebedeki vücûd, selbî bir dille ifade edilebilmektedir. Bu mertebe, sadece tenzih ile tanımlanabildiği için mutlak tenzihçi bir bakış açısına sahip olanlar onun sadece bu mertebesine inanmış olmaktadırlar ve onun diğer mertebelerini göz ardı ettikleri için de şirke düşmektedirler.[708]

2. Taayyün-i Evvel (Ceberut âlemi):Bu mertebede Mutlak Vücud, ehadiyyetini vahidiyyete dönüştürme suretiyle taayyünlerini başlatır. Hak açısından varoluşun başlangıcıdır ancak halk açısından ise yaratma eylemi bu mertebeden sonra başlayacaktır. Bu makamı ifade etmek için ceberut âlemi, ilk akıl, ilk nûr, ilk gölge, kalem, Hakikat-ı Muhammedîye ve Nur-u Muhammedîye gibi isimler söz konusu olmuştur. Bu mertebede Mutlak Vücud'tan ilk tecelli eden varlık Hakîkat-ı Muhammedîyye'dir. Diğer tüm mevcudât, âlem Hakîkat-ı Muhammedîye sayesinde zuhûr edecektir.[709]

Çalışmamızda bâtınî dini yapılanmalar için önem arz ettiğinden Hakikatı-Muhmediyye'yi biraz daha detaylı incelemekte fayda görmekteyiz. Tasavvuf ilminde sufiler, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) tarihsel kimliğinden ziyade onun vücûd mertebelerinin ikincisi, taayyün-i evvel'in bir başka ismi olan Hakîkat-ı Muhamediyye'yi nûranî bir varlık olarak algılamışlardır.[710]

İbni Arabi'ye göre Hakîkat-ı Muhamediyye'nin bir karşılığı da insan-ı kâmildir. Kâmil olmasının nedeni âlemdeki maddi ve manevi her şey, onun emrinin altında olmasından ileri gelmektedir. İnsan-ı kâmil, mevcudât içindeki en mükemmel varlıktır. İnsan- kâmil,[711] Allah'ın sûretinde yaratılmıştır. Allah'ı da sadece insan-ı kâmil bilmektedir. Zira o, Allah'ın tecelligâhıdır ve o âleme Allah'ın gözü ile

[708] Kılıç, *Şeyh-i ekber*, 250-252; Gündüzöz, *Tasavvuf Tarihinde Nazari İrfan Geleneği-Tarih,Teori ve Problemler*, 161-162; Abū-ʿl-ʿAlā ʿAfīfī, *Tasavvuf İslâm'da Manevî Hayat*, 169.

[709] Kılıç, *Şeyh-i ekber*, 299; Gündüzöz, *Tasavvuf Tarihinde Nazari İrfan Geleneği-Tarih,Teori ve Problemler*, 164.

[710] Abdurrahim Alkış, "Aynu'l-Kudat-ı Hemedani'nin Düşücesinde Hakikat-ı Muhamediyye", *Şarkiyat* 7/1 (19 Mart 2016): 140.

[711] İnsan-ı Kamil/Hz. Muhammed'in kalbi, bütün isim ve sıfatlarla "Allah" toplayıcı isminin, ism-i caminin mazharıdır. İbni Arabî'ye göre insan-ı kâmil'in kalbi yere göğe sığamayan ilâhî nûrun sığdığı ilâhî bir arş haline gelmiştir. Bundan dolayı ona arşullah da denmektedir. Bkz Güldane Gündüzöz, *Tasavvuf Tarihinde Nazari İrfan Geleneği-Tarih,Teori ve Problemler*, 2. (Ankara: Fecr Yayınları, 2018), 174-175; Ferzende İdiz, "Tasavvufta Hakikat-ı Muhamediyye Meselesi ve Mesnevi'den Örnekler", *Ekev Akademi Dergisi* 18/59 (Bahar 2014): 181.

bakmaktadır. İnsan-ı kâmil hakikatte Hz. Muhammed için kullanılmakla birlikte bu mertebeye ermiş kişiler için de kullanılmaktadır.[712]

Mutasavvıflar, Hakîkat-ı Muhamediyye ya da Nûr-u Muhammedî'yi temellendirirken çoğunlukla Hz. Peygamber'in (s.a.s.) "Allah'ın ilk yarattığı şey benim nûrumdur" hadisine dayandırmışlardır.[713] Nûranî bir varlık olan Hakîkat-ı Muhammediyye,[714] gaybın konusu olduğu için kadim sayılmaktadır. Onun varlığı, tecelli edince ortaya çıkmaktadır. Hz. Muhammed'deki bu nûr, sırasıyla Hz. Ebû Bekir başta olmak üzere dört halifeye onlardan sonra da velâyet sistemi ile aktarılmıştır. "Birden ancak bir çıkar"sözü Hakîkat-ı Muhamediyye mertebesi için söylenmiştir. Bu mertebe, la-taayün mertebesinin zâhiri, la taayyün ise bu mertebenin bâtını hükmündedir. Hemedani'ye göre Hz. Muhammed, Allah'a yakınlık bakımından Cebrâil başta olmak üzere tüm meleklerden üstündür. Zira Hz. Muhammed ile rabbi arasında bir perde var iken Cebrâil ile Allah arasında yetmiş perde bulunmaktadır. Ancak Hz. Muhammed'in hakikati, gayba ait bir husus olduğu için herkesin idrak etmesi mümkün değildir. Bu hakikate erenler, ancak ehl-i kalptir.[715]

Verdiğimiz malumattan da anlaşıldığı gibi taayyün-i evvel mertebesinin bir diğer ismi olan Hakîkat-ı Muhamediyye, mutasavvıflar tarafından tanrısal bir varlık konumuna yerleştirilmiştir. Bu hususta, ana hatlarıyla gerekli malumatı verdiğimiz için vücûd mertebelerinin bir üçüncüsü olan taayyün-i sani'ye geçebiliriz.

3. Taayyün-i Sani: Bu mertebenin vahidiyet, ulvî âlem, âlem-i sani gibi çok sayıda ismi bulunmaktadır. Bu taayyünde a'yan-ı sabiteler bulunmaktadır. Şehadet

[712] Kılıç, *Şeyh-i ekber*, 303-305; İdiz, "Tasavvufta Hakikat-ı Muhamediyye Meselesi ve Mesnevi'den Örnekler", 180.

[713] Alkış, "Aynu'l-Kudat-ı Hemedani'nin Düşücesinde Hakikat-ı Muhamediyye", 143.

[714] Hz. Muhammed tecellî eden ilk varlık olduğu için 128 bin peygamberin sahip olduğu sırların hepsine sahiptir. Her peygamberin bâtınî bir yönü bulunmakta ancak Hz. Muhammed (s.a.s) ise bütün bâtınî sırların taşıyıcısı kabul edilmektedir. Bu bakımdan Ayn'ul Kudat Hemedani'ye göre Hz. Muhammed'in beşeri yönünden ziyade velâyet yönünün çok önemli olduğunu ifade etmektedir. .Zira onun beşeri yönünü ilgilendiren birçok eylem başka insanlar tarafından da yapılabilirdi. Ancak gayb alanına dair birçok konuyu beşer idrakinin anlayabileceği şekilde anlatmak bir insanın yapabileceği bir şey değildir demiştir. Bkz Abdurrahim Alkış, "Aynu'l-Kudat-ı Hemedani'nin Düşücesinde Hakikat-ı Muhamediyye", *Şarkiyat* 7/1 (19 Mart 2016): 144-146.

[715] Alkış, "Aynu'l-Kudat-ı Hemedani'nin Düşücesinde Hakikat-ı Muhamediyye", 155-159.

âleminde mevcut olan her şey bu taayyündeki aynı-ı sabitelerin bir yansıması, gölgesi mahiyetindedir.[716]

İlk üç mertebe ilahi dairenin içindedir. Bu mertebeler arasında zamansal olarak bir öncelik veya sonralıktan bahsedilemez. Bu aşamaların, bir hiyerarşi içinde verilmesi aklidir. Yani insanın daha iyi anlaması için bu tarzda oluşturulmuştur.[717]

4. Mertebe-i ervah: Melekût âlemi olarak geçmektedir. Bu aşamada ayn-ı sabiteler zuhûra biraz daha yaklaşmaktadır. Herhangi maddi bir varlıktan bahsedilmez. Bâtın isminin etkisi hüküm sürmektedir.

5. Mertebe-i Misal (Misal Âlemi): Misal âlemi denilmesinin nedeni ervah âlemindeki ferdlerin maddi âlemdeki formlarının benzerinin bu aşamada görünür hale gelmesinden ileri gelmektedir.[718] Misal âlemi, maddi âlem ile akledilir âlem arasında ara bir âlemi ifade etmektedir. Buradaki varlıklar, ne tamamen ruhanî ne de tamamen cismanidirler. Bu varlıklar, maddi biçimlerden uzaktır. Ancak ulvî âlemdeki diğer suretlerden daha kesif ve daha az latiftirler. Buradaki varlıklar, suretin aynadaki yansıması gibidir.[719]

6. Merteb-i Şehadet: Bu makam için cisimler âlemi, suver-i âlem, kevn-û fesad, felekler âlemi de denilmektedir. Gök cisimleri, gezegen ve yıldızlar, burçların hepsi bu âlemin içindedir.[720]

7. Merteb-i İnsan: Zuhûr aşamalarının sonuncusudur. La-taayyün dışındaki önceki bütün mertebelerin hakikatini kendinde toplamaktadır. Her mertebe, her bir ilâhî ismin tezahürüdür. İnsan ise Allah isminin tecelligâhıdır.[721]

Nazari tasavvufun tanrının nasıllığı, tanrı-âlem ilişkisini ve bunlarla ilişkili teorileri ele aldıktan sonra tasavvufun kötülük ve onun cisimleşmiş hali olan şeytanı/iblisi irdeleyeceğiz.

---

[716] Kılıç, *Şeyh-i ekber*, 309-310.
[717] Kılıç, *Şeyh-i ekber*, 319.
[718] Kılıç, *Şeyh-i ekber*, 323.
[719] Büşra Arslan Meçin, *Tasavvuf Düşüncesinde Misal Alemi* (Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, 2020), 146.
[720] Gündüzöz, *Tasavvuf Tarihinde Nazari İrfan Geleneği-Tarih,Teori ve Problemler*, 172.
[721] Kılıç, *Şeyh-i ekber*, 325.

İblis konusunda genel İslami anlayışa aykırı fikir beyan eden ilk kişi, Sufi Hallac-ı Mansur'dur (ö.309/921). Hallac, İblis'i tevhid, sebat, aşk, vefa ve Allah'a bağlılık gibi yüce değerlerin simgesi olarak ifade etmektedir. Onun bu anlayışını kendisinden sonra Ahmed Gazali, Aynu'l Kudat Hemedani, Attar gibi mutasavufflar sürdürmüştür.[722]

Hallac'ın eseri Tavasinde İblis ile Mûsâ arasında geçen bir diyalogda Hz. Mûsâ İblis'e niçin Âdeme secde etmediğini sorunca, İblis, sırf inancı nedeniyle, Allah'a olan bağlılığından secde etmediğini belirtmiştir. İblis, onun bir emirden ziyade Allah'ın kendisine yönelik bir imtihanı olduğunu ifade etmiştir Bu diyaloğa göre kötülük, başka bir tanrı tarafından meydan gelmemiş ancak birtakım hikmetlere bağlı olarak tanrının iradesi ile varlık sahasına sürülmüştür. Bunun için de kötülüğün simgesi olan İblis'e yerine getiremeyeceği bir emir verilmiştir.[723] Hallac'a göre aslında bu, şeytanın teste tabi tutulmasından başka bir şey değildi.

Hallac'a göre Âdem'e secde konusunda Allah'ın emri ile iradesi aynı değildir. Her ne kadar Allah, İblis'in secde etmesini istemişse de iradesi bunun tam tersi yönündedir. İblis de secde emrini tevhide aykırı bulduğu için bu emre karşı çıkmıştır.[724]

Tavasinde Mûsâ ve İblis arasında devam eden diyalogda "Mûsâ: Onu (Allah'ı) hala hatırlıyor musun? diye, sorunca İblis cevaben: Ey Musa saf aklın hatırlamaya ihtiyacı yoktur; bu akıl tarafından ben anımsanırım ve O anımsanır. Onun anımsanması benim anımsamamdır, benim anımsamam ise Onun anımsamasıdır. Yani ikimiz birden hatırlanmaktayız".[725] Buna göre istiaze ile Şeytan, Allah ile birlikte sürekli anıldığı için bunu kendi ayrıcalıklı konumunun bir işaret

[722] Yaşar Nuri Öztürk, "Hallacî Tasavvuf Geleneğinin İblis Anlayışı", *Journal of Istanbul University Faculty of Theology*, 5 (17 Nisan 2012): 3.
[723] Öztürk, "Hallacî Tasavvuf Geleneğinin İblis Anlayışı", 3; Hallac-ı Mansur, *Tavasin: "Enel Hak:(Ben Tanrıyım)"*, trc. Yaşar Günenç, 3.Baskı (İstanbul: Yaba Yayınları, 2002), 40-41.
[724] Annemarıe Schımmel, *İslamın Mistik Boyutları*, trc. Ergun Kocabıyık, 2.Baskı (İstanbul: Alfa, 2020), 116; Hallac-ı Mansur, *Tavasin*, 41; Öztürk, "Hallacî Tasavvuf Geleneğinin İblis Anlayışı", 3-4.
[725] Hallac-ı Mansur, *Tavasin*, 41.

olarak algılamaktadır. İblis, devamındaki konuşmalarında aslında bu olan bitenin tanrısal bir plan olduğunu iddia etmiştir.[726]

Hallac'a göre İblis'in bir ismi de Azâzîl olup hakkında birçok şey söylenmiştir. Onlardan biri de onun gökte meleklere iyiyi, güzelliği anlatan biri olduğunu; yerde ise görevinin kötülüğü ve çirkinliği göstermek ifade etmiştir. Zira güzelliğin görünmesi için kötülüğün de gösterilmesi gerekmektedir.[727]

Hallac''ın bu çizgisini takip eden Hemedani, İblis'in varoluş sebebi Hz. Muhammed'in değerinin anlaşılmasına bağlamaktadır. Hemedani'ye göre İblis 'in hakikati, Hakîkat-ı Muhammedi'den sonra var olmuştur ve ona karşıt bir konumdadır. İblis, Hakîkat-ı Muhammediyye'nin iyiliğinin, güzelliğinin anlaşılabilmesi için bir ihtiyaç halinde oluşmuştur. Zira "ak" ın görülmesi için "kara" ya ihtiyaç volduğu gibi iyinin anlaşılması için kötünün de varlığının söz konusu olması gerekmektedir. Nitekim Hz. Muhammed, Allah'ın cemal sıfatlarının tecellisi iken; İblis celal sıfatlarının tecellisidir. Ancak Şeytan Hakîkat- Muhamediyye üzerinde hiçbir etkiye sahip değildir. Kişi, Hz. Muhammed'in hakikatine vâkıf olmuşsa şeytan o kişinin hizmetine girer. Onun etkisi, kendisini dost edinenler üzerinedir.[728]

Hz. Muhammed de İblis de Allah'ın kendilerine verdiği görevi yerine getirmektedirler. Biri hidayetten sorumlu ötekisi dalaletten sorumludur. Dolayısıyla iyi ya da kötünün birbirinden tamamen ayrı iki tanrının elinde olması gibi bir durum söz konusu değildir. Hz. Muhammed de İblis de Allah'ın nûrundan peyda olmuştur. Şu farkla ki Hz. Muhammed nûrun ışığıdır, İblis ise narın ışığıdır.[729].

Tasavvufta insanlara görünmeyen, ancak insanlara yardım eden, onların imdadına koşan ve âlemde tasarruf yetkisine sahip tanrısal/yarı-tanrısal varlıklar mevcuttur. Bunlar genel bir başlık altında "Rical'ül-gayb", Allah dostları anlamında

[726] Öztürk, "Hallacî Tasavvuf Geleneğinin İblis Anlayışı", 5.
[727] Hallac-ı Mansur, *Tavasin*, 42.
[728] Alkış, "Aynu'l-Kudat-ı Hemedani'nin Düşücesinde Hakikat-ı Muhamediyye", 150-154.
[729] Öztürk, "Hallacî Tasavvuf Geleneğinin İblis Anlayışı", 12-13.

kullanılmaktadır. Rical'ül gayb içinde abdal, evtad, gavs ve kutup gibi veliler bulunmaktadır.[730]

Söz konusu varlıklardan olan Abdal gibi erenler için yeryüzü onların emri altındadır. İnsanların işlerini düzenlemekle görevlidirler. Abdal denilme sebebi ise ulu'l azam peygamberlere bedel olmalarından ileri gelmektedir.[731] Yediler ya da kırklar olarak da ifade edilen veli grubudur.[732]

"Kutup", tasavvuf terminolojisinde bütün velilerin başıdır. Kâinata müdahale edebilmektedir, hükmedebilmektedir. Gavs**,** insanların zor durumda kaldığı durumlarda imdada çağırdığı kutuptur. Gavs, yardım çağrılarına karşılık vermektedir. Abdükâdir Geylânî en büyük gavs kabul edilmektedir.[733] Direkler anlamına gelen evtad da velilerden sayılmaktadır. Merkezinde bulunduğu dört yönü denetlediği için bu isim verilmiştir. Sayıları dörttür ve bu sayıda herhangi bir eksilme olmaz. Bunlar zahitlikleriyle bilinmektedirler.[734] Bunların dışında sayıları sekiz ya da kırk olan "nüceba"ile, sayıları on veya üç yüz olan "nukeba" olarak adlandırılan ve insanların iç dünyasına hâkim olan yüce kutsal kişiler mevcuttur.[735]

2.10. BÂTINÎ DİNİ YAPILANMALARDA TANRI VE TANRISAL VARLIKLAR ANLAYIŞLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Bu bölümde bâtınî dini yapılanmaların tanrı ve tanrısal varlıklar tasavvurlarını ele aldık. Bu bağlamda bâtınî dini yapılanmaların yüce varlık inancını, yüce varlığın âlem ve insanla olan ilişkisini, ikincil dereceden tanrıları, semavî dinlerdeki meleklere karşılık gelen tanrısal varlıkları ve karşı tanrısallığı sembolize eden şeytan olgusunu inceledik. Bâtıni dini yapılanmaların ulûhiyet ve metafizik varlık tasavvurlarını, muhtelif kategorilere ayırarak bölümün tahilini yapacağız.

Tetkik ettiğimiz bâtınî dini yapılanmaların çoğunda tıpkı kadin din ve kültürlerde olduğu gibi mutlak, aşkın, her şeyden münezzeh bir ilâhın mevcut

[730] H. Kâmil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarîkatlar*, 20. basım (İstanbul: Ensar, 2015).
[731] Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarîkatlar*.
[732] Selim Uğur, *Tasavvufta Ricalü'l-Gayb Anlayışı -İbn Âbidin Örneği* (Yüksek Lisans, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Tasavvuf Ana Bilim Dalı, 2018), 77.
[733] Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarîkatlar*, 319.
[734] Uğur, *Tasavvufta Ricalü'l-Gayb Anlayışı -İbn Âbidin Örneği*, 101.
[735] Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarîkatlar*, 319.

olduğunu tespit ettik. Bu yapılanmaların üstün, yüce varlık tasavvurları, genel İslami anlayıştan oldukça farklılaşmıştır. Kur'an- Kerim'de Allah hakkında birçok isim ve sıfat söz konusu iken; bâtınî dini yapılanmlar'da ise Allah'ı olabildiğince her türlü nitelik ve isimden soyutlamaya çalışan bir anlayış söz konusudur.

Bâtınî dini yapılanmalar, gnostik ve hermetik geleneklerde olduğu gibi mutlak yüce varlığın bilinemeyeceğini, idrak edilemeyceğini, hiçbir şekilde ona herhangi bir sıfat ya da isimin yakıştırılamayacağına inanmaktadırlar. Nitekim bu anlayışa göre Karmatîler, Allah'a herhangi bir isim yakıştırmamışlardır.[736] İsmâililer, aşkın, yüce varlığa "Mübdi" ya da "Bari" isimlerini kullanırken;[737] Nusayrîler ise bu varlık için "Mana" ismini kullanmıştır.[738] Dürzîler de tanrının lâhûtî yönü'nün bütün idraklerin üstünde olduğunu ve bu yönünün hiçbir şekilde bilinemeyeceği üzerinde durmaktadırlar.[739] Bahâîler, Allah'ın kendisini Kur'an'da tanımladığı isim ve sıfatlardan müteşekkil mutlak bir vücudunun olmadığını ve onun hiçbir şekilde bilinemeyeceği üzerinde ısrarla durmaktadırlar.[740] Nazari tasavvufta la taayyün mertebesinde mutlak, yüce varlık için "O, O'dur " denilmektedir. Allah, her şeyden münezzehtir. Nazari tasavvufta Allah için "Mutlak/Külli Vücud" ismi kullanılmaktadır.[741] Bâtınî dini yapılanmaların bazısı ise Yahudiliğin tanrı anlayışına yakın antropomorfik bir tanrı tasavvuruna sahiptir. Nitekim Beyâniyye, Allah'ı bir insan formunda tasavvur etmiştir.[742] Muğirîyye, Allah'ı başında tacı bulunan bir kral olarak tahayyül etmiş ve onun da insanlar gibi organlara sahip olduğunu ileri sürmüştür.[743] Mansûriyye ise Allah'ın elinden, onun konuşmasından bahsetmiştir.[744]

Bâtınî dini yapılanmaların birçoğu, kadim din ve geleneklerin bir kısmında yer adığı gibi tanrının nûr olduğunu ve bu nûrun bir başka varlığa intikali ile yaratmanın gerçekleştiğine dair bir inanca sahip oldukları görülmektedir. Nitekim

[736] Bkz. Avcu, "Karmatîler", 228; Daftary, *İsmaililer*, 212.
[737] Bkz. Avcu, *Horasan - Maveraünnehir'de İsmailîlik* ., 209-210.
[738] Bkz. Keser, *Nusayriler*, 38.
[739] Abu Izzeddın, *The Druzes*, 111; Makārem, *The Druze Faıth*, 41-43; Hakkı, *Dürzi Mezhebi*, 70.
[740] "Genel Bir Bakış"; Momen, *The Bahá'í Faith*, 106.
[741] Kılıç, *Şeyh-i ekber*, 250-252; Gündüzöz, *Tasavvuf Tarihinde Nazari İrfan Geleneği-Tarih,Teori ve Problemler*, 161-162; Abū-ʿl-ʿAlā ʿAfīfī, *Tasavvuf İslâm'da Manevî Hayat*, 169.
[742] Bkz. Ebü'l-Hasan el-Eş'ari, *Makâlâtü'l- islâmiyyîn-İlk Dönem İslam Mezhepleri*, 46.
[743] Bkz. Ebü'l-Hasan el-Eş'ari, *Makâlâtü'l- islâmiyyîn-İlk Dönem İslam Mezhepleri*, 48.
[744] Bkz. en-Nevbahtî - el-Kummî, *Şii Fırkalar Kitabu'l Makalat ve'l-Fırak-Fıraku'ş-Şia*, 155; Şehristani, *Milel ve Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, 169; Ebü'l-Hasan el-Eş'ari, *Makâlâtü'l- islâmiyyîn-İlk Dönem İslam Mezhepleri*, 52.

Harisîyye-Cenâhiyye'ye göre Allah, nûrdur ve bu nûr Abdullah b.Muâviye'ye intikal etmiştir.[745] Hattâbiyye'ye göre Allah'ın nûru başta Cafer es-Sâdık olmak üzere kendisinden önceki atalarına da geçmiştir.[746]

Nusayrîlik'te Mana, "nûrların nûrudur" ve bu nûr Hz.Muhammed'e ondan da Selmân-ı Farîsî'ye geçmiştir.[747] Dürzîlik'te Allah, Küllî aklı kendi nûrundan yaratmıştır. Bu nûr, Küllî Akıl'dan diğer ilâhî varlıklara geçmiştir. [748] Bahâîler'de ise Allah nûruyla âlemi yaratmıştır.[749] Yezîdîlik'te Hüda, kendi nûrundan Melek Tavus'u oluşturmuştur.[750] Alevîlik'te Allah, her şeyi kendi nûrundan yaratmıştır. [751] Nazari tasavvufta Allah, kendi nûrundan Hakîkat- Muhamediyye'yi yaratmıştır. [752]

Söz konusu bâtınî dini yapılanmalarda dikkat çeken bir husus da ulûhiyetin beşeri varlıklara intikalidir. Bunlardan bir kısmı, ulûhiyeti Hint dinlerindeki gibi hulûl aracılığıyla imamlara intikal etmiştir. Bu durum, Kerbiye fırkasında İbn Hanefiyye akabinde ibn Harb,[753] Hattâbiyye'de Cafer Sâdık ve kendisinden önceki bütün imamlar için söz konusu olmuştur.[754] Bir kısmı ulûhiyeti, Hz. Muhammed ve Ehl-i beytine geçirmiştir. Nitekim Muhammise'den bir grup ve Mimiyye bu anlayışa sahip fırkalardır. Muhammise'nin asıl görüşüne göre ulûhiyet, Hz. Muhammed, Ali, Fâtma, Hasan ve Hüseyine eşit oranda hulûl etmiştir ve söz konusu kişilerin hepsi tanrıdır.[755] Bir diğer kısmı ulûhiyeti Hz.Ali'ye geçirmiştir. Beyâniyye,[756]Albâiyye, Ayniyye,[757] Alevîlik.[758] ve Nusayrîlik [759] bu bağlamdaki bâtınî dini yapılanmalardır.

---

[745] en-Nevbahtî - el-Kummî, *Şii Fırkalar Kitabu'l Makalat ve'l-Fırak-Fıraku'ş-Şia*, 140.
[746] Şehristani, *Milel ve Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, 170.
[747] Bkz. Keser, *Nusayriler*, 38; Frıedman, *The Nuṣayrī-'Alawīs*, 77.
[748] Bkz. Abu Izzeddın, *The Druzes*, 116; Abu Izzeddın, *The Druzes*, 45-46.
[749] İpek, *Yeni Bir Dini Hareket Olarak Bahailik ve Türkiye'de Bahailer*, 236.
[750] Sever, "Zerdüşt Bizimle Konuştu", 141.
[751] "Alevi-Bektaşi İnancının Esasları. Danimarka Alevi İnanç Toplumu DABF (Danimarka Alevi Birlikleri Federasyonu) - PDF Free Download", 7-12.
[752] Kılıç, *Şeyh-i ekber*, 299; Gündüzöz, *Tasavvuf Tarihinde Nazari İrfan Geleneği-Tarih,Teori ve Problemler*, 164.
[753] Bkz. en-Nevbahtî - el-Kummî, *Şii Fırkalar Kitabu'l Makalat ve'l-Fırak-Fıraku'ş-Şia*, 130-131; Ebü'l-Hasan el-Eş'ari, *Makâlâtü'l- islâmiyyîn-İlk Dönem İslam Mezhepleri*, 48.
[754] Şehristani, *Milel ve Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, 170.
[755] Şehristani, *Milel ve Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, 167.
[756] Bkz. Şehristani, *Milel ve Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, 146.
[757] Şehristani, *Milel ve Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, 167.
[758] Üzüm, *Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla Alevîlik*, 74.
[759] Turan, "Kitâbu'l- Mecmu'u'nun Tercümesi", 8-11.

İncelediğimiz bâtınî dini yapılanmaların bazısı da ulûhiyetin tecelllî/tezahür yoluyla aktarıldığı görüşünü paylaşmaktadırlar. Nitekim Nusayrîlik'te Mana toplamda on dört kez farklı zamanlarda, farklı isimlerle tecellî etmiştir. En son ve en mükemmel tecelli ise Ali b.Ebi Tâlib'tir.[760] Dürzîlik'te tanrı lâhûtîliğini örtmek amacıyla nâsûtî formlara tecellî etmiştir. Tanrı'nın, toplamda yetmiş iki tecellisi olmuştur. Ancak en son ve mükemmel tecellisi ise el-Hâkim Biemrillâh'tır. [761] Yezîdîlik'te tanrı, Melek Tavus, Şeyh Adî ve Sultan Ezid'e tecellî etmiştir.[762] Bahâîlik'te Allah, varlığını zuhûrlarına borçludur. Tanrı'nın mazharları, Allah'ın kendilerinde tezahür ettiği kimselerdir.[763] Alevîlik'te Ali, Allah'ın en mükemmel tecellisidir.[764] Nazari tasavvufta ise hermetik geleneğe benzer bir biçimde Allah', sürekli ve her varlığa esması ile tecellî etmektedir. En mükemmel tecellîsi ise Hz. Muhammed'dir.[765]

Söz konusu bâtınî dini yapılanmaların bazılarının, tıpkı Allah'a itaat edip, ibadet ettikleri gibi zamanla bu tecellîlere itaat ve ibadet etmek amaçlı yöneldikleri anlaşılmaktadır. Nitekim Karmatîlik ve İsmâililik'te imamları bilme Allah'ı bilme ile eş tutulmaktadır. [766] Nusayrîler, Mana'nın tecellisi olan Ali 'yi yüceltmişlerdir. [767] Dürzîler, el-Hâkim Biemrillâh'ı ve Hamza b. Ali'yi yüceltmiş ve onlara ibadet etmişlerdir.[768] Bahâîler'e göre Bahâullah olarak bilinen Mirza Hüseyin Ali başta olmak üzere tanrı zuhûrlarına yapılan secdenin Allah'a yapılan secde gibi olduğunu, onlarla konuşuluduğunda tanrı ile konuşulmuş olduğuna inanmaktadırlar.[769] Yezîdîlik'te de Melek Tavus, Şeyh Adî ve diğer tecellilere ibadet söz konusu olmuştur.[770]

Ulûhiyetin intikali ile ilgili bâtınî dini yapılanmların bazısı, gnostik ve hermetik geleneklerde olduğu gibi Allah'ın sahip olduğu ilâhî özelliklerin yaratılan

[760] Moosa, *Extremist Shiites*, 311-312.
[761] Şenzeybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzilik*, 196-213.
[762] Asatryan - Arakelova, *The religion of the Peacock Angel*, 3-6.
[763] Fığlalı, *Bâbîlik ve Bahâîlik*, 60.
[764] Üçer, *Tokat Yöresinde Geleneksel Alevîlik*, 243-244.
[765] Kılıç, *Şeyh-i ekber*, 303-305; İdiz, "Tasavvufta Hakikat-ı Muhamediyye Meselesi ve Mesnevi'den Örnekler", 180.
[766] Hizmetli, "Karmatîler", 24.: 512.
[767] Turan, "Kitâbu'l- Mecmu'u'nun Tercümesi", 8-11.
[768] Şenzeybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzilik*, 218.
[769] Fığlalı, *Bâbîlik ve Bahâîlik*, 60.
[770] Kreyenbroek, *Ezidilik*, 95-96; Gündüz, "Şeyh Adi ve Yezidilikte Gnostik Unsurlar", 385.

ilk varlık ya da varlıklara geçtiğine inanmaktadırlar. Nitekim Muğirîyye fırkasına göre yaratılan ilk varlıklar, Hz. Muhammed ve Hz. Ali'nin gölgeleridir.[771] Mansûriyye'ye göre bunlar Hz. İsa ve Hz. Ali'dir. Bu iki ilâhî varlık, yaratılış bakımından en saf varlıklardır. Bunların dışındaki varlıklar ise ışık ve karanlıktan oluşmuştur.[772] Karmatîler'de ilk ilâhî varlık, Kûnî'dir.[773] İsmâililer [774] ve Dürzîler'de bu varlık, Küllî Akıl'dır.[775]

Nusayrîler'de ilk ilâhî varlık, Hz. Muhammed (isim), kıldı[776] Yezîdîlik'te Melek Tavus,[777] Alevîlik'te Nûr-u Muhammed'i ve Nûr-u Ali,[778] Nazari tasavvufta Hakâkat-ı Muhammediyye (ilk gölge/akıl/nur)dir.[779]

Bâtınî dini yapılanmaların bazısı ise ulûhiyetin kendilerine "İsmi-Azam" sırrıyla geçtiğini ileri sürmüşlerdir. Bunlar arsında Beyâniyye ve Muğirîyye bulunmaktadır. Nitekim Beyân, bu ilâhî güç sayesinde insanüstü özelliklere sahip olduğunu, gezegenlere hükmettiğini;[780] Muğire ise İsm-i Azam sayesinde ölüleri dirilttiğini öne sürmüştür.[781] Bir kısmı ise gnostisizmdeki demiurg düşüncesine paralel tevfiz anlayışı ile ulûhiyeti Hz. Muhammed'e aktarmıştır. Nitekim Mufavvıda'ya göre Allah, âlemi yaratma ve idare etmesi için Hz.Muhammed'e yetki vermiştir. O da yaratmayı gerçekleştirmişitir.[782] Bâtınî yapılanmalardan olan Mansûriyye ise tanrısallığını ön plan çıkarmak için Allah ile konuştuğunu ileri

[771] Şehristani, *Milel ve Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, 168.
[772] en-Nevbahtî - el-Kummî, *Şii Fırkalar Kitabu'l Makalat ve'l-Fırak-Fıraku'ş-Şia*, 157; Tucker, "Asiler ve Gnostikler:el-Muğire İbn Sa'id ve Muğiriyye", 227.
[773] Avcu, "Karmatîler", 228; Daftary, *İsmaililer*, 217.
[774] Daftary, *İsmaililer*, 358-359.
[775] Abu Izzeddın, *The Druzes*, 116.
[776] Turan, "Kitâbu'l- Mecmu'u'nun Tercümesi", 12.
[777] Sever, "Zerdüşt Bizimle Konuştu", 141.
[778] Kaplan, *Yazılı Kaynaklara Göre Alevilik*, 288-289.
[779] Kılıç, *Şeyh-i ekber*, 299; Gündüzöz, *Tasavvuf Tarihinde Nazari İrfan Geleneği-Tarih,Teori ve Problemler*, 164.
[780] el-Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 180.
[781] el-Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 182.
[782] Bkz. en-Nevbahtî - el-Kummî, *Şii Fırkalar Kitabu'l Makalat ve'l-Fırak-Fıraku'ş-Şia*, 174; el-Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 195; Avcu, Ali, *İslam'ın İlk Marjinalleri Gulat-ı Şia*, 214; Öz, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*, 387.

sürmüştür. Buna göre o, Allah'ın kendisiyle konuştuğunu ve kendi adına tebliğde bulunmasını emrettiğini öne sürmüştür.[783]

Bâtınî dini yapılanmaların çoğunda ikincil derecedeki tanrılar mevcuttur. Bunlar kendi aralarında farklılıklar arz etmektedirler. Bir kısmı ikili olup kendi aralarında alt-üst ilişkisine göre hareket etmektedirler. Karamatîlik'te Kûnî (Sâbık) ve Kader (Tâli) çifti birlikte âlemi yaratmış ve idaresini üstlenmiştir.[784] İsmâililik'te Küllî Akıl ve Küllî Nefis söz konusu olup Küllî Nefis, Aklın yardımcısı rolündedir. Küllî Akıl, "Bir"in karşılığıdır, mükemmeldir.[785] Bir kısmında ise bu varlıklar, panteonlar şeklinde olup kendi içinde bir hiyerarşiye sahiptir. Nitekim Nusayrîlik'te bu varlıklar, İsim, Selman ve beş yetimden müteşekkildir.[786] Dürzîlik'te ikincil derecedeki tanrılar sırasıyla ruhanî hududların ilki olan Küllî Akıl ve kendisinden sudûr eden ez-Zıdd, Küllî Nefs, en-Nidd, Kelime, Sâbık (Sağ Cenah) ve Tâli (Sol Cenah)tır.[787] Yezîdîlik'te panteonu baş melek Melek Tavus olmak üzere Dardail, İsrâfil, Mikâil, Cebrâil, Şemnail/Samuel ve Nurael oluşturmaktadır. [788] Alevîlik'te Ali bazen ikinci derecedeki bir tanrı bazen de tanrı'nın kendisi gibi tasavvur edilmiştir. Nazari tasavvufta kâinatın tasarrufunda söz sahibi olan Abdal, Kutup, Gavs, evtad nüceba, nukeba gibi tanrısal varlıklar bulunmaktadır. Bunların hepsine birden Rical'ül-gayb denilmektedir.[789]

Söz konusu ikincil derecedeki tanrıların görev ve yetkilerine kadim din ve kültürlerdeki anlayışa paralel fonksiyonlara sahiplerdir.Bu varlıklara baktığımızda kimisi yaratma gücüne sahip iken kimisi de icracı-faal tanrı görevindedir. Buna göre bunların bir kısmı, hem yaratıcı hem de icracıdır. Nitekim Karmatîlerde, Kûnî ve Kader; İsmâillik'te Küllî Akıl ve Nefis yaratıcı güce sahip olmakla birlikte âlemin işleyişiyle de ilgilenen ikincil derecedeki tanrılardır.[790] Nusayrîlik'te, İsim, Bab ve

---

[783] Bkz. en-Nevbahtî - el-Kummî, *Şii Fırkalar Kitabu'l Makalat ve'l-Fırak-Fıraku'ş-Şia*, 155; Şehristani, *Milel ve Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, 169; Ebü'l-Hasan el-Eş'ari, *Makâlâtü'l- islâmiyyîn-İlk Dönem İslam Mezhepleri*, 52.
[784] Avcu, "Karmatîler", 228; Daftary, *İsmaililer*, 217.
[785] Avcu, *Horasan - Maveraünnehir'de İsmailîlik .*, 225.
[786] Turan, "Kitâbu'l- Mecmu'u'nun Tercümesi", 12.
[787] Bkz. Abu Izzeddın, *The Druzes*, 114-116.
[788] Aydin, "Yezidiler ve İnanç Esasları", 48-49; Kreyenbroek, *Ezidilik*, 61.
[789] Bkz. H. Kâmil Yılmaz, *Ana hatlarıyla tasavvuf ve tarîkatlar*, 20. basım (İstanbul: Ensar, 2015), 318.
[790] Bkz. Avcu, "Karmatîler", 228; Avcu, *Horasan - Maveraünnehir'de İsmailîlik .*, 225.

beş yetim yaratma yetkisine sahip ilâhî varlıklardır. Özelllikle beş yetimin her birinin kâinatın idaresi ile ilgili bir görev bulunmaktadır.[791] Bir kısmı ise icracı faal tanrı rolündedir. Nitekim Dürzîlik'te mutlak yüce tanrı'nın nûrundan yaratılan Küllî Akıl başta olmak üzere diğer ruhanî ve cismani hududlar,[792] Yezîdîlik'te âlemin işleyiş ve idaresinden sorumlu olan Melek Tavus ve diğer altı melek [793] Alevîlik'te Ali, nazari tasavvufta ise Rical'ül-gayb kâinatın işleyişinde yetkiye sahip tanrısal/ yarı-tanrısal varlıklar olup icracı faal tanrı hükmündeki ikincil dereceden ulûhiyetlerdir.

Tetkik ettiğimiz bâtınî dini yapılanmaların birçoğunda yaratılışın genellikle tanrıdan taşma şeklinde meydana geldiği tespit edilmiştir. Yoktan yaratmaya dair bir bulgu saptayamadık. Yaratılışın tanrıdan taşması ile tanrının irade ve kudreti sınırlandırılmış olmaktadır. Bu anlayışa göre tanrının kendini bilmesi ile yaratılış başlamaktadır. Ancak söz konusu bu yapılanmaların bazısı taşma/sudûr teorisini olduğu gibi almamış, İslami bir forma büründürerek kullanmaya gayret göstermiştir. Nitekim gnostik ve hermetik geleneklerde olduğu gibi Karmatîlik'te de yaratma, Allah'ın kün emri ile oluşmuştur. Bu" kün" (ol) emri, aynı zamanda yaratılan ilk varlıktır. Diğer varlıklar da bu ilk ilâhî varlıktan sudûr ederek varlık kazanmıştır.[794] İsmâililik'te bu anlayış, ibdâ teorisi şeklinde kendini göstermektedir. Nitekim Allah ile yaratılanlar arasında bir varlığın olduğu görüşünü savunmaktadırlar. Tanrı Mübdi, "emri" ile Küllî Aklı yaratmıştır. Dolayısıyla taşma ile tanrının sıfatları yaratılmışlara intikal ederken, İbdâ, (yoktan yaratma) teorisi ile bu geçiş engellenmiş olmaktadır.[795] Nusayrîlik'te ise yaratılış, Mana olan tanrı'dan bir silsisile ile önce Hz. Muhammed, sonra Selmân-ı Farîsî ve beş yetim akabinde de gezegenler ve cismani âlem var olmuştur.[796]

Dürzîlik'te yaratılış, sudûrun ilk halkası olan Küllî Akıl ile başlamış ve âlemin yaratılışına kadar bir zincir halinde devam etmiştir. [797] Alevîlik'te Allah mevcudâtı yarattığı iki nûrdan meydana getirmiştir.[798] Nazari tasavvufta ise "la-

[791] Bkz. Turan, "Kitâbu'l- Mecmu'u'nun Tercümesi", 12.
[792] Bağlıoğlu, *İnanç Esasları Açısından Dürzîlik*, 68.
[793] Turan, "Yezidiler", 101.
[794] Avcu, "Karmatîler", 228; Daftary, *İsmaililer*, 217.
[795] Avcu, *Horasan - Maveraünnehir'de İsmailîlik* ., 214-215.
[796] Turan, "Kitâbu'l- Mecmu'u'nun Tercümesi", 12.
[797] Bkz. Şenzeybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzilik*, 227.
[798] Kaplan, *Yazılı Kaynaklara Göre Alevilik*, 288-289.

taayyün" mertebesindeki ilâh, varlığı Hakîkat- Muhammediyye adlı nûranî varlıktan bir silsile halinde oluşturmuştur.[799]

İncelediğimiz bâtınî dini yapılanmaların bir kısmında Antik Mısır dinini ve kadim Mezoptamya dinlerini çağrıştıracak şekilde gök ve yer tanrısı telakkîleri mevcut iken; bir kısmında ise Hindu trimurtisi ve Hıristiyan teslisini anımsatan üçlü ilâh anlayışı söz konusudur. Beyâniyye, biri gökte, diğeri yerde olmak üzere iki tanrının varlığından söz etmiş ve göktekinin daha ulu olduğunu ifade etmiştir.[800] Buna yakın bir söylem de Mansîriyye'de söz konsusu olmuştur. Buna göre Ehl-beyt, gökte, Şia da yerdedir.[801] Üçlü telakkîye sahip olanlar ise Nusayrîlereki Mana-İsim-Bab (AMS),[802] Yezîdîlik'te Melek Tavus-Şeyh Adi-Sultan Ezid,[803] Alevîlik'te Hak-Muhammed-Ali örnek olarak verilebilir. [804]

İncelediğimiz bâtınî dini yapılanmaların bazısı, gökteki semavî varlıkların yeryüzünde karşılıklarının, yansımalarının bulunduğuna dair bir inanç beslemektedirler. Bu anlayış, Harîsiyye fırkasında ezille/gölgeler teorisi,[805] İsmaililik'te mesel-memsul teorisi olarak geçmektedir. Bu teoriye göre yeryüzündeki meseller/örnekler ilâhî âlemdeki memsullerinin bir yansımasıdır. Bu bağlamda ilâhî âlemdeki ulvî hadlerin yeryüzünde bir karşlığı bulunmaktadır. Küllî Akıl ve Nefsin yeryüzündeki karşılıkları nâtık ve esas'tır.[806] Dürzîlk'te ilâhî âlemdeki ruhanî varlıkların hepsinin yeryüzünde cismani karşılıkları bulunmaktadır. Ruhanî hudulların yeryüzündeki yansıması cismani hududlar olmaktadır. İlk iki ruhanî hududun cismani karşlığı el-Hâkim Biemrillâh ve Hamza b.Ali'dir.[807] Yezîdîlik'te Melek Azazil başta olmak üzere diğer altı meleğin yeryüzünde cisimleşmiş karşlıkları bulunmaktadır. Nitekim Melek Azazil-Şeyh Adî, Melek Dardail-Şeyh Hasan, Melek İsrafil-Şeyh Şemseddin, Melek Mikail-Şeyh Ebubekir, Melek Cebrail-Şeyh

[799] Bkz. Kılıç, *Şeyh-i ekber*, 299; Gündüzöz, *Tasavvuf Tarihinde Nazari İrfan Geleneği-Tarih,Teori ve Problemler*, 164.
[800] Tucker, "Beyan b.Sem'an ve Beyaniyye:Emevi Irak'ının Şii Aşırıları", 227.
[801] Bkz. Tucker, "Asiler ve Gnostikler:el-Muğire İbn Sa'id ve Muğiriyye", 227.
[802] Turan, "Kitâbu'l- Mecmu'u'nun Tercümesi", 15.
[803] Bkz. Asatryan - Arakelova, *The religion of the Peacock Angel*, 3-6.
[804] Üzüm, *Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla Alevîlik*, 71.
[805] en-Nevbahtî - el-Kummî, *Şii Fırkalar Kitabu'l Makalat ve'l-Fırak-Fıraku'ş-Şia*, 148; Avcu, "Bâtınî Ekolleri Anlamada Anahtar Bir Kavram", 106.
[806] Öztürk, *Kur'an ve Aşırı Yorum Tefsirde Bâtınîlik ve Bâtınî Te'vil Geleneği*, 91-92.
[807] Bağlıoğlu, *İnanç Esasları Açısından Dürzîlik*, 68.

Saceddin, Melek Samuel/Şemnail-Şeyh Sadreddin, Melek Nurael-Şeyh Fahreddin olarak yeryüzünde karşılık bulmuştur.[808]

Bâtınî dini yapılanmaların bir kısmında ikincil derecedeki ulûhiyet tasavvurları ile ilgili gnostik düaliteyi andıran nâtık-sâmit ikilisi söz konusu olmuştur. Nitekim Hattâbiyye'de her devirde biri nâtık (konuşan) biri de sâmit (susan) iki resul bulunmaktadır Nâtık, Hz. Muhammed, sâmit ise Hz. Ali'dir.[809] Karmatîler'de bu ikili, nâtık ve esas olarak geçmektedir. Nâtık, ilâhî âlemdeki Kûnînin; esas ise Kaderin yeryüzündeki yansımasıdır. İsmâililik'te nâtık ve sâmit (esas, vasî), Küllî Akıl ve Küllî Nefsin süfli âlemdeki tecelisidir. Hattâbiyye'de olduğu gibi Karmatîlik ve İsmâililik'te de nâtık ve sâmit'in karşlığı, Hz. Muhammed ve Hz. Ali'dir.[810] Nusayrîlik'te ise bu düalite farklılaşmaktadır. Zira Nusayrî öğretisinde tanrı, sâmittir, susar insanlarla doğrudan konuşmaz. Ancak o nâtık, (konuşan) peygamberler aracılığı ile insanlara emirlerini bildirir. Dolayısıyla nâtık, sâmit olan tanrı'nın lâhûtî yönüne bir perde (hicap) hükmündedir. Bu anlayışa göre Ali, sâmittir; Hz. Muhammed ise nâtıktır.[811] Dürzîlik'te nâtık ve esas ikilisi değer yüklü kavramlar olarak kullanılmıştır. Nitekim onlar diğer bâtınî yapılanmaların kabul ettiği Hz. Muhammed ve Hz. Ali'yi "zemmedilmiş nâtık ve esaslar" olarak isimlendirmiş, kendilerinin kabul ettiklerini ise "övülmüş nâtık ve esaslar"şeklinde isimlendirmişlerdir. Dürzîlik'te övülmüş nâtık, tanrı'nın ve Küllî Aklın nâsûtî sûretlerinin gaybete girmesinden sonra tevhidi daveti sürdüren Külli Nefsin beşeri formu olan Muktena Bahauddin'dir. Övülmüş esas ise nâtık'tan sonra daveti devam ettiren Kelimenin beşeri formudur. Ancak esaslık görevi el-Hâkim devrinde icra edilmemiştir.[812] Nazari tasavvufta sayıları yedi ya da kırk olan Abdallar, bir anlamda nâtıkların konumuna benzer bir yere sahiplerdir. Nitekim bu varlıklar ulü'l azm peygamberlerine bedel oldukları için "abdal" olarak isimlendirilmişlerdir. [813]

---

[808] Bkz. Aydin, "Yezidiler ve İnanç Esasları", 48-49; Kreyenbroek, *Ezidilik*, 61.
[809] Ebü'l-Hasan el-Eş'ari, *Makâlâtü'l- islâmiyyîn-İlk Dönem İslam Mezhepleri*, 53-54; el-Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 151; en-Nevbahtî - el-Kummî, *Şii Fırkalar Kitabu'l Makalat ve'l-Fırak-Fıraku'ş-Şia*, 160.
[810] Bkz. Avcu, "Karmatîler", 235.
[811] Frıedman, *The Nuṣayrī-'Alawīs*, 77; Üzüm, "Nusayrilik", 33: 272; Bulut, "Tarih, İnanç, kültür ve Dini Rituelleriyle Nusayrilik", 591.
[812] Şenzeybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzilik*, 143.
[813] Yılmaz, *Ana hatlarıyla tasavvuf ve tarîkatlar*, 319.

Söz konusu nâtık-sâmit anlayışı ile bağlantılı olarak Karmatî, İsmâili, Nusayrî ve Dürzîler'de yedi devir anlayışı, mevcuttur. Buna göre dünya tarihi, yedi devre ayrılmıştır. Her bir devirde de bir nâtık ve ona yardımcı olarak bir sâmit bulunmuştur. Bahâîlik'te ise Hıristiyanlığa yakın bir anlayış söz konusu olup tarih, bin yıllık dilimlere ayrılmıştır. Buna göre bir nevi nâtık konumundaki "tanrı zuhurları" bin yıl arayla yeryüzüne tecelli etmektedir[814]

Bâtınî dini yapılanmalardan Bahâîlik, Alevîlik ve Nazari tasavvufta insana olan yaklaşımları hermetizmle benzer özellikler sergilemektedir. Nitekim her üçünde de insan, mikro kosmoz olarak kabul edilmektedir. Bu yapılanmalara göre insan, bütün isim ve sıfatları kendisinde cem eden Allah isminin tecellisi sayılmaktadır. Bu anlayış gereği insan muhterem, saygıya layık bir varlık olarak algılanmıştır.[815]

Bâtınî dini yapılanmaların Şeytan/kötülük tasavvurlarının,birçok kadim din ve kültürde olduğu gibi genellikle öteki üzerinden oluşturulmuş olduğunu tespit ettik. Bu yapılanmalar, muhalif ve rakiplerini şeytanlaştırmışlardır. Bu yapılanmalar, genellikle kendilerini nûr-zulmet düalitesi bağlamında nurun destekçileri olarak gördükleri için muhaliflerini de karanlık, şeytan ile aynileştirmişlerdir. Bunların çoğuna göre yüce varlık, eşsiz, benzersiz ve dengi olmadığından ona karşı tanrısallık iddiasında bulunan herhangi bir varlık tasavvur etmemişlerdir. Nitekim Muğirîyye, şeytanı Ali'inin imametine engel olan Hz. Ömer için kullanmıştır.[816] Nusayrîlik'te şeytan/iblis, Ali tarafından günahkâr Nusayrîleri cezalandırmak için yaratılmıştır. Şeytanın, aslında üç halife olarak yeryüzüne yansıdığnı düşünmektedirler. Ayrıca Müslümanların genelinin saygı duyduğu kişiler de şeytanlaştırılmıştır. Nusayrilik'te kadın da iblis ile ilşkilendirilmiş hatta tanrının kadını iblisten yarattığına dair bir inanç beslemektedirler.[817].

Dürzilik'te şeytan ez-zıdd'r-ruhanî olarak geçmektedir. O, yaratıcı ilâh olan Küllîî Akıldan sudûr etmesine rağmen ona itaatsizlik etmiştir. ez-Zıdd karanlık kökenlidir. O, Aklın gölgesi konumundadır. Ancak Akla itaatsizlik edip, kendisine

[814] Mirza Hüseyin Ali Baha'ullah, "Bahailik ve el-Kitabu'l-Akdes (Türkçe Çeviri)", 32.
[815] Bkz. Hartz, *Baha'i Faith*, 86; "Alevi-Bektaşi İnancının Esasları. Danimarka Alevi İnanç Toplumu DABF (Danimarka Alevi Birlikleri Federasyonu) - PDF Free Download", 9; Gündüzöz, *Tasavvuf Tarihinde Nazari İrfan Geleneği-Tarih,Teori ve Problemler*, 174-175.
[816] Tucker, "Asiler ve Gnostikler:el-Muğire İbn Sa'id ve Muğiriyye", 213.
[817] Moosa, *Extremist Shiites*, 316.

karşı çıktığı için aşağılara düşmüş bir varlıktır. Ayrıca tevhidi davet dışında çağrılar yapan muhalifleri de zıdd olarak kabul etmektedirler. Dolayısıyla Dürzîlik'te şeytan konumundaki varlık, ikincil derecedeki tanrı konumunda olan Küllî Akla asi bir figür ve muhalifleri hakkında kullanılmaktadır.[818] Yezîdîlik'te Allah'a karşı gelen, aldatıcı bir şeytan figürü bulunmamaktadır. Melek Tavus, muhalifleri tarafından şeytan olarak görülmüş ancak Yezîdîler onu iyilik ve güzellik kaynağı olarak görmektedirler. Yezîdîlik'te şeytanı çağrıştıracak İblis, şeytan lanet gibi kelimelerin kullanılması bile yasaktır.[819] Alevîlik'te de kötülükle anılan bir şeytan tasavvuru yoktur. Alevî anlayışına göre kötülük, insanın nefsinden kaynaklanmaktadır.[820] Nazari tasavvufta ise şeytan, kötü bir varlık değildir. O, Allah'ın celal sıfatlarının tecellisidir. İblis, aşkın sadakatin ve Allah'a olan bağlığın bir sembolü olarak algılanmaktadır. [821]

.

[818] Şenzeybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzilik*, 320.
[819] Aydin, "Yezidiler ve İnanç Esasları", 51.
[820] Üçer, *Tokat Yöresinde Geleneksel Alevîlik*, 291.
[821] Alkış, "Aynu'l-Kudat-ı Hemedani'nin Düşücesinde Hakikat-ı Muhamediyye", 150-154.

SONUÇ

Siyasi saiklerle ortaya çıkıp süreç içinde birçok kadim din ve kültürün etkisi ile gelişen Bâtınîlik, her zahirin bir bâtını, her tenzilin bir tevili olduğunu ve bunu ancak Allah ile irtibatı olan seçilmiş imamların bilebileceğini ileri süren toplulukların müşterek ismidir. Dini metinleri, bâtınî epistemolojinin zahir-batın düalizmi ekseninde ikiye ayırmış ve kurtuluşun ancak bâtınî/ilahi bilgi sayesinde gerçekleşeceğini savunmuştur.

İslam mezhepler tarihinde Bâtınilik, her ne kadar İsmâililiğin bir diğer ismi olarak geçse de yukarıda verdiğimiz tanımı esas aldığımızda aslında şemsiye bir kavram olup, söz konusu mezheplerin üst kimliğidir. Tezimizde bu üst kimlik altında Gulât-Şiâ, İsmâililik, Nusayrîlik, Dürzîlik gibi Şiî orijinli mezhepleri, Yezîdîlik, Bahâîlik, felsefi-tasavvufi çevrelerden olan Alevîlik ve Nazari tasavvufu ele aldık.

Bâtınî dini yapılanmaların tanrı ve tanrısal varlıklar tasavvurlarının genel İslami anlayıştan farklı olduğu, çoğu zaman ulûhiyet anlayışlarından ötürü tarihte olduğu gibi günümüzde de şiddetli eleştirilere maruz kaldıkları ve heretik olarak kabul edildikleri bilinmektedir. Bu dini yapılanmaların ulûhiyet ile ilgili görüşleri sadece İslam inancı üzerinden oluşmamıştır. İslam'ın yanında yaşadıkları coğrafyada mevcut olan kadim din ve kültürlerin tesiri söz konusu olmuştur. Bu bağlamda tanrı ve tanrısal varlıklar tasavvurları, birçok unsurun birleşimini ihtiva etmektedir. Bu anlamda biz bu yapılanmaların tanrı ve tanrısal varlıklar tasavvurlarındaki muhtelif unsurların kadim din ve kültürlerdeki muhtemel paralel özelliklerini inceledik. Bu bağlamda tezimizi ilk bölümünde de kadim din ve kültürlerde tanrı ve tanrısal varlıklar; ikinci bölümde ise Tanrı ve tanrısal varlıklar anlayışının bâtınî dini yapılanmalardaki izdüşümleri şeklinde iki bölüm olarak belirledik. Bu bölümlerin ilkinde belli başlı dinleri; ikinci bölümde bâtınî dini yapılanmaları tek tek ele alarak inceledik.

Kadim din ve kültürler ile bâtıni dini yapılanmaların tanrı ve tanrısal varlıklar tasavvurlarının her birinin kendisine has özellikleri vardır. Bunun yanı sıra inançlarında birçok bakımdan paralellikler söz konusudur. Biz tezimizde mümkün olduğu kadarıyla bu paralellikler üzerinde durmaya çalıştık. Ulaşabildiğimiz kaynaklardan anlayabildiğimiz kadarını tespite gayret ettik. Bu bağlamda ilk dikkat çeken ortak husus, bâtınî dini yapılanmaların çoğunda mutlak, aşkın yüce bir tanrı tasavvuru bulunmasına rağmen çoğunun bu mutlak varlığı, bilinemeyen, idrak edilemeyen, algılanmayan bir varlık olarak tasavvur etmesidir. Öyle ki, bu mutlak varlığa hiçbir isim ve sıfat dahi yakıştıramamışlardır. Bu anlamda mutlak tenzihçi yaklaşıma sahip yapılanmalara Karmatîler, İsmîililer, Nusayrîler, Dürzîler, Bahâîler ve Nazari tasavvuf örnek verilebilir. İdrak edilemeyen, bilinemeyen tanrı bakımından bu yapılanmaların mutlak tenzihçi yaklaşımları ile Hermetizm, Gnostisizm ve Sâbiîlik'te yüce tanrı'nın bilinemeyeceği tasavvuru arasında paralel özellikler söz konusudur. Bazı yapılanmaların tanrı tasavvurları ise antropmorfiktir. Nitekim Beyaniyye, Allah'ı bir insan şeklinde algılamıştır. Muğirîyye, Allah'ı başında tacı olan ve tıpkı insanlar gibi organları olan bir kral şeklinde tahayyül etmiştir. Mansûriyye, Allah'ın elinden ve organlarından bahsetmiştir. Bu bakımdan söz konusu yapılanmaların tasavvurları ile Kadim Mezoptamya dinleri, Yahudilik ve Hinduzim ile paralellikler taşımaktadırlar.

Bâtınî dini yapılanmalardan olan Harîsiyye-Cenâhiyye, Hattâbiyye, Nusayrîlik, Dürzîlik, Bahâîlik, Yezîdîlik, Alevîlik ve Nazari tasavvuf'a tanrının nûr olduğu görüşü hâkimdir. Aynı olgu Hermetizm, Gnostisizm, Sâbiîllik, Maniheizm ve Zerdüştlük'te de mevcuttur. Özellikle gnostik din ve geleneklerde tanrının ışık/nûr niteliği sıkça vurgulanmktadır. Bu bakımdan söz konusu bâtınî dini yapılanmaların tanrının nûr olduğu görüşü ile söz konusu kadim din ve kültürler arasında paralellikler mevcuttur.

Bâtınî dini yapılanmaların bazısı ulûhiyeti hulûl vasıtasıyla, başka varlıklara aktarmışlardır. Kerbiyye, Hattâbiyye, Beyâniyye, Albâiyye, Ayniyye, Muhammise ve Mimiyye bu anlayışa sahip fırklardır. Hulûl anlayışı, Kadim Mısır dininde, Hinduzim'de ve Hıristiyanlıkta da sıkça görülen bir olgudur. Bu bağlamda söz konusu yapılanmaların hulûl görüşleri, bu dinlerle parallelik arz etmektedir. Bazı

yapılanmalarda ise ulûhiyetin, tecellî/tezahür vasıtasıyla intikal ettiğini ileri sürülmüştür. Tecellî/tezahür, Nusayrîlik, Dürzîlik, Yezîdîlik, Bahâîlik, Alevîlik ve Nazari tasavvufta görülmektedir. Tecellî anlayışı Hermetizm ve Hinduzim'de de sıkça görülen bir olgudur. Zira Hermetizm ve Hinduizm'de bir yandan tanrı/tanrılar, sürekli âleme tecellî ederken öte yandan da Hinduizm'de belli başlı tanrılar tek bir tanrının tecellîsi sayılmaktadır.

Bâtınî dini yapılanmaların bazısı ulûhiyeti, tanrıdan çıkan ilk varlığa intikal ettirmişlerdir. Böylece bu yapılanmalar yaratılan ilk varlık ya da varlıklara ilâhî özelliklerin geçtiğine inanmaktadırlar. Muğirîyye'de Hz. Muhammed ve Hz. Ali'nin gölgeleri, Mansûriyye'de Hz. Îsâ ve Hz. Ali, Karmatîlerde Kûnî, İsmîililer ve Dürzîlerde Küllî Akıl, Nusayrîler'de Hz. Muhammed, Yezîdîlik'te Melek Tavus, Alevîlik'te Nûr-u Muhammed'i ve Nûr-u Ali, Nazari tasavvufta Hakîkat-ı Muhammediyye yaratılan ilk ilâhî varlık/varlıklardır. Aynı olguyu biz Hermetizm'de ilk oğul (İkinci Akıl, yaratıcı tanrı), Sâbiîlik'te İlk Hayat, Maniheizm'de Yüce Ruh/Hikmet, Zerdüştlük'te Spenta Mainyu ve Hıristiyanlık'ta ise oğul olarak geçtiğini görmekteyiz. Dolayısıyla bâtınî dini yapılanmalar ile söz konusu kadim din ve kültürler arasında paralellikler bulunmaktadır.

Bâtınî dini yapılanmalarda, maddi âlem eksik ve kusurludur. Yüce, mutlak tanrı her türlü kusur ve eksiklikten münezzeh olduğu için yaratmayı kendisi üstlenmemiştir. Yaratma ya da âlemi idare etmeyi kendi nurundan yaratmış olduğu ilk tanrısal varlığa ve bu ilk varlıktan meydana gelen diğer ilahi varlıklara yetki ve gücünü devretmiştir. Dolayısıyla ikincil derecedeki tanrılar, bu görevleri icra etmiştir. Nitekim Muvvafıda fırkasına göre Allah, bütün yetki ve gücünü Hz. Muhammed'e, Karmatîlerde mutlak tanrı, yaratmayı Kûnî ve Kadere; İsmîillik'te Mübdi, Küllî Akıl ve Nefse, , Nusayrîlik'te Mana, İsim başta olmak üzere diğer ilâî varlıklara; Dürzîlik'te tanrı, KüllÎ Akıl ve kendisinden sudûr eden ulûhiyetlere devretmiştir. Yezîdîlik'te ise Hüda âlemin yaratıcısıdır. Ancak âlemin işleyiş ve idaresine karışmamaktadır O kudreti ve bütün yetkisini Melek Tavus ve diğer altı meleğe devretmiştir. Alevîlik'te Allah, âlemin yaratıcısıdır ve âlemle yakından ilgilenmektedir. Ancak Allah'ın özellikleri çoğu zaman Ali'ye aktarılmış ve Ali tanrısallaştırılmıştır. Nazari tasavvufta Allah, mutlak yaratıcıdır. Âleme tecellileriyle

sürekli müdahale etmektedir. Bununla beraber Allah'ın yanında kâinat üzerinde tasarruf yetkisine sahip "Rica'l-ül gayb" da bulunmaktadır. İnsanlar, bu varlıklardan yardım talebinde bulunmaktadır. Bu bağlamda söz konusu yapılanmaların ulûhiyet anlayışları ile kadim din ve kültürler baktığımızda birçok dinde mevcut olan demiurge anlayışı ile paralel özellikler taşıdığını söylemek mümkündür. Zira maddi âlemin yaratıcısı olan "demiurge" inancı, Kadim Mısır dini, Hermetizm, Gnostisizm, Sâbiîlik, Maniheizm'de de var olan bir olgudur. Nitekim bu dinlerde de maddi âlemi yüce tanrı yaratmamış, ikincil derecedeki bir tanrı bu görevi üstlenmiştir. Yezîdîlik'te ise Hüda, âlemin yaratıcısıdır. Ancak âlemin işleyiş ve idaresi Melek Tavus ve altı meleğe devredilmiştir. Buna göre Melek Tavus, yeryüzünde Allah adına âlemi altı melekle birlikte idare etmektedir. Yezîdîlik'teki bu deistik ilah anlayışı, Eski Arap dinindeki âtıl tanrı tasavvuru ile paralel özellikler arz etmektedir. Yezîdî inancındaki yedi melek söylemi ise Zerdüştlük'teki Ameşa Spentalar'ın konumu ile parallelikler taşımaktadır.

Bâtıni dini yapılanmaların bazısında görülen yer ve gök ikili tanrı bazısında ise üçlü tanrı söylemi mevcuttur. Nitekim Beyâniyye, biri gökte biri de yer de iki tanrının olduğunu, Mansûriyye ise Ehl-i beyti gökte, Şia'nın da yer olduğunu söyleyerek muhtemelen aynı duruma dikkat çekmek istemişti. Bu açıdan söz konusu yapılanmaların ikili tanrı tasavvurları, Antik Mısır dininde ve Kadim Mezopotamya dinleriyle paralel özellikle taşımaktadır. Bazı yapılanmalarda ise üçlü tanrı tasavvurlarıyla karşılaşmaktayız. Nusayrîlik'te Mana-İsim-Bab, Yezîdîlik'te Melek Tavus-Şeyh Adî-Sultan Ezid, Alevîlik'te Hak-Muhammed-Ali olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu bu yapılanmalar, üçlü tanrı anlayışları bakımından Kadim Mısır dini, Kadim Mezopotamya dinleri Hinduizm ve Hıristiyanlıkla parallelikler taşımaktadır.

Bâtınî dini yapılanmalardan Bahâîlik, Alevîlik ve Nazari tasavvufta insan tanrının tecellîsi sayılmaktadır. Bu yapılanmalara göre insan, adeta evreni içinde barındıran bir mikro kosmozdur. İnsan, Allah'ın tecellîsine mazhar olduğu için saygıya layık bir varlıktır. Bu anlayışa paralel özellikler, Hermetizm ve Kadim Mezopotamya dinlerinde karşımıza çıkmaktadır. Buna göre Hermetizm'de insan

mutlak, yüce tanrının suretinden yaratıldığı için bir yönüyle o gayr-ı cismanidir. Kadim Mezoptamya dinlerinde de tanrılar, insanı kendi formu üzere yaratmıştır.

İncelediğimiz bâtınî dini yapılanmların kötülük /şeytan tasavvurları ise genel anlamda gnostik düalite ile paralellikler taşımaktadır. Zira söz konusu yapılanmaların çoğu şeytanı genellikle öteki, kendilerinden olmayanlar üzerinden tanımlamıştır. Bu yapılanmalar, genellikle Allah'ı eşsiz, benzersiz olarak kabul ettikleri için ona karşı çıkan bir varlık da tasavvur etmemişlerdir. Dolayısıyla genel İslami anlayışla uyumlu bir şeytan algıları bulunmamaktadır. Bazı yapılanmalar şeytanı öteki üzerinden tanımlamıştır. Nitekim Muğirîyye, Nusayrîlik ve Dürzîlik muhaliflerini şeytanlaştırmıştır. Bazı yapılanmalar ise şeytanı kötülüklük ile yan yana getirmememeye özen göstermiştir. Nitekim Yezîdilik, Alevîlik ve Nazari tasavvufta şeytan iyi bir varlık olarak kabul edilmektedir. Alevîlik'te kötülük nefisten kaynaklanmaktadır. Nazari tasavufta şeytan, kötüyü gösterdiği için o yeryüzünde bir rehberdir. Allah'ın celal sıfatlarının tecellisidir. Söz konusu yapılanmaların kötülük görüşleri, Hinduzim ve Gnostisizm ile paralel özellkler taşımaktadır. Zira Hinduzim'de kötü varlık/kötülük tasavvurları genellikle düşmanları olan Ariler üzerinden oluşmuştur. Gnostikler ise her şeyi nûr ve zulmet eksenli tasavvur etmektedirler. Söz konusu yapılanmalar, muhtemelen kendilerini ışığın, iyiliğin taraftarı; muhaliflerini ise karanlığın, kötülüğün taraftarları olarak gördükleri için ötekiyi şeytanlaştırmıştır. Yezîdîlik, Alevîlik ve Nazari tasavvuf un kötülük görüşleri ise muhtemel bir Yahudilik etkisini çağrıştırmaktadır. Zira Yahudilik'te şeytan, önceleri tanrının ilahi meclisinde ona yakın olan ilahi bir varlıktı. Sonradan tanrı'nın gözünden düşmüş ve kötü varlıkların başına geçmiştir.

Bâtınî dini yapılanmalar ile kadim din ve kültürlerin tanrı ve tanrısal varlıklar tasavvurlarını, ulaşabildiğimiz kaynaklardan tespit edebildiğimiz kadarıyla paralel özelliklerine dikkat çekmeye çalıştık. İslam düşünce tarihinde bâtınî dini yapılanmalar, genellikle birçok kadim din ve kültürden unsurlar ihtiva eden, senkretik bir yapıda olduğu için kökü dışardan olma ile suçlanmıştır. Bu yapılanmalar, muhalifleri tarafından birden fazla tanrıya inanma ile itham edilmiş ve ulûhiyet anlayışları nedeniyle toplumdan dışlanmışlardır. Ancak bizim bu çalışmamızda da ortaya çıkardığımız gibi birden fazla tanrıya inanmak söz konusu

değildir. Bâtınî dini yapılanmalar, her şeyden münezzeh, eşi, benzeri olmayan mutlak, yüce bir tanrıya inanmaktadırlar. Bu gruplarda birden fazla tanrı söyleminin oluşmasına neden olan şey ise hulûl ve tecellî anlayışlarından ileri gelmektedir. Bu yapılanmaların çoğuna göre soyut, görülemeyen bir ilâha inanmak tanrı'nın adaleti gereği anlamsızdır. Bu nedenle her şeyden münezzeh olan tanrı, kendisini insanların idrakine yakınlaştırmak için yeryüzünde tecellî etmektedir. İşte bu mutlak tanrının tecellileri muhalifleri tarafından tanrının kendisi gibi algılanmıştır. Bu algı çeşitli ithamlara maruz kalmalarına neden olmuştur.

Sonuç olarak şunu söylememiz mümkündür. İslam'ın merkezinde apaçık, sıfatları, isimleri ile birlikte bir zâtı olan Allah inancı bulunmaktadır. İslam'da kâinatta var olan her şey Allah'ın kudreti ve iradesi ile meydana gelmektedir ve onun etrafında cereyan etmektedir. Allah dışında herhangi bir varlığın yüceltilmesi şirk olarak kabul edilmiş ve bu günaha batmış olanların şiddetle cezalandırılacağı ifade edilmiştir. Başta Hz. Muhammed olmak üzere herhangi bir varlığın yüceltilmesi kesinlikle yasaklanmıştır. Allah, Kur'an-ı Kerim'de çok açık bir şekilde tavsif edilmesine rağmen ana bünye dışında kabul edilen bâtınî dini yapılanaların ulûhiyet ve metafizik varlıklar tasavvuru genel anlayıştan oldukça farklılaşmıştır. Etkilendikleri kadim din ve kültürlerin tesiri ile çok ciddi değişim ve dönüşümler yaşamışlardır. Biz bu tezimizde elimizden geldiğince hem etkilendiği kadim din ve kültürlerin hem de söz konusu bâtınî dini yapılanmaların ulûhiyet ve metafizik varlıklar tasavvurlarının benzer ve birbirinden ayrıştığı noktaları tespit etmeye çalıştık.

KAYNAKÇA

Abu Izzeddın, Nejla M. *The Druzes: A New Study of Their History, Faith, and Society*. Leiden: E.J. Brill, 1984.

Abū-ʿl-ʿAlā ʿAfîfî. *Tasavvuf İslâm'da Manevî Hayat*. Trc. Ekrem Demirli - Abdullah Kartal. 8 .baskı. İstanbul: İz Yayıncılık, 2018.

Adam, Baki. "Yahudilik". *Yaşayan Dünya Dinleri*. Ed. Şinasi Gündüz. 5.Baskı. 205-275. İzmir: DİB Yayınları, 2019.

"Alevi-Bektaşi İnancının Esasları. Danimarka Alevi İnanç Toplumu DABF (Danimarka Alevi Birlikleri Federasyonu) - PDF Free Download". Erişim: 06 Şubat 2021. https://docplayer.biz.tr/7739822-Alevi-bektasi-inancinin-esaslari-danimarka-alevi-inanc-toplumu-dabf-danimarka-alevi-birlikleri-federasyonu.html.

Alıcı, Mehmet. "Cahiliye Arabı Bir Peygamber Bekliyor muydu? Âtıl Tanrı/Deus Otiosus Bağlamında Cahiliye Dönemi Peygamber Algısı". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 59/1 (01 Nisan 2018): 117-154. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000001485.

Alıcı, Mehmet. *Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Düşüncesi*. 1.Baskı. İstanbul: Divan Kitap, 2018.

Alıcı, Mehmet. "Maniheizm". *Dinler Tarihi El Kitabı*. Ed. Baki Adam. 2.Baskı. 268-286. Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.

Alıcı, Mehmet. *Mecusi Geleneğinde Tektanrıcılık ve Düalizm İlişkisi*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

Alıcı, Mehmet. "Mecusilik". Ed. Baki Adam. 2.Baskı. 240-261. Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.

Alıcı, Mehmet. "Mecusilik". *Dünya Dinleri*. Ed. Şinasi Gündüz. 4.Baskı. 287-304. İstanbul: Milelnihal Yayınları, 2020.

Alıcı, Mehmet. "Sâbiîlik". Ed. Baki Adam. 2.Baskı. 292-231. Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.

Alkış, Abdurrahim. "Aynu'l-Kudat-ı Hemedani'nin Düşücesinde Hakikat-ı Muhamediyye". *Şarkiyat* 7/1 (19 Mart 2016): 139-161. https://dergipark.org.tr/tr/pub/sarkiat/134419.

Armstrong, Karen. *Tanrı'nın Tarihi*. Trc. Oktay Koyukan - Kudret Emiroğlu - Kemal Küçükgedik. İstanbul: Pegasus Yayınları, 2018.

Arslan Meçin, Büşra. *Tasavvuf Düşüncesinde Misal Alemi*. Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, 2020.

Asatryan, G. S. - Arakelova, Viktoriia. *The Religion of the Peacock Angel: the Yezidis and Their Spirit World*. Durham, UK: Acumen Publishing Ltd, 2014.

Avcu, Ali. "Bâtınî Din Anlayışının Epistemik Temelleri". *Kur'an'ın batıni ve işari yorumu*. Ed. Mustafa Öztürk. 19-44. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2018.

Avcu, Ali. "Batıni Din Anlayışının Epistemik Temelleri". *Kur'an'ın Batıni ve İşari Yorumu*. Nisan 2018. 19-44.

Avcu, Ali. "Bâtınî Ekolleri Anlamada Anahtar Bir Kavram: Ezılle/Gölgeler Nazariyesi". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 20/2 (15 Aralık 2016): 101-135. https://doi.org/10.18505/cuid.273955.

Avcu, Ali. "Gnostik 'Kurtarıcı Bilgi' (Gnosis) Anlayışı ve İsmaililik'teki Tezahürleri". *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi*. 12 (Güz 2019): 319-352.

Avcu, Ali. *Horasan - Maveraünnehir'de İsmailîlik* . Istanbul: Marmara Akademi Yayınları, 2018.

Avcu, Ali. "İsmâililik". *İslam Mezhepleri Tarihi*. Ed. Mehmet Ümit - Mehmet Saffet Sarıkaya. 1.Basım. Nobel Yayınları, 2020.

Avcu, Ali. "Karmatîler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/1 (01 Şubat 2010): 199-246. https://dergipark.org.tr/tr/pub/daad/61911.

Avcu, Ali, Ali. *İslam'ın İlk Marjinalleri Gulat-ı Şia*. 1.Baskı. Ankara: Fecr Yayınları, 2020.

Aydın, Mahmut. *Dinler Tarihi: Tarih, İnanç ve İbadet*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.

Aydın, Mehmet. *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*. 1. baskı. Konya: Nüve Kültür Merkezi, 2005.

Aydin, Mehmet. "Yezidiler ve İnanç Esasları". 202 (NİSan 1988).

Aygün, Fatma. "İslâm Düşüncesinde Tanrı-Âlem (Birlik-Çokluk) İlişkisine Yönelik Temel Teoriler: Hudûs, Sudûr, Zuhûr". *Kader* 16/1 (30 Haziran 2018): 157-187. https://doi.org/10.18317/kaderdergi.419598.

Azimli, Mehmet. "İlk Şii Halife Ubeydullah el- ve Fatımi Halifeliği Üzerine Bazı Değerlendirmler". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (Diyarbakır 2005): 59-73.

Bağdadi, Abdulkahir el-. *Mezhepler Arasındaki Farklar*. Trc. Ethem Ruhi Fığlalı. 7.Baskı. Ankara: T.D.V. Yayınları, 2014.

Bağlıoğlu, Ahmet. "Dürziliğin Felsefesi ve Dini Arka Planı". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 8 (Elaz 2003): 215-228.

Bağlıoğlu, Ahmet. *İnanç Esasları Açısından Dürzîlik*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.

Batuk, Cengiz. "Eski Arap Dini". *Dünya Dinleri*. Ed. Şinasi Gündüz. 4.Baskı. 43-48. İstanbul: Milelnihal Yayınları, 2020.

Batuk, Cengiz. "Kadim Mısır Dini". *Dünya Dinleri*. Ed. Şinasi Gündüz. 4.Baskı. 34-38. İzmir: Milelnihal Yayınları, 2020.

Batuk, Cengiz. "Mezoptamya Dinleri". *Dünya Dinleri*. Ed. Şinasi Gündüz. 4.Baskı. 39-43. İstanbul: Milelnihal Yayınları, 2020.

Batuk, Cengiz. "Mitoloji ve Kadim Dinler". *Dünya Dinleri*. Ed. Cengiz Gündüz. 4.Baskı. 27-48. İstanbul: Milelnihal Yayınları, 2020.

Bozan, Metin. *İmâmiyye Şiası'nın Oluşumu: Mâsum Oniki İmam İnancının Ortaya Çıkışı*. 2. Ankara: İSAM Yayınları, 2018.

Bozan, Metin. "Şeyḫ Adī'siz Yezidîlik: Yezidîlerin Adī b. Musāfir Algısında Yaşanan Farklılaşmalar". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53/2 (01 Ağustos 2012): 23-42. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000001365.

Bozan, Metin. "XVI. Asırda Yezîdîler (Êzidiler)'in Dini Statüsü Hakkındaki Tartışmalara Dair İki Belge: Mevlana Salih el-Kürdi'nin Bir Fetvası İle Mevlana Muhammed Berkali'nin Ta'liki". *Şarkiyat* 12/2 (30 Nisan 2020): 224-253. https://doi.org/10.26791/sarkiat.685291.

Bozan, Metin. "Yezidilik/Ezidilik". *İslam Mezhepler Tarihi*. Ed. Mehmet Saffet Sarıkaya - Mehmet Ümit. 1.Baskı. 267-287. Ankara: Nobel Yayınları, 2020.

Bozkurt, Nahide. *Abbâsîler*. 5. Bs. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018.

Bozkuş, Metin. "İslam Mezhepleri Tarihi Açısından Dini Düşüncenin Geçirdiği Evreler". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (15 Haziran 2002): 195-208. https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuifd/257478.

Bulut, Halil İbrahim. "Tarih, İnanç, kültür ve Dini Rituelleriyle Nusayrilik". *Ortadoğı Yıllığı*. 2011. 578-614.

Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap - İslâm Aklının Oluşumu*. İstanbul: Kitabevi, 2001.

Câbirî, Muhammed Abid el-. *Arap Aklının Yapısı*. Trc. Burhan Köroğlu - Hasan Hacak - Ekrem Demirli. 1.Baskı. Mana Yayınları, 2020.

Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. 7.baskı. İstanbul: Say yayınları, 2019.

Ceyhan, Semih. "Tecelli". *DİA*. 40.: 241-243. İstanbul, 2011.

Challaye, Félicien. *Dinler Tarihi*. Trc. Samih Tiryakioğlu. İstanbul: Varlık, 1990.

Corbın, Henry. *İslâm Felsefesi Tarihi: Başlangıçtan İbn Rüşd'ün Ölümüne Kadar (1198)*. Trc. Hüseyin Hâtemî. 2. baskı. İstanbul: İletişim yayınları, 1994.

Cotterell, Arthur. *The Encyclopedia of Mythology: Classical, Celtic, Greek*. 2006.

Çiçek, Hacı. "Bahailik, Bahailiğin Görüşleri, İslam Düşücesindeki Yeri ve Ona Dair Bazı Yorumlar". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/6 (15 Haziran 2017): 0-0. https://dergipark.org.tr/en/pub/k7auifd/306366.

Daftary, Farhad. *İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri*. Trc. Ahmet Fethi. 2014.

Daftary, Farhad. *Şii İslam Tarihi*. Trc. Ahmet Fethi Yıldırım. 1.Basım. İstanbul: Alfa, 2016.

Demirci, Kürşat. *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*. 2013.

Demirci, Kürşat. "Hulul". *DİA*. 18: 340-341. İstanbul: TDV İSAM Yayınları, 1998.

Demirdağ, Muhammed Fatih. "Dini Hareketlerin Bir Çeşidi Bahailik" 28/3. (2017): 389-399.

Demirli, Ekrem. "İbnü'l-Arabî ve Takipçilerinin Tanrı Anlayışı: Tenzih ve Teşbih Hükümlerinin Birleştirilmesi". *İslami Araştırmalar Dergisi*. 19 (2008): 25-44.

Demirli, Ekrem. "Vahdet-i Vücud". *DİA*. 42: 431-435. İstanbul: TDV İSAM Yayınları, 2012.

Drower, E.S. "The Peacock Angel in The Spring". *Journal of the Royal Central Asian Society* XXVII (Ekim 1940).

Ebü'l-Hasan el-Eş'ari. *Makâlâtü'l- islâmiyyîn-İlk Dönem İslam Mezhepleri*. Trc. Ömer Aydın - Mehmet Dalkılıç. 1.Baskı. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.

Ekinci, Abdullah. *IX.-XI.Yüzyıllarda Karmatilerin Siyasi,Sosyal ve İktisadi Faaliyetleri*. Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2002.

Eliade,Mircea. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 1*. 2.Baskı. İstanbul: Alfa, 2018.

Fığlalı, Ethem Ruhi. "Ali". *DİA*. 2: 371-374. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Fığlalı, Ethem Ruhi. *Bâbîlik ve Bahâîlik*. 1. baskı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.

Fığlalı, Ethem Ruhi. "Bahailik". *DİA*. 4: 464-468. İstanbul: TDV İSAM Yayınları, 1991.

Fığlalı, Ethem Ruhi. *Günümüz İslâm Mezhepleri*. İzmir: İzmir İlâhiyât Vakfı yayınları, 2008.

Fığlalı, Ethem Ruhi. "Şiiliğin Doğuşu ve Gelişmesi". *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*. İstanbul: İlmi Neşriyat, 1993.

Floramo, Giovannı. *Gnostisizm Tarihi*. Trc. Selma Aygül Baş - Bilal Baş. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005.

Frıedman, Yaron. *The Nuṣayrī-'Alawīs: An İntroduction to the Religion, History, and İdentity of the Leading Minority in Syria*. Leiden ; Boston: Brill, 2010.

"Genel Bir Bakış". *Türkiye Bahai Toplumu*. Erişim: 11 Mayıs 2021. https://bahaitr.org/genel-bir-bakis/.

Gölpınarlı, Abdülbâki. *Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatler*. 8.Baskı. İstanbul: İnkılâp, 2019.

Gömbeyaz, Kadir - Dündar, Muhammed Mücahid. "İslâm Mezhepleri Tarihi'ne Giriş". *İslâm Mezhepleri Tarihi*. Ed. Mehmet Saffet Sarıkaya - Mehmet Ümit. 1.Basım. Ankara: Nobel Yayınları, 2020.

Gündüz, Şinasi. "Cahiliye Dönemi Arap Politeizmine Nebatilerin Etkisi". *Dinler Tarihi Araştırmaları-I*. 355-380. Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 1996.

Gündüz, Şinasi. *Din ve İnanç Sözlüğü*. 2. Basım. İstanbul: Vadi Yayınları, 2017.

Gündüz, Şinasi, ed. *Dünya Dinleri*. 4.baskı. t.y.

Gündüz, Şinasi. "Giriş". *Yaşayan Dünya Dinleri*. Ed. Şinasi Gündüz. 5.Baskı. 17-33. İzmir: DİB Yayınları, 2019.

Gündüz, Şinasi. "Gnostik Mitolojide Düşüş Motifi ve Demiurg Düşüncesi". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/9 (01 Ocak 1997): 121-166. https://doi.org/10.17120/omuifd.51585.

Gündüz, Şinasi. *Hıristiyanlık*. 7.Baskı. Ankara: TDV İSLAM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ, 2018.

Gündüz, Şinasi. "Hıristiyanlık". *Dünya Dinleri*. Ed. Şinasi Gündüz. 4.Baskı. 115-168. İstanbul: Milelnihal Yayınları, 2020.

Gündüz, Şinasi. "Maniheizm". *Yaşayan Dünya Dinleri*. Ed. Şinasi Gündüz. 5.Baskı. 494-505. İzmir: DİB Yayınları, 2019.

Gündüz, Şinasi. "Mecusilik". *DİA*. 28: 279-284. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Gündüz, Şinasi. "Mecusilik". *Yaşayan Dünya Dinleri*. 5.Baskı. 508-522. İzmir: DİB Yayınları, 2019.

Gündüz, Şinasi. *Mitoloji İle İnanç Arasında*. İkinci Basım. Hikav Yayınları, 2018.

Gündüz, Şinasi. "Sâbiîlik". *Yaşayan Dünya Dinleri*. Ed. Şinasi Gündüz. 5.Baskı. 471-491. İzmir: DİB Yayınları, 2019.

Gündüz, Şinasi. *Son Gnostikler Sâbiîler: İnanç Esasları ve İbadetleri*. Ankara: Vadi Yayınları, 1995.

Gündüz, Şinasi. "Şeyh Adi ve Yezidilikte Gnostik Unsurlar". 23-28 Ekim 2001Ankara.

Gündüz, Şinasi, ed. *Yaşayan Dünya Dinleri*. 1. baskı. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2007.

Gündüzöz, Güldane. *Tasavvuf Tarihinde Nazari İrfan Geleneği-Tarih,Teori ve Problemler*. 2. Ankara: Fecr Yayınları, 2018.

Gürkan, Salime Leyla. *Anahatlarıyla Yahudilik*. 4. Ankara: TDV İSLAM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ, 2018.

Gürkan, Salime Leyla. "Şeytan". 101-103. TDV İSLAM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ, 2010.

Hacımüftüoğlu, Halil. "En Büyük ve Mutlak Otorite: Kral-Tanrı Allah ve Krallığı". *Milel ve Nihal* 14/1 (29 Haziran 2017): 161-200. https://doi.org/10.17131/milel.324218.

Hakkı, İzmirli İsmail. *Dürzi Mezhebi*. 1.Baskı. Kahramanmaraş: SAMER Yayınları, 2020.

Hallac-ı Mansur. *Tavasin: "Enel Hak:(Ben Tanrıyım)"*. Trc. Yaşar Günenç. 3.Baskı. İstanbul: Yaba Yayınları, 2002.

Halm, Heınz. *Şiîler*. Trc. Muhammed Mertek. 1.Basım. İstanbul: Runik Kitap, 2020.

Hartz, Paula. *Baha'i Faith*. 3rd ed. New York: Chelsea House Publishers, 2009.

"Hermetik Felsefenin İslam tarihinde Görüntüsü - Mahmud Erol KILIÇ". Erişim: 03 Nisan 2021. http://www.hermetics.org/hermetik.html.

Hizmetli, Sabri. "Karmatîler". *DİA*. 24.: 510-514. İstanbul: TDV İSAM Yayınları, 2001.

"Hz. Bahaullah'ın Ahit ve Misakı". *Türkiye Bahai Toplumu*. Erişim: 17 Nisan 2021. https://bahaitr.org/hz-bahaullahin-ahit-ve-misaki/.

İbn Ḥazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî (ö. 456/1064). *El-Fasl: Dinler ve Mezhepler Tarihi*. Trc. Halil İbrahim Bulut. 1. baskı. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî (ö. 456/1064). *El-Fasl: Dinler ve Mezhepler Tarihi*. Trc. Halil İbrahim Bulut. 3 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.

İdiz, Ferzende. "Tasavvufta Hakikat-ı Muhamediyye Meselesi ve Mesnevi'den Örnekler". *Ekev Akademi Dergisi* 18/59 (Bahar 2014): 179-199.

İlhan, Avni. "Bâtınîyye". *DİA*. 5: 190-194. İstanbul: TDV İSAM Yayınları, 1992.

İmam Gazâlî. *Bâtınîliğin İçyüzü*. Trc. Avni İlhan. 2.Baskı. Ankara: TDV Yayınları, 2019.

İpek, Yasin. *Yeni Bir Dini Hareket Olarak Bahailik ve Türkiye'de Bahailer*. 1. Bs. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2020.

Izutsu, Toshıhıko. *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*. Trc. M.Kürşad Atalar. 6.Basım. İstanbul: Pınar Yayınları, 2017.

Kaplan, Doğan. *Yazılı Kaynaklara Göre Alevilik*. 1. baskı. Yenimahalle, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.

Katib, Ahmet el-. *Şiada Siyasal Düşüncenin Gelişimi Şuradan Velayet-i Fakih'e*. Trc. Mehmet Yolcu. 3.Baskı. Ankara: Otto Yayınları, 2020.

Kaya, Korhan. *Hint'te Tanrı*. Gözden geçirilmiş 1.Baskı. İstanbul: Sujala Yayıncılık, 2019.

K.Çiftçi, Meryem. *Eski Mısır Dininde Tanrı ve Öte Dünya İnancı*. Yüksek Lisans, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Keser, İnan. *Nusayri Alevilik :Tarih , İnanç Kimlik*. 10.Baskı. Karahan Kitabevi, 2016.

Keser, İnan. *Nusayriler: Arap alevîliği ; [gelenek, aile, etnik köken, tarih ve din açısından]*. 2. basım. İstanbul: Chiviyazıları, 2003.

Kılıç, Mahmud Erol. *Hermesler Hermesi İslam Kaynakları Işığında Hermes ve Hermetik Düşünce*. 2.baskı. İstanbul: Sufi Kitap, 2017.

Kılıç, Mahmud Erol. *İbn Arabi Düşüncesine Giriş, Şeyh-i Ekber*. 3. baskı. İstanbul: Sufi Kitap, 2011.

Kreyenbroek, Philip G. *Ezidilik: Arka Planı, Dinî Adetleri ve Metinsel Geleneği*. Trc. Amed Gökçen - Damla Tanla. 1. Bs. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yyaınları, 2014.

Kutlutürk, Cemil. *Hinduizm'de Avatar İnancı*. 1.Baskı. 2017.

Kutlutürk, Cemil. "Hint Dinleri". *Dünya Dinleri*. Ed. Şinasi Gündüz. 4.Baskı. 191-240. İstanbul: Milelnihal Yayınları, 2020.

Küçük, Prof.Dr.Abdurrahman - Tümer, Prof.Dr.Günay - Doç.Dr.Küçük, Mehmet Aplarslan. *Dinler Tarihi*. 6.Baskı. Ankara: Berikan Yayınevi, 2015.

Küçüköner, Halide Rumeysa. "A Messianic Prophethood Claims Within Islam, Hinduism And Christianity in the Context of Zeitgeist". *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 13/1 (30 Haziran 2020): 284-314. https://doi.org/10.18403/emakalat.737717.

Küçüköner, Halide Rumeysa. *Mirza Gulam Ahmed ve Ahmedîlerin Mirza Gulam Ahmed Telakkisi* Doktora, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

Lescot, Roger. *Yezidiler : Din, Tarih ve Toplumsal Hayat Cebel Sincar ve Suriye Yezidileri Üzerine Alan Araştırması.* İstanbul : Avesta, 2001.

Lewıs, Bernard. *Tarihte Araplar*. Trc. Hakkı Dursun Yıldız. 1.Baskı. İstanbul: Pegasus Yayınları, 2019.

M. Bar-Asher, Meir - Kofsky, Aryeh. "Ali b.Ebi Talib'in İlahi Vasıflarına Dair Nusayri Öğretisi ve VII. /XIII. Yüzyıldan Kalma Yayımlanmamış Bir Risaleye Göre Nusayri Üçlemesi". *Tarihten Teolojiye: İslam İnançlarında Hz. Ali*. Ed. Ahmet Yaşar Ocak. 2.Baskı. 133-166. Ankara: TTK, 2014.

Makārem, Sāmı Nasıb. *The Druze Faıth*. Delmar, N.Y: Caravan Books, 1974.

Martın, Rıchard C, ed. *Encyclopedia of Islam and the Muslim World. Volume 2, Volume 2,*. New York: Macmillan Reference USA, 2004.

Melıkoff, İrene. "Bektaşi-Alevilerde Ali'nin Tanrılaştırılması". *Tarihten Teolojiye: İslam İnançlarında Hz. Ali*. Ed. Ahmet Yaşar Ocak. 2.Baskı. 77-98. Ankara: TTK, 2014.

Mélıkoff, Irène. *Uyur İdik Uyardılar: Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları*. Trc. Turan Alptekin. İstanbul: demos yayınları, 2009.

Meral, Yasin. "Yahudilik". *Dünya Dinleri*. Ed. Şinasi Gündüz. 4.Baskı. 61-114. İstanbul: Milelnihal Yayınları, 2020.

Messadıe, Gerald. *Şeytanın Genel Tarihi*. Trc. Işık Ergüden. 1.Baskı. İstanbul: Pegasus Yayınları, 2016.

Mıchel, Thomas. *Hıristiyan Tanrı Bilimine Giriş*. 1.Baskı. İstanbul: Sak Ofset Yayıncılık, 2012.

Mirza Hüseyin Ali Baha'ullah. "Bahailik ve el-Kitabu'l-Akdes (Türkçe Çeviri)". *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi*. Trc. Ethem Ruhi Fiğlali - Ramazan Şimşek 3/2 (20 Ocak 2011): 7-144. http://www.emakalat.com/tr/pub/emakalat/74509.

Momen, Moojan. *An İntroduction to Shi'i Islam: The History and Doctrines of Twelver Shi'ism*. New Haven: Yale Univ. Press, 1985.

Momen, Moojan. *The Bahá'í Faith: A Beginner's Guide*. Oxford: Oneworld, 2008.

Moosa, Matti. *Extremist Shiites: the Ghulat Sects*. 1st ed. Syracuse, N.Y: Syracuse University Press, 1987.

Nasr, Seyyid Hüseyin. "Nazari İrfan, Doktriner Tasavvuf ve Bugünkü Önemi". *İslami Araştırmalar Dergisi*. Trc. Adnan Aslan. 12 (2004): 1-25.

Nedim, Muhammed b.İshak en-. *El-Fihrist*. Ed. Abdulkadir Coşkun. Trc. Ramazan Şeşen. 1.Baskı. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.

Nevbahtî, Hasan b. Musa en- - Kummî, Sa'd b.Abdillah el-. *Şii Fırkalar Kitabu'l Makalat ve'l-Fırak-Fıraku'ş-Şia*. Trc. Hasan Onat - Sabri Hizmetli - Sönmez Kutlu - Ramazan Şimşek. 2.Baskı. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020.

Ocak, Hasan. "Klasik İslam Düşüncesinde İki Farklı Tanrı Tasavvuru". *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*. 6 (30 Aralık 2018): 125-141. https://dergipark.org.tr/tr/pub/tudear/511603.

Olguner, Fahrettin. "Eflatun". *DİA*. 10: 469-476. İstanbul, 1994.

Onat, Hasan. "Hattâbiyye". *DİA*. 16: 492-493. Ankara: T.D.V. Yayınları, 1997.

Onat, Hasan. "Kızılbaş Farklılaşması Üzerine". *İslamiyat Dergisi*. 3 (2003): 111-126.

Onat, Hasan. "Şiiliğin Doğuşu Meselesi(Birinci Hicri Asır)" XXXVI (1997): 79-118.

Öz, Mustafa. "Dürzilik". 7-10 (stanbul -1992 1989): 485-518.

Öz, Mustafa. "Keysâniyye". *DİA*. Ankara: T.D.V. Yayınları, 2002.

Öz, Mustafa. *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.

Öz, Mustafa. "ŞİA". *DİA*. 39: 111-114. İstanbul: TDV İSAM Yayınları, 2010.

Öztürk, Mustafa. *Kurʾan ve Aşırı Yorum Tefsirde Bâtınîlik ve Bâtınî Teʾvil Geleneği*. 4. basım. Ankara: Ankara Okulku Yayınları, 2016.

Öztürk, Yaşar Nuri. "Hallacî Tasavvuf Geleneğinin İblis Anlayışı". *Journal of Istanbul University Faculty of Theology*. 5 (17 Nisan 2012). https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuilah/10928.

Pir Mamou Osman. "Şeyh Adi Öncesi Yezidiler". *Denge Ezidiyan*. Nisan 1996.

"Revelation". Erişim: 11 Mayıs 2021. https://www.bahai.org/beliefs/god-his-creation/revelation/.

Rudolph, Kurt. *Gnosis: the nature and history of gnosticism*. Trc. Robert McLachlan Wilson. San Francisco: Harper San Francisco, 1987.

Russel, Jeffrey Burton. *Şeytan Antikiteden İlkel Hristiyanlığan Kötülük Algıları*. Trc. Elif Çelik. Birinci Baskı. Ankara: Panama Yayıncılık, 2017.

Sarıkçıoğlu, Ekrem. *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*. 8.baskı. Isparta, 2016.

Schımmel, Annemarıe. *Dinler Tarihine Giriş*. İstanbul: Külliyat Yayınlar, 2016.

Schımmel, Annemarıe. *İslamın Mistik Boyutları*. Trc. Ergun Kocabıyık. 2.Baskı. İstanbul: Alfa, 2020.

Sever, Erol. "Zerdüşt Bizimle Konuştu". *Yezidilik ve Yezidilerin Kökeni*. 5. Bs. 123-154 İçinde. İstanbul: Berfin Yayınları, 2018.

Sinanoğlu, Mustafa. "Tecelli". *DİA*. 40: 243-245. İstanbul: TDV İSAM Yayınları, 2011.

Şehristani, Ebu'l feth Muhammed b.Abdülkerim. *Milel ve Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*. Trc. Mustafa Öz. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2019.

Şenzeybek, Aytekin. *Ana Kaynaklarına Göre Dürzilik*. Bursa: Emin Yayınları, 2012.

Şenzeybek, Aytekin. "Başlangıçtan Günümüze Dürzilik". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 31 (2011): 175-217.

Şenzeybek, Aytekin. "Ebu'l -Hattab el-Esedi ve Hattabiyye Fırkası". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* XV/1 (Konya 2015): 87-116.

Şenzeybek, Aytekin. "Muhtâr Es-Sakafî'nin Hayatı Bağlamında İlk Keysâni Fikirlerin Ortaya Çıkışı". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 15/2 (01 Ekim 2015): 343-370. https://dergipark.org.tr/tr/pub/marife/437035.

Şinasi Gündüz. *Dünya Dinleri*. 4.baskı. İstanbul: MilelNihal Yayınları, 2020.

Tan, Muzaffer. “Erken Dönem İsmailililik ve Temel Görüşleri”. *Ekev Akademi Dergisi* 13/39 (Bahar 2009): 73-86.

Tan, Muzaffer. “Geçmişten Günümüze Dürzilik”. *e- makalat Mezhep Araştırmaları* V/2 (Güz 2012): 61-82.

Tan, Muzaffer. “İsmaili Davet :Sosyo-politik Gelişim Süreci”. *Dini Araştırmalar* 18/47 (Aralık 2015): 79-95.

Tan, Muzaffer. *İsmailiyye’nin Teşekkül Süreci*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimler(İslam Mezhepler Tarihi) Anabilim Dalı, 2005.

Trısmegıstus, Hermes. *Corpus Hermeticum Hermetik Öğreti*. Trc. Hürrem Gür Türer. 2.Basım. İstanbul: Mavi Kalem Yayınevi, 2019.

Tucker, William F. “Asiler ve Gnostikler:el-Muğire İbn Sa’id ve Muğiriyye”. Trc. Ethem Ruhi Fığlalı. 1Ankara 982. 217-229.

Tucker, William F. “Beyan b.Sem’an ve Beyaniyye:Emevi Irak’ının Şii Aşırıları”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. Trc. Yusuf Benli III./1. (2003): 217-232.

Tucker, William F. “Ebu Mansur el-İcli ve Mansuriyye (Avrupa)Ortaçağı Terörizmi Hakkında Bir Çalışma”. Trc. Ethem Ruhi Fığlalı. 1982. 217-229.

Turan, Ahmet. “Kitâbu’l- Mecmu’u’nun Tercümesi”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/8 (01 Eylül 1996): 5-18. https://doi.org/10.17120/omuifd.22550.

Turan, Ahmet. “Yezidiler”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 1/1 (27 Kasım 2014): 188-199. https://dergipark.org.tr/tr/pub/omuefd/215030.

Türk, Hüseyin. *Anadolu’nun Gizli İnancı Nusayrîlik: İnanç Sistemleri ve Kültürel Özellikleri*. 1. basım. Üsküdar, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2005.

Türk, Hüseyin. *Nusayrilik (Arap Aleviliği) ve Nusayriler’de Hızır inancı*. 1. basım. Ankara: Ütopya Yay, 2002.

Uğur, Selim. *Tasavvufta Ricalü’l-Gayb Anlayışı -İbn Âbidin Örneği*. Yüksek Lisans, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Tasavvuf Ana Bilim Dalı, 2018.

Üçer, Cenksu. *Tokat Yöresinde Geleneksel Alevîlik*. 1. basım. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005.

Üzüm, İlyas. “Nusayrilik”. *DİA*. 33: 270-274. İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2007.

Üzüm, İlyas. *Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla Alevîlik*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2013.

Watt, W. Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. Trc. Ethem Ruhi Fığlalı. 5. İzmir: İzmir İlâhiyât Vakfı Yayınları, 2017.

"XVII. Kelam Anabilim Dalları Koordinasyon Toplantısı & Gnostik ve Okültizm Sempozyumu",. *İnönü Üniversitesi Matbaası*. 1. (25 Mayıs 2012): 631.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Hulul". *DİA*. 18: 341-344. İstanbul: TDV İSAM Yayınları, 1998.

Yazıcı, Mehmet, ed. "Geçmişten Günümüze Alevilik I.Uluslararsı Sempozyumu". 2. Bingöl: Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2013.

Yılmaz, H. Kâmil. *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarîkatlar*. 20. basım. İstanbul: Ensar, 2015.

Yılmaz, H. Kâmil. *Ana hatlarıyla tasavvuf ve tarîkatlar*. 20. basım. İstanbul: Ensar, 2015.

Yiğit, İsmail. *Emeviler*. 3. Ankara: TDV İSAM Yayınları, 2018.

Yiğit, İsmail. "Sıffin Savaşı". *DİA*. 37: 107-108. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Yilmaz, Sait. "Hermes'in Eski Mısır ve Helen Dünyasından İslam Coğrafyası ve Anadolu'ya Yolculuğu". *Lectio Socialis* 3/1 (30 Ocak 2019): 21-46. https://dergipark.org.tr/en/pub/lectio/478413.

Yitik, Ali İhsan. *Doğu Dinleri*. 4. Bs. Ankara: TDV İSLAM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ, 2019.

Yitik, Ali İhsan. "Hinduizm". *Yaşayan Dünya Dinleri*. Ed. Şinasi Gündüz. 5.Baskı. 278-304. İzmir: DİB Yayınları, 2019.

Yitik, Ali İhsan. "Hint Dinlerinde Kötülük ve Şeytan". *Milel ve Nihal inanç ,kültür ve mitoloji araştırmaları dergisi* 1./1.Sayı (Aralık 2003): 21-39.